

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
МАРІУПОЛЬСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

ТАТАЙ ЕДУАРД ОЛЕКСАНДРОВИЧ

УДК 323.21(477)(043.3)

ДИСЕРТАЦІЯ
ГРОМАДЯНСЬКА АКТИВНІСТЬ В УКРАЇНІ: СУТНІСТЬ, СТРУКТУРА
ТА ДИНАМІКА РОЗВИТКУ

052 Політологія
(05 Соціальні та поведінкові науки)

Подається на здобуття ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ Е. О. Татай

Науковий керівник: Пашина Наталія
Полікарпівна доктор політичних
наук, професор

Маріуполь – 2021

АНОТАЦІЯ

Татай Е. О. Громадянська активність в Україні: сутність, структура та динаміка розвитку. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 052 – Політологія. – Маріупольський державний університет, Маріуполь, 2021.

Дисертацію присвячено дослідженню громадянської активності як політологічного поняття та політичного явища. У науковій роботі проаналізовані теоретико-методологічні засади вивчення громадянської активності, механізми її реалізації та розвиток в Україні 2014 – 2019 років, надаються рекомендації щодо її подальшого розвитку.

У вступі дисертації визначено актуальність дослідження, встановлені його мета та завдання, наукова новизна та практичне значення, надана інформація про апробацію.

Наукова новизна дисертаційного дослідження обумовлена комплексом поставлених дослідницьких завдань. Робота спрямована на встановлення актуальної моделі громадянської активності в українському суспільстві, основних тенденції та специфіки її розвитку, визначення шляхів забезпечення гармонійного розвитку громадянської активності в Україні. У процесі роботи над дисертацією отримано результати, що свідчать про особистий внесок автора в дослідження проблеми і характеризують новизну, а саме:

вперше

- проведений комплексний аналіз громадянської активності в Україні як феномену суспільно-політичного життя в конкретний історичний період, визначено механізми, динаміку розвитку, основні тенденції та особливості її реалізації в умовах соціально-політичної кризи на Південному Сході України (2014 – 2019 рр.), здійснене порівняння динаміки розвитку традиційних та нових видів політичної діяльності в Україні в досліджуваний період;

- задля встановлення універсальних типів організацій, що можуть опосередковувати громадянську активність, проведений аналіз та порівняння статистичних класифікаторів видів економічної діяльності України, ЄС, США та ООН, що включають діяльність членських організацій суспільно-політичної спрямованості. Результати такого аналізу дали можливість виокремити декілька всесвітньо визнаних груп та підгруп, що охоплюють усі різновиди діяльності некомерційних членських організацій суспільно-політичної спрямованості, що зрештою дозволило встановити універсальний перелік інституційних форм громадянської активності;

удосконалено:

- теоретичні засади дослідження громадянської активності, уточнена проблематика громадянської активності у працях закордонних та вітчизняних науковців, класифіковані підходи до визначення громадянської активності;

- дефініції основних категорій досліджуваної теми. Розроблена авторська інтерпретація таких визначень: «громадянська активність», «суб'єкт політичного життя», «суб'єкт громадянської активності»;

- методику дослідження громадянської активності, що базується на застосуванні атрибутивного політико-правового та ціннісного підходів для дослідження громадянської активності як феномену суспільно-політичного життя;

отримали подальший розвиток:

- визначення, обґрунтування та формулювання функцій громадянської активності в сучасному суспільно-політичному житті;

- дослідження механізмів реалізації та політико-правове регулювання громадянської активності в Україні, проаналізовано законодавче регулювання громадянської активності відповідно до її структури;

- наукове осмислення структури та рівнів громадянської активності, надана авторська характеристика ієрархії рівнів громадянської активності в контексті взаємодії громадян з органами влади.

Теоретичні узагальнення, оцінки та пропозиції дисертаційної роботи мають практичне значення та можуть бути використані при розробці концепції державної політики щодо розвитку інститутів громадянського суспільства в Україні та окремих питань практики громадянської активності в Україні.

Також результати дослідження можуть бути використані органами державної влади та місцевого самоврядування, політичними партіями, громадськими організаціями, представниками волонтерського руху, засобами масової інформації в частині розвитку комунікативної двосторонньої взаємодії між громадянами та іншими суб'єктами політичного життя задля вирішення актуальних суспільно значущих проблем.

У навчальному процесі положення та матеріали дисертації можуть бути використані під час розробки навчальної й методичної літератури, а також викладання дисциплін: «Державне управління та місцеве самоврядування», «Аналіз державної політики», «Політичні інститути та режими», «Політична психологія», «Конфліктологія та теорія переговорів», «Політична культура», «Політологія», «Соціологія», «Політична реклама та зв'язки з громадськістю», «Політичні процеси та політичні відносини» тощо.

У першому розділі – «Концептуальні підходи до вивчення феномену громадянської активності» – досліджений стан наукової розробки теми в зарубіжній та вітчизняній науковій думці.

У підрозділі 1.1. – «Парадигма концепту громадянської активності в зарубіжній науці» – досліджена загальна проблематика суспільно-політичної активності громадян у зарубіжному науковому дискурсі: розглянутий концепт громадянського суспільства відносно до вивчення громадянської активності, проаналізовані підходи та межі розуміння політичної участі громадян, досліджена наукова дискусія про роль різновидів політичної участі в політичних процесах, встановлені закономірності та особливості колективних дій громадян, досліджені причини соціальних рухів як чинники громадянської активності, проаналізований концепт cause-oriented активізму як підходу до

виокремлення тих різновидів громадянської активності, що не пов'язані з підтримкою партій та голосуванням на виборах.

У підрозділі 1.2. – «Розвиток концепту громадянської активності в сучасній науковій думці України» – проаналізовано проблематику громадянського суспільства та громадянської активності у вітчизняній науковій літературі: проаналізовані та систематизовані підходи до розуміння громадянського суспільства, встановлені підходи та проблематика дослідження громадянської активності, визначені механізми впливу та взаємодії між громадянами та представниками органів влади, досліджені питання розвитку соціальних рухів. Результат цього дослідження дозволяє дійти висновку, що українською науковою думкою розроблена значна кількість теоретичних та практичних аспектів громадянської активності. Водночас недостатньо дослідженим є цілісний розвиток громадянської активності як загальносуспільного явища, особливо в кризових умовах, що виникли після 2014 року.

У другому розділі – «Політологічний аналіз сутності та структури громадянської активності» – визначена теоретико-методологічна модель громадянської активності: розроблені основні категорії дослідження та структура громадянської активності як політичного феномену.

У підрозділі 2.1. – «Ключові характеристики та методологічна основа аналізу громадянської активності» – проаналізовані ключові характеристики поняття «громадянська активність», розроблена класифікація підходів до його теоретичного вивчення, на основі атрибутивного політико-правового та атрибутивного ціннісного підходів розроблене авторське визначення поняття «громадянська активність». Відповідно, у роботі під громадянською активністю розуміється вільна, усвідомлена діяльність та комунікація громадян, що базується на громадянських цінностях та має на меті вирішення соціальних проблем, захист та розширення прав громадян або контроль за діяльністю органів влади. Синтез концептуальних визначень та характеристик громадянського суспільства, громадянської активності та політичної участі

громадян дозволив дати визначення суб'єкта громадянської активності, встановити фактори її розвитку та функції, які громадянська активність виконує у суспільстві.

У підрозділі 2.2. – «Структура громадянської активності як політичного явища» – здійснена класифікація проявів громадянської активності (відповідно до способів дій громадян, за критеріями тривалості, необхідних ресурсів, трансформаційного потенціалу громадянської активності, її організованості), встановлені форми та рівні реалізації громадянської активності. Задля розробки класифікації інституційних форм громадянської активності було здійснено порівняльний аналіз статистичних класифікацій діяльності організацій суспільно-політичної спрямованості. Для встановлення рівнів громадянської активності здійснений синтез характеристик громадянської активності та теоретичних моделей рівнів політичної участі та залучення громадян до діяльності органів місцевого самоврядування.

У третьому розділі – «Механізми реалізації та сучасні практики громадянської активності в Україні» – встановлений політико-правовий механізм реалізації громадянської активності в Україні, досліджено динаміку та особливості розвитку громадянської активності та окремих її різновидів в Україні в умовах суспільно-політичної кризи в південно-східному регіоні України в 2014 – 2019 роках, встановлені напрямки подальшого вдосконалення практик громадянської активності в Україні.

У підрозділі 3.1. – «Механізми реалізації та політико-правове регулювання громадянської активності в Україні» – проведений аналіз нормативно-правової бази та її зіставлення із теоретично встановленими різновидами громадянської активності. Зокрема досліджені законодавчі акти, що регулюють голосування громадян, обіймання посад в політичних партіях та громадських об'єднаннях, внески на їх користь, контактна активність громадян, механізм контактування громадян та комунікативної взаємодії з представниками органів влади, проведення мирних зібрань та демонстрацій,

звернення громадян до засобів масової інформації та вільне висловлення своїх думок, благодійна та волонтерська діяльність.

У підрозділі 3.2. – «Розвиток громадянської активності в умовах соціально-політичної кризи на Південному Сході України (2014 – 2019 рр.)» – здійснений аналіз розвитку та трансформації громадянської активності та її окремих проявів в Україні в умовах військової агресії Російської Федерації, окупації окремих територій України та негативних наслідків бойових дій.

Автором зроблено висновок, що наслідки військової агресії РФ у період 2014 – 2019 років суттєво вплинули на порядок денний громадянської активності в Україні, яка була спрямована як на розв'язання проблем та наслідків військового конфлікту, так і на врегулювання інших питань внутрішнього життя країни. Загалом у досліджуваній період активно розвивалися такі практики громадянської активності, як благодійництво та волонтерство, бойкотування продукції країни-агресора, подання електронних петицій, протестна активність. Водночас меншою мірою громадяни підтримували партії та громадські організації, а голосування на виборах було ускладнене окупацією та бойовими діями. Кількісний та якісний розвиток різноманітних форм громадянської активності після 2014 року свідчить про подальшу демократизацію та розвиток громадянської активності в сучасній Україні.

Дослідження теоретичної моделі громадянської активності, виявлення особливостей розвитку громадянської активності України в період 2014 – 2019 років дозволили виділити наступні рекомендовані кроки у процесі розвитку громадянської активності в Україні:

- 1) залучення громадян у процес прийняття рішень органами влади, що базується на обізнаності громадян про способи впливу на рішення органів влади, зокрема про способи інформаційно-комунікативного контактування з органами місцевої влади: подання пропозицій, доручень виборців, місцевих ініціатив, участь у публічних громадських обговореннях, електронних консультацій з громадськістю, проведення громадських слухань, особливості

проведення мирного протесту. Корисним є заохочення громадян до участі в діяльності громадських рад;

2) розвиток відносин між політичними партіями України та пересічними громадянами, що потребує інтенсифікації двосторонньої контактної взаємодії з громадянами, зокрема з використанням онлайн-інструментів, у формах відеозустрічей з громадськістю, онлайн-обговорень, закликів до надання пропозицій громадян, звітуванні перед громадянами;

3) посилення залучення якомога більшої кількості громадян до діяльності громадських організацій, що потребує ініціативних зусиль від громадян, а від громадських організацій вимагає налагодження діалогу та двосторонньої взаємодії, їх просвітництва;

4) трансформація волонтерського руху, популяризація практики регулярного волонтерства широких верств громадян, що спостерігається в країнах сталої демократії, розширення його предметних напрямків. Додатковою умовою сприяння таким практикам може бути врахування часу, який громадяни витрачають на волонтерську діяльність, під час проведення конкурсів на заміщення посад в органах влади;

5) розвиток законодавства у сфері професійного самоврядування, встановлення загального статусу саморегулювальних та професійних організацій, що може сприяти самоорганізації громадян України за професійним принципом.

Ключові слова: громадянське суспільство, політична участь, громадянська активність, механізми громадянської активності, політичний активізм, громадська активність, суспільно-політична криза на Південному Сході України 2014 – 2019 років, голосування на виборах, політичні партії, громадські організації, протестні акції, петиції, бойкотування, волонтерство, благодійництво.

ABSTRACT

Tatai E. O. Civil engagement in Ukraine: essence, structure and dynamics of development.

Qualification scientific work on the rights of manuscript. Thesis for the degree of Doctor of Philosophy on Specialty 052 «Political Science». – Mariupol State University, Mariupol, 2021.

The thesis is devoted to the research of Civil engagement as a concept in political science and political phenomenon. The thesis investigates the theoretical and methodological principles of Civil engagement, analyses the mechanism of its implementation and development in Ukraine between 2014 and 2019, provides recommendations for its further development.

The introduction of the thesis reveals the relevance of the study, establishes its purpose and objectives, scientific novelty and practical significance, provides information about approbation.

The scientific novelty of the thesis is specified by the research tasks. The thesis is aimed at establishing the current model of Civil engagement in Ukrainian society, the main trends and specifics of its development, identifying ways to ensure the harmonious development of Civil engagement in Ukraine. The results to testify the author's contribution to the research of the issue and to provide the characteristics of the scientific novelty are received in the course of research:

For the first time:

- the author carries out a novel comprehensive analysis of Civil engagement in Ukraine as a phenomenon of socio-political life in a particular historical period, identifies mechanisms, dynamics of development, main trends and features of its implementation in the socio-political crisis in South-Eastern Ukraine (2014 – 2019), carries out a comparison of the dynamics of development of traditional and new types of political participation in Ukraine in the study period;

- to establish universal types of organizations that can mediate Civil engagement, analysis and comparison of statistical classifiers of economic activities of Ukraine, the EU, USA and the UN, including the activities of member organizations of socio-political orientation, are conducted. The results of this analysis make it possible to specify several world-renowned groups and subgroups covering all types of activities of public organizations of socio-political orientation, which also allows establishing a universal list of institutional forms of Civil engagement.

The following was improved:

- the author contributes to the development of the theoretical principles of the study of Civil engagement, clarifies the issues of Civil engagement in the works of foreign and domestic scientists, classifies approaches to the definition of Civil engagement;

- the research considers definitions and categories of the research. The author provides his interpretation of the following definitions: «Civil engagement», «the subject of political life», «the subject of Civil engagement»;

- the author works out the methodology for the study of Civil engagement, based on the application of attributive political, legal and value approaches to the study of Civil engagement as a phenomenon of socio-political life.

The following was further developed:

- the author identifies the definition, substantiation and formulation of functions of Civil engagement in modern socio-political life;

- the author provides the study of implementation mechanisms, political and legal regulations of Civil engagement in Ukraine. Besides the analyses of the legislative regulations of Civil engagement following its structure is highlighted.

- the research clarifies scientific understanding of the structure and levels of Civil engagement, the author's description of the hierarchy of levels of Civil engagement in the context of interaction of citizens with the authorities.

Theoretical generalization, assessments and proposals embodied in the present thesis are of practical importance and can be used in developing the concept of state

policy for the development of civil society institutions in Ukraine, and some issues of Civil engagement in Ukraine.

The results of the study can be used by the public authorities and local governments, political parties, non-governmental organizations, representatives of the volunteer movements, the media in the development of communicative bilateral interaction between citizens and other actors in political life to address pressing social issues.

The provisions and materials of the thesis can be used to work out educational and methodological literature and deliver the following courses: «Public administration and local self-government», «Public policy analysis», «Political institutions and regimes», «Political Psychology», «Conflict Resolution Studies», «Political culture», «Political Science», «Sociology», «Political advertising and public relations», «Political processes and political relations», etc.

Chapter 1 «Conceptual approaches to the study of the phenomenon of Civil engagement» examines the state of scientific development of the topic in foreign and domestic scientific thought.

Section 1.1 «Paradigm of Civil engagement in foreign science» explores the general issues of socio-political activism of citizens in foreign scientific discourse. The author considers the concept of civil society concerning the study of Civil engagement, analyses approaches and limits of political participation, explores the scientific discussion of the role of diversity. in political processes, establishes patterns and features of collective action of citizens, studies the causes of social movements as factors of civic activity, analyses the concept of cause-oriented activism as an approach to specify those types of Civil engagement that are not related to party support and voting.

Section 1.2 «Development of the concept of Civil engagement in the modern scientific thought of Ukraine» analyses the issues of civil society and Civil engagement in the domestic scientific literature. The author substantiates and systematizes approaches to understanding civil society, establishes approaches and issues of Civil engagement research, identifies mechanisms of influence and

interaction between citizens and authorities, investigates the development of social movements. The result of this study allows concluding that Ukrainian scientific thought has developed a significant number of theoretical and practical aspects of Civil engagement. At the same time, the holistic development of Civil engagement as a general social phenomenon is insufficiently examined, especially during the crisis formed after 2014.

Chapter 2 «Political analysis of the essence and structure of Civil engagement» establishes a theoretical and methodological model of Civil engagement, develops the main categories of research and the structure of Civil engagement as a political phenomenon.

Section 2.1 «Key characteristics and methodological basis of the analysis of Civil engagement» analyses the key characteristics of the concept of «Civil engagement», develops a classification of approaches to its theoretical study, based on attributive political and legal and attributive value approaches, substantiates an author's definition of Civil engagement. Accordingly, Civil engagement is defined as free, conscious activism and communication of citizens, based on civic values and aimed at solving social problems, protecting and expanding the rights of citizens or controlling the activities of the government. The synthesis of conceptual definitions and characteristics of civil society, Civil engagement, and political participation of citizens allows defining the subject of Civil engagement, to establish the factors of its development and the functions that Civil engagement performs in the society.

Section 2.2 «Structure of Civil engagement as a political phenomenon» substantiates classification of manifestations of Civil engagement (according to the methods of citizens' actions, according to the criteria of duration, necessary resources, transformational potential of civic activity, its organization), establishes forms and levels of Civil engagement. To develop a classification of institutional forms of Civil engagement, a comparative analysis of statistical classifications of activities of socio-political organizations is carried out. To establish the levels of Civil engagement, a synthesis of the characteristics of Civil engagement and theoretical models of levels

of political participation and involvement of citizens in the activities of local governments is carried out.

Chapter 3 «Mechanisms of implementation and modern practices of Civil engagement in Ukraine» establishes the political and legal mechanism of Civil engagement in Ukraine, examines the dynamics and features of civic activity and its varieties in Ukraine in the socio-political crisis in the South-Eastern region of Ukraine in 2014 – 2019, identifies areas for further improvement of Civil engagement in Ukraine

Section 3.1 «Implementation mechanisms and political and legal regulation of Civil engagement in Ukraine» provides an analysis of the legal framework and its comparison with the theoretically established types of Civil engagement. In particular, the legislative acts regulating the voting of citizens, holding positions in political parties and non-governmental organizations, member's dues, communicative activity of citizens, the mechanism of citizen's contacts and communicative interaction with government officials, peaceful assemblies and demonstrations, citizen's appeals to mass media and free expression of opinions, charity and volunteer activities.

Section 3.2 «Development of Civil engagement in the socio-political crisis in South-Eastern Ukraine (2014 – 2019)» contains an analysis of the development and transformation of Civil engagement and its manifestations in Ukraine in the context of military aggression of the Russian Federation, occupation of Ukraine and the negative effects of hostilities.

The author concludes that the consequences of Russia's military aggression in 2014 – 2019 significantly affected the agenda of Civil engagement in Ukraine, which was aimed at resolving the problems and consequences of the military conflict and resolving other issues of domestic life. In general, in the period under study, special practices of Civil engagement such as charity and volunteering, boycotting the products of the aggressor country, submitting electronic petitions, protest activities are under consideration. At the same time, citizens support parties and non-governmental organizations to a lesser extent; to vote during the elections was

affected by occupation and hostilities. Quantitative and qualitative development of various forms of Civil engagement after 2014 indicates its further democratization and development in modern Ukraine.

Research of the theoretical model of Civil engagement, identification of features of the development of Civil engagement in Ukraine between 2014 – 2019 allows to specify the following steps to develop Civil engagement in Ukraine:

1) involvement of citizens in the decision-making process of public authorities, based on citizen's awareness of the ways to influence government decisions, in particular about the ways of communication with local authorities: submission of proposals, voter instructions, local initiatives, participation in public discussions, electronic consultations with the public, public hearings, features of peaceful protest It is useful to encourage citizen participation in the activities of public councils;

2) development of relations between political parties of Ukraine and ordinary citizens, which requires intensification of bilateral interactions with citizens, including the use of online tools, in the form of video meetings with the public, online discussions, calls for proposals, reporting to citizens;

3) strengthening the involvement of as many citizens as possible in the activities of non-governmental organizations, which requires initiative efforts made by citizens and non-governmental organizations, the establishment of dialogue and bilateral cooperation, educational activities of non-governmental organizations.

4) transformation of the volunteer movement, popularization of the practice of regular volunteering of broad sections of citizens, which is observed in the countries of sustainable democracy, expansion of its subject areas. An additional condition for promoting such practices may be to take into account the time citizens spend on volunteer activities during competitions for vacant positions in government;

5) development of legislation in the field of professional self-government, establishment of the general status of self-regulatory and professional organizations, which may promote self-organization of citizens of Ukraine on a professional basis.

Key words: civil society, political participation, Civil engagement, mechanisms of Civil engagement, political activism, public activism, the socio-political crisis in South-Eastern Ukraine 2014 – 2019, voting in elections, political parties, non-governmental organizations, protests, petitions, boycott, volunteering, charity.

**Список публікацій, в яких опубліковані основні наукові
результати дисертації:**

Публікації, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

Статті у періодичних наукових виданнях країн ЄС:

1. Татай Е. Громадянська активність як політичне явище: уточнення визначення. *Evropský Politický a Právní Diskurz*. 2020. № 6. С. 136—147.
2. Tatay E. Cause-oriented activism under the threats to the national security of Ukraine after 2014. *Modern science*. 2020. № 6. PP. 105—116.

**Статті в наукових фахових виданнях України, включених до міжнародних
наукометричних баз:**

3. Татай Е. Класифікація напрямів діяльності громадських організацій у контексті ризиків їх деструктивного впливу на суспільство. *Вісник Маріупольського державного університету*. Серія : Історія. Політологія. 2018. № 21. С. 244—253.
4. Татай Е. Вплив інформаційних технологій управління проектами на громадську активність: постановка проблеми. *Вісник Маріупольського державного університету*. Серія : Історія. Політологія. 2018. № 22—23. С. 263—268.
5. Татай Е. Динаміка розвитку формальної політичної участі в Україні в період 2014 – 2019 років. *Політичне життя*. 2021. № 1. С. 41—51.

Наукові праці апробаційного характеру:

6. Татай Е. Відмінність поглядів Р. Патнема та Ф. Фукуями на громадську активність у концепції соціального капіталу. *Актуальні проблеми науки та освіти* : збірник матеріалів ХХ підсумкової науково-практичної конференції викладачів МДУ, м. Маріуполь, 02 лют. 2018 р. / За заг. ред. К. В. Балабанова. Маріуполь : МДУ, 2018. С. 145—147. (форма участі – очна).

7. Татай Е. Вплив іноземних акторів на громадянську активність України. Тенденції розвитку сучасної системи міжнародних відносин та світового політичного процесу : збірник матеріалів VIII Інтернет-конференції, м. Маріуполь, 25 травн. 2018 р. Маріуполь, 2018. С. 155—158. (форма участі – дистанційна).

8. Татай Е. Форми інформаційно-комунікативного впливу громадян на органи влади в Україні. *Модернізація політичної системи сучасної України: стан та перспективи розвитку* : збірник матеріалів XII Всеукраїнської науково-практичної конференції, м. Сєверодонецьк, 26 грудн. 2018 р. Сєверодонецьк, 2018. С. 45—47. (форма участі – дистанційна).

9. Татай Е. Уточнення визначення громадянської активності у контексті підходів розуміння громадянського суспільства. *Актуальні проблеми науки та освіти* : збірник матеріалів XXI підсумкової науково-практичної конференції викладачів МДУ, м. Маріуполь, 01 лют. 2019 р. / За заг. ред. К. В. Балабанова. Маріуполь : МДУ, 2019. С. 96—99. (форма участі – очна).

10. Татай Е. Класифікація діяльності некомерційних членських організацій в Україні. *Актуальні проблеми науки та освіти* : збірник матеріалів XXII підсумкової науково-практичної конференції викладачів МДУ, м. Маріуполь, 07 лют. 2020 р. / За заг. ред. К. В. Балабанова. Маріуполь : МДУ, 2020. С. 89—91. (форма участі – очна).

11. Татай Е. Електронні петиції як форма політичної участі громадян в Україні. *Розвиток суспільства та науки в умовах цифрової трансформації* : Матеріали Міжнародної студентської наукової конференції, м. Одеса, 08 травн. 2020 р. Одеса, 2020. Т. 4. С. 54—56. (форма участі – дистанційна).

12. Татай Е. Соціальні мережи як інструмент волонтерства в Україні 2014 – 2018 років. *Актуальні проблеми сучасної науки* : збірник матеріалів III Міжнародної науково-практичної конференції, м. Київ, 30 – 31 липн. 2020 р. К., 2020. С. 28—30. (форма участі – дистанційна).

13. Татай Е. Проблематика політичної участі громадян у сучасній науковій думці. *Topical issues of science and practice* : збірник матеріалів VII

Міжнародної науково-практичної конференції, м. Лондон, 02 – 06 лист. 2020 р.
Лондон, 2020. С. 640—643. (форма участі – дистанційна).

14. Пашина Н., Татай Е. Громадянська ідентичність: сутність та підходи. *Актуальні проблеми науки та освіти*: збірник матеріалів XXIII підсумкової науково-практичної конференції викладачів МДУ, м. Маріуполь, 05 лют. 2021 р. / За заг. ред. К. В. Балабанова. Маріуполь : МДУ, 2021. С.92—94. (форма участі – очна).

Статті, які додатково відображають наукові результати дисертації:

15. Татай Е. Статистична класифікація діяльності членських суспільно-політичних організацій: практика України та світу. *Гілея*. 2020. № 159. С. 136—141.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. КОНЦЕПТУАЛЬНІ ПІДХОДИ ДО ВИВЧЕННЯ ФЕНОМЕНУ ГРОМАДЯНСЬКОЇ АКТИВНОСТІ.....	13
1.1. Парадигма концепту громадянської активності в зарубіжній науці	13
1.2. Розвиток концепту громадянської активності в сучасній науковій думці України	28
Висновки до першого розділу	41
РОЗДІЛ 2. ПОЛІТОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ СУТНОСТІ ТА СТРУКТУРИ ГРОМАДЯНСЬКОЇ АКТИВНОСТІ.....	44
2.1. Ключові характеристики та методологічна основа аналізу громадянської активності	44
2.2. Структура громадянської активності як політичного явища.....	66
Висновки до другого розділу	83
РОЗДІЛ 3. МЕХАНІЗМИ РЕАЛІЗАЦІЇ ТА СУЧАСНІ ПРАКТИКИ ГРОМАДЯНСЬКОЇ АКТИВНОСТІ В УКРАЇНІ.....	86
3.1. Механізми реалізації та політико-правове регулювання громадянської активності в Україні.....	86
3.2. Розвиток громадянської активності в умовах соціально-політичної кризи на Південному Сході України (2014 – 2019 рр.)	110
Висновки до третього розділу	148
ВИСНОВКИ	154
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	163
ДОДАТКИ	199

ВСТУП

Актуальність дослідження. Найважливішу роль у демократизації українського суспільства, модернізації політичної системи України відіграє громадянське суспільство й активна участь громадян у цих процесах. Це своєю чергою передбачає розвиток комунікативної взаємодії громадян і влади, громадянську відповідальність і політико-правову культуру населення, наявність механізмів впливу громадян на процес прийняття політичних рішень, забезпечення його прозорості, зворотного зв'язку в реалізації політики держави й органів місцевого самоврядування. Політичний досвід показує, що розвиток трансформаційних процесів й ефективність суспільних реформ безпосередньо залежать від важливого політичного ресурсу – громадянської активності населення.

Сучасний стан та динаміка розвитку громадянської активності в Україні нерозривно пов'язані з реакцією суспільства на тимчасову окупацію Російською Федерацією півострова Крим та частини територій Донецької та Луганської областей, пов'язані з цим бойові дії, руйнування та жертви, інші негативні наслідки війни. Відповідно, період після 2014 року є дуже важливим для дослідження громадянської активності, оскільки, з одного боку, в цей час громадянська активність в Україні значно зросла, з'явилися нові види активності, а з іншого боку, в цей час сформувався певний порядок денний громадянської активності, що зберігається і нині.

У той же час, слід зазначити, що предметом спеціального дослідження досі не став комплексний аналіз громадянської активності в Україні після 2014 року, недостатньо дослідженою залишається громадянська активність як загальносуспільне явище, що реалізується в конкретних суспільно-політичних умовах України. Наукове висвітлення різноманітних аспектів громадянської активності в Україні наразі є переважно фрагментарним, оскільки науковці зазвичай фокусують свою увагу на окремих різновидах та умовах здійснення громадянської активності. У першу чергу це пов'язано з тим, що деякі окремі

різновиди громадянської активності (наприклад, волонтерство) отримали значний розвиток в Україні після 2014 року, та, відповідно, їх вивчення може бути предметом самостійного дослідження. Однак іншою причиною є недостатня дослідженість теоретичних характеристик громадянської активності як масового явища. Це призводить до невизначеності у питанні, які саме явища політичного життя України слід включати до аналізу громадянської активності. Отже, дослідження громадянської активності в сучасній Україні пов'язане з необхідністю дати відповіді на питання теоретичного характеру, що дозволяють встановити категоріально-методологічний апарат та випрацювати певну теоретичну модель громадянської активності, та питання практичного характеру, що дозволяють охарактеризувати особливості та встановити динаміку фактичної реалізації громадянської активності в Україні.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Тема та зміст дослідження є складовою частиною комплексних науково-дослідних тем кафедри «Міжнародних відносин та зовнішньої політики» Маріупольського державного університету, зокрема: 2016 – 2018 рр. «Південно-Східний регіон України в умовах суспільно-політичної кризи» (номер державної реєстрації 0116U000655); 2019 – 2021 рр. «Повернення та переосвоєння тимчасово окупованих територій у Донецькій та Луганській областях: сучасний стан та перспективи» (номер державної реєстрації 0119U001312). Внесок автора в розробку зазначених тем полягає в комплексному аналізі розвитку громадянської активності в умовах соціально-політичної кризи на Південному Сході України. Зокрема встановлений вплив конкретних умов кризи та пов'язаних з нею суспільних потреб на проблематику, динаміку розвитку та появу нових видів громадянської активності.

Ступінь дослідженості. Вирішення теоретичних та практичних питань дослідження ґрунтується на опрацюванні низки наукових робіт вітчизняних та закордонних дослідників. Зокрема задля уточнення сутнісних характеристик громадянської активності проаналізовані роботи таких науковців, як: М. Бабкіна, І. Букреєва, Є. Ємельяненко, І. Нечитайло, М. Остапенко,

О. Пікалова, О. Равчев та С. Чолій, Є. Савельєва, Т. Саврасова-В'юн, О. Усік, Л. Шангіна. Дослідження В. Степаненко застосоване для встановлення ціннісної складової громадянської активності. Аналіз різновидів громадянської активності заснований на класифікації видів політичної участі таких науковців, як: Й. Екман та Е. Амно, П. Норріс, О. Кулеба; класифікації рівнів громадянських практик О. Резніка. Окремі аспекти мотиваційно-факторних передумов громадянської активності встановлені у працях таких науковців, як: К. Балабанов, В. Дяченко, І. Іщенко, В. Лисак, Н. Пашина; фактор гібридної війни Російської Федерації проти України розкритий у роботі І. Грідіної та М. Булика.

Аналіз динаміки розвитку громадянської активності в Україні 2014 – 2019 років базується на роботах таких науковців: І. Петрової – з метою дослідження протестного руху в Україні, Д. Горєлова та О. Корнієвського – з метою аналізу розвитку волонтерського руху, І. Бекешкіної, Т. Загорднюк, О. Сидорчука – з метою дослідження ставлення громадян до політичних партій, О. Симончук – з метою встановлення готовності громадян взяти участь у нелегальних формах протесту, О. Злобіної – з метою аналізу динаміки соціальної напруженості громадян, Г. Луцишин та З. Зазуляк – з метою дослідження діяльності міжнародних неурядових організацій в Україні, О. Гільченко, Н. Пашиної, Ю. Константинової – щодо залучення громадянських інституцій до процесу прийняття політичних рішень.

Об'єкт дослідження – громадянська активність як феномен суспільно-політичного життя.

Предмет дослідження – формування громадянської активності, механізмів та особливостей її реалізації в сучасній політичній практиці України.

Хронологічні межі дослідження. На нашу думку, доречним є дослідження структури та динаміки розвитку громадянської активності в Україні на прикладі її актуального етапу, пов'язаного з умовами воєнної агресії та окупації Російською Федерацією півострову Крим, частини територій

Донецької та Луганської областей. Слід зазначити, що умови війни та окупації зберігаються і нині, однак якісне наукове дослідження розвитку громадянської активності потребує встановлення певних часових меж. На нашу думку, у якості таких меж доцільно використовувати період від 2014 (після Революції Гідності) до 2019 року. Події, що відбулися у 2019 році (перемога президента В. Зеленського із підтримкою у 73% у другому турі, отримання пропрезидентською партією «Слуга народу» монобільшості у парламенті, пандемія COVID-19, що охопила Україну та світ у 2020 році) наразі значно впливають на громадянську активність (станом на січень 2021) і зумовили появу нових суспільних викликів в українському суспільстві, але потребують часу для їх осмислення.

Метою дисертаційної роботи є встановлення сутності, структури, механізмів реалізації та особливостей розвитку громадянської активності в сучасній політичній практиці України.

Для досягнення цієї мети сформульовані наступні **завдання дослідження**:

- дослідити та систематизувати парадигму громадянської активності в зарубіжній науковій думці;
- проаналізувати розвиток концепту громадянської активності в сучасній науковій думці України;
- розкрити сутність ключових характеристик громадянської активності як політологічної категорії та випрацювати методологічні основи аналізу громадянської активності;
- визначити структуру громадянської активності як політичного явища, зокрема її різновиди та рівні реалізації;
- дослідити механізми реалізації та політико-правове регулювання громадянської активності в Україні в досліджуваний період, визначити способи здійснення громадянської активності та організацій, що її опосередковують;

- проаналізувати розвиток громадянської активності в умовах соціально-політичної кризи на Сході України, встановити фактори впливу, динаміку та особливості її реалізації;

- розробити практичні рекомендації щодо розвитку громадянської активності в сучасній Україні.

Методи дослідження. Вивчення громадянської активності як політологічної категорії та політичного явища базується на використанні методів наукового аналізу, розроблених не тільки в політології, але і в інших суспільних науках: філософії, праві, соціології, психології. Відповідно, у роботі використані такі загальнонаукові методи: аналіз та синтез, індукція та дедукція, метод аналізу правового документа, метод контент-аналізу, історичний та соціологічний методи, соціокультурний та системний підходи, метод системно-факторного аналізу. Для вирішення конкретних завдань дослідження застосовані спеціальні методи: інституційний та структурно-функціональний.

Методи індукції та дедукції дозволяють встановити характеристики громадянської активності (підрозділи 1.2, 1.2, 2.1). Структурно-функціональний метод використаний при роботі над понятійно-категоріальним апаратом для встановлення структури громадянської активності, при вивченні політико-правового механізму її реалізації, для аналізу розвитку окремих різновидів громадянської активності в Україні (підрозділ 2.1, 2.2., 3.1, 3.2). Інституційний підхід використаний для аналізу тих форм громадянської активності, що опосередковані певними формально створеними організаціями, встановлення інституційних умов виборів в Україні в досліджуваний період (підрозділи 2.2, 3.1, 3.2).

Метод аналізу політичного документа та метод контент-аналізу дозволили дослідити проблематику громадянської активності та конкретні способи її реалізації в Україні (підрозділи 3.1, 3.2). Соціологічний метод застосований для встановлення динаміки змін кількісних показників окремих різновидів громадянської активності в Україні (підрозділ 3.2). Для встановлення зв'язку між характером громадянської активності та

трансформаціями і викликами, котрих зазнало українське суспільство після 2014 року, відповідними політичними, соціально-економічними та культурними умовами застосовані історичний метод, системний підхід та метод системно-факторного аналізу (підрозділ 3.2). Отже, методологічна база дослідження дозволила забезпечити сприйняття об'єкту дослідження як невід'ємного елемента соціально-політичної системи України.

Інформаційно-аналітичною та джерельною базою дослідження стали публікації українських та закордонних науковців, статистичні матеріали аналітичних інституцій, публікації в Інтернет-ЗМІ, нормативно-правові акти (закони України, укази Президента України, постанови Верховної Ради, Кабінету Міністрів, Центральної виборчої комісії України). Для вирішення дослідницьких завдань принципове значення мали аналітичні оцінки, стратегічні розробки та емпіричні дослідження вчених Інституту соціології Національної академії наук України, Національного інституту стратегічних досліджень при Президентові України, Українського центру економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова, Фонду «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в теоретико-методологічному обґрунтуванні механізмів реалізації громадянської активності в політичній практиці України, встановленні особливостей її формування та розвитку в кризових умовах, пов'язаних із наслідками збройної агресії та окупації території Автономної Республіки Крим, м. Севастополь, частини територій Донецької та Луганської областей України. Головні результати дисертаційного дослідження полягають у наступному:

у перше:

- проведений комплексний аналіз громадянської активності в Україні як феномену суспільно-політичного життя в конкретний історичний період, визначено механізми, динаміку розвитку, основні тенденції та особливості її реалізації в умовах соціально-політичної кризи на Південному Сході України

(2014 – 2019 рр.), здійснено порівняння динаміки розвитку традиційних та нових видів політичної діяльності в Україні в досліджуваний період;

- задля встановлення універсальних типів організацій, що можуть опосередковувати громадянську активність, проведений аналіз та порівняння статистичних класифікаторів видів економічної діяльності України, ЄС, США та ООН, що включають діяльність членських організацій суспільно-політичної спрямованості. Результати такого аналізу дали можливість виокремити декілька всесвітньовизнаних груп та підгруп, що охоплюють усі різновиди діяльності некомерційних членських організацій суспільно-політичної спрямованості, що зрештою дозволило встановити універсальний перелік інституційних форм громадянської активності;

удосконалено:

- теоретичні засади дослідження громадянської активності, уточнено парадигму громадянської активності у працях закордонних та вітчизняних науковців та класифіковані підходи до визначення громадянської активності;

- дефініції основних категорій досліджуваної теми. Розроблена авторська інтерпретація наступних визначень: «громадянська активність», «суб'єкт політичного життя», «суб'єкт громадянської активності»;

- методику дослідження громадянської активності, що базується на застосуванні атрибутивного політико-правового та ціннісного підходів для дослідження громадянської активності як феномену суспільно-політичного життя;

отримали подальший розвиток:

- визначення, обґрунтування та формулювання функцій громадянської активності в сучасному суспільно-політичному житті;

- дослідження механізмів реалізації та політико-правове регулювання громадянської активності в Україні, проаналізовано законодавче регулювання громадянської активності відповідно до її структури;

- наукове осмислення структури та рівнів громадянської активності, надана авторська характеристика ієрархії рівнів громадянської активності в контексті взаємодії громадян з органами влади.

Практичне значення отриманих результатів полягає в тому, що теоретичні узагальнення, оцінки та пропозиції дисертаційної роботи можуть бути використані при розробці концепції державної політики щодо розвитку інститутів громадянського суспільства в Україні та окремих питань практики громадянської активності в Україні.

Також результати дослідження можуть бути використані органами державної влади та місцевого самоврядування, політичними партіями, громадськими організаціями, представниками волонтерського руху, засобами масової інформації в частині розвитку комунікативної двосторонньої взаємодії між громадянами та іншими суб'єктами політичного життя задля вирішення актуальних суспільно значущих проблем.

У навчальному процесі положення та матеріали дисертації можуть бути використані під час розробки навчальної й методичної літератури, а також викладання дисциплін: «Державне управління та місцеве самоврядування», «Аналіз державної політики», «Політичні інститути та режими», «Політична психологія», «Конфліктологія та теорія переговорів», «Політична культура», «Політологія», «Соціологія», «Політична реклама та зв'язки з громадськістю», «Політичні процеси та політичні відносини» тощо.

Особистий внесок здобувача. Дисертація є самостійним науковим дослідженням. Основні теоретичні положення та розробки в межах дослідження, зокрема ті, що характеризують його наукову новизну і практичне значення результатів, отримані автором особисто.

Апробація результатів дисертації. Основні положення дисертаційного дослідження були презентовані та обговорені на наукових та науково-практичних конференціях:

міжнародних: Міжнародна студентська наукова конференція «Розвиток суспільства та науки в умовах цифрової трансформації» (м. Одеса, Україна,

8 травня 2020 року, форма участі – дистанційна); III Міжнародна науково-практична конференція «Актуальні проблеми сучасної науки» (м. Київ, Україна, 30 – 31 липня 2020 року, форма участі – дистанційна); VII Міжнародна науково-практична конференція “Topical issues of science and practice” (м. Лондон, Велика Британія, 02 – 06 листопада 2020 року, форма участі – дистанційна).

всеукраїнських: VIII Інтернет-конференція «Тенденції розвитку сучасної системи міжнародних відносин та світового політичного процесу» (м. Маріуполь, Україна, 25 травня 2018 року, форма участі – дистанційна); XII всеукраїнська науково-практична конференція «Модернізація політичної системи сучасної України: стан та перспективи розвитку» (м. Северодонецьк, Україна, 26 грудня 2018 року, форма участі – дистанційна).

університетських: XX підсумкова науково-практична конференція викладачів МДУ «Актуальні проблеми науки та освіти» (м. Маріуполь, Україна, 02 лютого 2018 року, форма участі – очна); XXI підсумкова науково-практична конференція викладачів МДУ «Актуальні проблеми науки та освіти» (м. Маріуполь, Україна, 01 лютого 2019 року, форма участі – очна); XXII підсумкова науково-практична конференція викладачів МДУ «Актуальні проблеми науки та освіти» (м. Маріуполь, Україна, 07 лютого 2020 року, форма участі – очна); XXIII підсумкова науково-практична конференція викладачів МДУ «Актуальні проблеми науки та освіти» (м. Маріуполь, Україна, 05 лютого 2021 року, форма участі – очна).

Публікації. Основні наукові положення й результати дисертаційної роботи висвітлено у 15 наукових працях, зокрема: 2 статтях у періодичних наукових виданнях держав, які входять до Європейського Союзу (Республіка Польща та Чеська Республіка), 3 статтях у періодичних наукових фахових виданнях України з політології, включених до міжнародних наукометричних баз, 1 статті у періодичному виданні України, що включене до міжнародних наукометричних баз, 9 публікаціях в матеріалах наукових та науково-практичних конференцій.

Структура та обсяг дисертації. Дисертаційна робота складається зі вступу, трьох розділів, шести підрозділів, висновків до розділів, загальних висновків, списку використаних джерел (342 позиції) та додатків. Загальний обсяг дисертації становить 208 сторінок, з них основного тексту – 162 сторінки.

РОЗДІЛ 1.

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ПІДХОДИ ДО ВИВЧЕННЯ ФЕНОМЕНУ ГРОМАДЯНСЬКОЇ АКТИВНОСТІ

1.1. Парадигма концепту громадянської активності в зарубіжній науці

Концепт громадянської активності пов'язаний із вивченням парадигми цілої низки явищ політичного життя суспільства. У першу чергу громадянська активність є частиною такого більшого явища, як громадянське суспільство. Відповідно, аналіз розвитку наукової думки та концептуальних підходів до визначення громадянського суспільства дозволить конкретизувати певні риси громадянської активності.

Також дослідження громадянської активності тісно пов'язане з науковими розвідками та дискусіями навколо різноманітних аспектів політичної участі громадян. Отже, доречно розглянути загальну проблематику суспільно-політичної активності громадян у закордонному науковому дискурсі за наступними напрямками:

- концепт громадянського суспільства в контексті вивчення громадянської активності;
- підходи та межі розуміння політичної участі громадян;
- роль різновидів політичної участі в політичних процесах, «ідеалізм» та «реалізм» у поглядах на можливості впливу громадян;
- закономірності та особливості колективних дій громадян, причини соціальних рухів як чинники громадянської активності;
- концепт *cause-oriented* активізму як підхід до виокремлення тих різновидів громадянської активності, що не пов'язані з підтримкою партій та голосуванням на виборах.

У першу чергу громадянська активність тісно пов'язана із концептом громадянського суспільства хоча б тому, що обидва явища побудовані навколо термінів «громадянин» і «громадянський». Наприклад, В. Яблонський, О. Балакірева, Т. Бондар, Д. Дмитрук, аналізуючи стан розвитку

громадянського суспільства України після 2014 року, вказують: «Громадянське суспільство зазвичай характеризується громадянською активністю» [206; с. 10]. М. Остапенко вважає, що громадянська активність є основою формування громадянського суспільства [134]. Розгляд історії концепту громадянського суспільства дозволить окреслити певні риси громадянської активності. Також аналіз підходів до розуміння громадянського суспільства дозволить визначити ті ознаки громадянської активності, що випливають з цих підходів. Усе це дозволить збагатити набір ознак, корисних для уточнення сутності громадянської активності.

Видатний англійський філософ Дж. Локк розрізняв два стани існування людей: по-перше, природний стан, в якому люди керуються природним законом («... жодна людина не може завдати шкоди життю, здоров'ю та власності іншої...») та є суддями для себе й інших людей; по-друге, стан війни, що полягає у необмеженому насильстві у відповідь на насильство; по-третє, громадянського суспільства, в якому люди об'єднані єдиними законодавством та судовими установами [106]. Отже, можливою ознакою громадянської активності є дія громадян відповідно до норм чинного законодавства.

Шотландський філософ та історик А. Фергюсон вперше застосував поняття «громадянське суспільство» у назві своєї книги «Досвід історії громадянського суспільства», розуміючи його як сферу публічної активності людей [55, с. 18; 242, с. 62–65; 273].

Сфери громадянського та державного відокремлював видатний німецький філософ Г. Гегель. У своїй роботі «Філософія права» він вказує, що мета учасників громадянського суспільства – задовольнити виключно власні егоїстичні інтереси, але задля задоволення цих інтересів учасники громадянського суспільства змушені співпрацювати один з одним. На думку Гегеля, у суспільстві має існувати певний баланс між «особливістю» та «загальністю», що можна розуміти як баланс між приватними та суспільними інтересами. Тільки такий баланс сприяє задоволенню приватних та загальних інтересів, оскільки задоволення приватних інтересів громадянин неможливе без

задоволення суспільних і навпаки. Важливим елементом громадянського суспільства є увага до приватного інтересу як до загального за допомогою поліції та корпорацій [39; с. 228, 229, 233]. Отже, виходячи з ідей Г. Гегеля, відзначаємо, що громадянська активність не може порушувати особисті законні інтереси громадян, зокрема одних громадян заради інших. Громадянська активність може бути пов'язана із взаємодією громадян один з одним.

Основи сучасного розуміння громадянського суспільства, місцевого самоврядування та громадянської активності заклав французький політик, історик і соціолог А. Токвіль. У своїй роботі «Демократія в Америці» він звернув увагу на те, що в кожному суспільстві природним шляхом виникають громади – спільноти людей. Незалежність громади дуже вразлива перед втручанням держави, тому громада стає життєздатною тоді, коли закони держави її захищають. На думку Токвіля (що спостерігав громадянське самоуправління в Америці), саме незалежність громад вчить громадян користуватися власною свободою, допомагає формувати вільний уряд та запобігає деспотизму [261].

А. Токвіль приділяв увагу такій активності громадян, що виявляється у створенні добровільних об'єднань задля вирішення різноманітних суспільних питань. Він вважав, що такі об'єднання зумовлюють появу американської держави, їх функціонування не допускає «тиранії більшості» – ситуації, коли одна велика партія, отримавши більшість, стає схильна до концентрації влади та авторитаризму [261]. Отже, спостереження А. Токвіля вказують на важливість самоорганізації та самоврядування громадян.

О. Вострова зазначає, що існує дві традиції розуміння громадянського суспільства: якісна, тобто як стан суспільства, та локальна, тобто як сфера особливих позадержавних відносин та структур [34, с. 14]. Аналогічну думку висловлює Н. А. Колеснікова: одні автори розглядають громадянське суспільство як «цивілізовану», громадянську державу, в якій політично, економічно, соціально та юридично забезпечені основні права та свободи

громадян. Інші автори розглядають громадянське суспільство як окрему суспільну сферу – позадержавні відносини, структури та інститути [86, с. 15].

Н. Колеснікова, досліджуючи західну наукову думку про концепт громадянського суспільства, вказує, що в ХІХ ст. воно почало розглядатися як частина соціуму, незалежна від держави, що забезпечує права людини, захищає власність. Наприкінці ХІХ ст. поширилося розуміння, що громадянське суспільство охоплює багато об'єднань та фірм, які конкурують одна з одною [86, с. 11]. Отже, в цей час сформувалися основи локального розуміння громадянського суспільства.

Локальне розуміння громадянського суспільства може розглядатися в широкому та вузькому сенсах. Локальне розуміння у широкому сенсі базується на протиставленні громадянського суспільства та держави, відповідно громадянське суспільство охоплює всю сферу позадержавних відносин. На відміну від широкого розуміння, що поділяє суспільство на державну та позадержавну сфери, вузьке локальне розуміння виокремлює багато сфер суспільного життя. Громадянське суспільство при цьому не перетинається з іншими недержавними сферами. Так О. Вострова цитує канадського філософа Ч. Тейлора, що висунув дві моделі розуміння громадянського суспільства: перша модель має витік у роботах Дж. Локка, її прибічники розуміють громадянське суспільство як етичну спільноту, що існує за природними законами до та поза політикою (А. Фергюсон, А. Сміт, Т. Пейн). Друга модель вбачається у працях Ш. Монтеск'є. Відповідно до неї громадянське суспільство розуміється як мережа незалежних асоціацій, що опосередковують відносини між громадянином та державою, захищають свободу індивіда від посягань влади у випадку необхідності [34, с. 15]. Перша модель являє собою локальне розуміння громадянського суспільства у широкому сенсі, а друга модель – у вузькому.

Класичним прикладом локального розуміння громадянської активності у вузькому сенсі є погляди італійського політолога неомарксиста А. Грамші. Він розглядав її як сферу позадержавних практик та інститутів, відносив до нього

усе, що не є частиною державного апарату, судових органів чи органів примусу. Найхарактернішими прикладами громадянського суспільства А. Грамші вважав профспілки, церкву, об'єднання громадян, та політичні партії, коли такі не є частиною державного механізму. Слід зазначити, що А. Грамші не протиставляв сфери громадянського та державного, він вказував, що ці сфери тісно пов'язані між собою [241, с. 28; 312].

Вузькому локальному розумінню громадянського суспільства відповідають погляди відомого німецького соціолога Ю. Габермаса. При цьому Ю. Габермас розуміє громадянське суспільство не як сукупність особистостей або організацій, але як обмін інформацією. За словами Габермаса, громадянське суспільство це «асоціації і рухи, які спонтанно виникають, кристалізуючись навколо комунікацій, навколо «дискурсивних дизайнів», навколо інституалізації розв'язуючих проблеми дискурсів» [101, с. 104; 314].

Ю. Габермас, посиляючись на модель Б. Петерса, відокремлює громадянське суспільство від публічної сфери, наближеної до держави, та, власне, від центру прийняття державно-владних рішень [101, с. 105; 314, с. 359–387, 368, 371; 328]. Габермас зауважував, що у політичному житті суспільства існує центр з одного боку, в якому переважно виробляються політичні рішення та реалізується влада, та периферія з іншого боку, яка надає центру підтримку та можливість діяти. Відносячи до центру державу, Ю. Габермас відносить громадянське суспільство до периферії політичного життя. Громадянське суспільство займає зовнішню частину периферії, в той час як внутрішню частину, що ближче до центру, займає публічна сфера, тобто близькі до держави інститути, які він вважав більш організованими: навчальні заклади, ЗМІ, близькі до держави громадські організації. Головна роль громадянського суспільства – висловлювати потреби громадян. Публічна сфера фільтрує, синтезує та передає до центру інформацію від громадянського суспільства [101, с. 104–106; 299, с. 415; 314, с. 355, 371]. Отже, ідеї Ю. Габермаса містять в собі вказівку на важливість комунікації між громадянами щодо вирішення

соціальних проблем. І така комунікація може бути важливою рисою громадянської активності.

На нашу думку, для уточнення сутності громадянської активності не ефективно використовувати локальне розуміння громадянської активності у широкому сенсі. Такий підхід розширить поняття громадянської активності до будь-якої активності, що не містить в собі відносини з державою, тобто буде охоплювати безліч проявів приватного життя громадян. Відповідно, доцільно виходити саме з локального розуміння громадянської активності у вузькому сенсі, та розглядати громадянську активність як специфічний вид активності.

Більшість дослідників громадянського суспільства, незалежно від того, в якому сенсі вони його розуміють, приділяють значну увагу певним цінностям та переконанням громадян, на яких ґрунтується громадянське суспільство. Один із найвідоміших науковців, що доводив важливість громадянських цінностей, – А. Де Токвіль. З цього приводу В. Степаненко зазначає: «... такі фундаментальні та нераціональні речі як громадянський етос, громадянські чесноти та цінності, що мають нормативно-регулятивне значення громадянської релігії або «звичок серця» у розуміння традиції А. де Токвіля та його послідовників, є принципово важливим для дієвого громадянського суспільства ... Токвіль започаткував вивчення в соціології таких специфічних і складно раціоналізованих феноменів, як традиції, політична культура та соціальний капітал суспільства» [242, с. 48, 76].

Р. Патнем звертав увагу на значну роль довіри громадян у розвитку більш «громадянських» регіонів Італії, які характеризувалися кращими показниками економічного розвитку та урядування (при цьому Р. Патнем вважав довіру важливим компонентом так званого «соціального капіталу» – особливостей соціальної організації, тобто принципів, норм, структур, що роблять більш ефективними скоординовані дії в суспільстві та, відповідно, сприяють його розвитку) [148, с. 208, 211, 212]. С. Нек та Ф. Кіфер статистично доводили позитивний вплив довіри на економічний розвиток країн [319, с. 1283–1284].

Таким чином, вивчення підходів до розуміння громадянського суспільства дозволило нам встановити наступні можливі ознаки громадянської активності:

- законність;
- захист особистих законних прав громадян, неприпустимість їх порушення;
- можливість комунікації та взаємодії між громадянами;
- наявність громадянських цінностей в її основі.

Також, виходячи з концепту громадянського суспільства, ми встановили, що важливою умовою, яка сприяє реалізації громадянської активності, є реальна забезпеченість основних прав громадян, зокрема, важливість гарантованої державою вільної самоорганізації та самоврядування громадян як умова громадянської активності. При цьому громадянська активність є специфічним видом соціальної активності, що відрізняється від інших вільних занять, зокрема у сімейній, економічній сферах, політичного функціонування та державної служби (тобто занять у публічній сфері).

Концепт громадянського суспільства дозволяє встановити деякі з основних характеристик та вимог до здійснення громадянської активності як теоретичної побудови. Водночас громадянська активність є суспільно-політичною дією громадян. Відповідно, загальні закономірності політичної участі та колективної дії громадян є спільними для громадянської активності. Отже, їх вивчення значно спрощує науковий пошук та аналіз особливостей громадянської активності в Україні.

Політична участь громадян, її складові, організація, фактори є основою для розуміння широкого кола політичних явищ, зокрема громадянської активності. Одне з ранніх та найбільш поширене трактування поняття «політична участь» пропонують американські політологи С. Верба та Т. Най, розглядаючи її як легальну діяльність громадян, спрямовану на вибір урядових службовців та прийняття владних рішень [342]. Це визначення є доволі широким за своїм значенням, його інтерпретації, як і дослідження політичної

участі загалом, розширювалися упродовж історії політичної науки. Наприклад, шведські науковці Й. Екман та Е. Амно зазначають, що довгий час політична участь розумілася лише як електоральна участь, тобто участь у виборах та референдумах [305; 306; 308, с. 285].

Відомий німецький соціолог, історик та філософ М. Вебер одним з перших визначив відмінності між політичною участю та політичним функціонуванням. Слід додати, що М. Вебер також зробив значний внесок у соціологію влади, зокрема дав визначення держави, розробив типологію влади, висвітлив роль бюрократичного апарату в управлінні суспільством [24, с. 644–706, 652–654]. Розмежування понять «політична участь» та «політичне функціонування» є важливим для уточнення сутності громадянської активності. У наступних розділах роботи нами буде доведено, що громадянська активність не охоплює політичне функціонування.

Розширив та водночас окреслив певні межі поняття «політична участь» американський політолог Г. Бреді, розуміючи її як дії саме звичайних громадян (а не політичних еліт), спрямовані на отримання політичних результатів. На думку Г. Бреді, бути зацікавленим у політиці чи навіть регулярно її обговорювати – ще не означає брати політичну участь [305; 308, с. 286]. Слід зазначити, що Й. Екман та Е. Амно критикують Г. Бреді, вказуючи на те, що, відповідно до його визначення, політична участь спрямована на політичні еліти, і не охоплює вплив на інші еліти [308, с. 286].

Класифікацію видів політичної участі розробляли Дж. Теорелл, М. Торкал, Дж. Монтеро, Й. Екман та Е. Амно [306; 308, с. 286, 295]. Детально розвідки цих науковців будуть проаналізовані в наступних розділах роботи з метою уточнення різновидів та меж громадянської активності.

Різноманітні прояви громадської та політичної активності жителів США висвітлюють американські дослідники С. Кітер, К. Цукін, М. Андолна, К. Дженкінс, використовуючи такі показники суспільно-політичної активності громадян, як: громадські індикатори, електоральні індикатори та індикатори

політичного голосу [337, с. 1, 3]. Спостереження цих науковців корисні для уточнення різновидів громадянської активності.

Вдалиий огляд сучасних наукових шкіл, що опрацьовували питання політичної участі громадян, робить професорка порівняльної політології П. Норріс. Вона вказує, що серед західних науковців існують дві групи вчених, які по-різному ставляться до ролі та необхідної міри політичної участі громадян: ідеалісти та реалісти. Ідеалісти, відомим представником яких є американський політолог П. Барбер, відстоюють позиції партисіпаторної демократії. Тож П. Барбер розуміє демократію як пряме правління освічених громадян. Позиції ідеалістів беруть свій початок у працях Ж. Руссо, Дж. Ст. Міля, Г. Коула. Ідеалісти вважають, що для демократії необхідним є широке залучення громадян, включаючи дорадчі дебати, громадські групи та децентралізоване прийняття рішень [255, с. 641; 323, с. 2; 302]. На думку ідеалістів, активізм робить життя людей кращим, оскільки підвищує обізнаність та інтерес громадян до громадських справ, просуває толерантність, взаємне позитивне ставлення громадян, міжособистісну довіру. Також активізм сприяє більш відповідальному та ефективному урядуванню, завдяки якому приймаються більш ефективні рішення, та до того ж, такі рішення краще сприймаються суспільством. Основне завдання політики, на думку ідеалістів, полягає у створенні нових можливостей для суспільного обговорення та прийняття рішень громадою. Засобом цього може слугувати підсилення місцевих недержавних організацій або використання референдумів та ініціатив [323, с. 2].

Погляди ідеалістів ілюструє позиція американського політолога М. Сандела. На його думку, активна участь людей у різних сферах життя, як-от: політика, мистецтво, наука, сімейне життя – є необхідною для нормального функціонування суспільства. Завдяки громадянській активності зростає громадянська компетентність особистості та відбувається пошук загального блага. Навички участі громадян у суспільних справах забезпечують функціонування усіх демократичних інститутів [44, с. 107; 334].

У 1969 р. американська дослідниця, фахівець із політичної участі, державного управління у сфері охорони здоров'я та соціальної роботи, Ш. Арнстайн написала відому статтю «Сходи політичної участі громадян, в якій авторка категоризувала 8 рівнів політичної участі та неучасті громадян. Ш. Арнстайн обґрунтувала необхідність широкої участі бідного населення США у вирішенні питань, що стосуються їх життя. Ш. Арнстайн показала, що недостатня політична участь призводить до порушення прав нужденних громадян [300].

Представники школи «Реалістів» на чолі з американським економістом, політологом та соціологом Дж. Шумпетером припускали, що лише обмежене залучення громадськості є достатнім для забезпечення стабільного та підзвітного уряду. В умовах демократії уряди легітимізуються шляхом вільних і чесних виборів, результати яких регулярно оскаржуються партіями та політиками-конкурентами. На думку реалістів, критична роль громадян полягає в тому, що в них є можливість усунути негодних їм політиків шляхом виборів, якщо громадяни цього забажають. Відповідно, громадяни не зобов'язані брати участь у щоденних процесах вироблення публічної політики. Більше того, соціальна нерівність у взаємодії з громадянами створює серйозні перешкоди для прямого прийняття рішень. Отже, основним викликом політики з цієї точки зору є розвиток ефективних політичних інститутів, що сприяють конкуренції партій та відповідальності керівництва, особливо в перехідних демократіях і демократіях, що консолідуються [255, с. 641; 323, с. 2; 336]. Таким чином, розуміння позицій ідеалістів та реалістів важливе для аналізу актуальної реалізації громадянської активності. Тож вищеназвана дискусія привертає увагу до проблеми співвідношення громадянської активності шляхом участі громадян у виборах, та всіх інших видів громадянської активності.

Слід зазначити, що в багатьох сучасних демократичних країнах відбувається послаблення такого важливого інституту представницької демократії, як політичні партії. Це є своєрідним викликом позиціям реалістів, які підкреслюють важливість створення умов для регулярних конкурентних

виборів (в тому числі тих, у яких беруть участь політичні партії). Так, І. Ван Бізен, М. Ваттенберг, П. Вайтлі, П. Мейр, П. Сейд, Р. Дж. Дальтон, С. Скероу, С. Холмберг та Х. Шмідт досліджують зменшення підтримки політичних партій громадянами у країнах сталої демократії та причини такого зменшення [323, с. 6, 7; 338]. Ці розвідки привертають увагу на дослідження громадянської активності, що спрямована на підтримку політичних партій.

Дискусії навколо значення голосування громадян на виборах та інших видів політичної участі є наслідком поширення нових способів політичної участі, що включають контактування з представниками органів влади, публічне обговорення політичних рішень, легалізація та розвиток таких форм участі, як мітинги та демонстрації. Процеси поширення нових способів політичної участі відбуваються паралельно зі зміною мотивів політичної участі. Це призвело до того, що деякі зарубіжні науковці висунули гіпотезу про існування взаємозв'язку між способами політичної участі та мотивами, що найчастіше їм передують. Припускається, що певні способи політичної участі більшою мірою, аніж інші, спрямовані на безпосереднє вирішення специфічних проблем діями громадян. Тож хоч політичні кандидати та представники партії і будують свої кампанії щодо вирішення соціальних проблем (та, відповідно, громадяни голосують за них з цих причин), вони нерідко ведуть боротьбу за отримання політичних посад виходячи з певних корисливих цілей. У той же час такі дії, як-от: протести, бойкотування чи подання петицій – меншою мірою залежать від дії професійних політиків, але при цьому безпосередньо пов'язані із реакцією громадян на певні проблеми. Відповідно, голосування громадян на виборах та діяльнісна підтримка партій можуть бути меншою мірою спрямовані на вирішення актуальних проблем, аніж альтернативні види політичної участі [323, с. 10–12].

Так американський політолог П. Норріс, посилаючись на роботу Ч. Паті, П. Сейда та П. Вайтлі, вказує на те, що в сучасних умовах існує необхідність відокремлювати *citizen-oriented* дії від *cause-oriented* активізму. *Citizen-oriented* практики охоплюють голосування та підтримку кампаній на користь партій та

кандидатів, що відбуваються у формі поширення листівок, відвідувань партійних зустрічей, заходів, що мають на меті збільшення явки на вибори. Cause-oriented активізм охоплює реакцію громадян на конкретні суспільні проблеми. Як приклад Cause-oriented дій П. Норріс називає демонстрації та протести, купівлю чи бойкотування певних продуктів, петиції. Також він сюди відносить волонтерську роботу та збір коштів для розв'язання суспільних проблем [323, с. 10–12; 338]. На нашу думку, встановлення тісного зв'язку між причинами політичною участі є високою мірою умовним. Однак, концепт cause-oriented активізму дозволяє глибше досягнути зв'язок громадянської активності та актуальної суспільної проблематики: громадяни можуть зосереджувати свою увагу та активність на конкретних соціальних проблемах, вимагаючи політичної волі від органів влади задля їх вирішення, або вживаючи самостійних дій для розв'язання питань загальносуспільного значення. Нерідко такі дії громадян пов'язані з їх самоорганізацією, подальшою інституалізацією (наприклад, шляхом створення відповідних громадських об'єднань) та, відповідно, появою нових суб'єктів політичного життя.

Для розуміння громадянської активності представників певних соціальних груп, так само як і для розуміння самоорганізації громадян, важливо розуміти закономірності, що притаманні будь-яким колективним діям людей. Ще англійський філософ XVII століття Т. Гоббс виокремлював впорядковані групи (в яких одна чи декілька осіб є представникам) та невпорядковані групи, незалежні групи (держави) та такі, що підпорядковані їм, політичні групи (що мають повноваження, визначені державою, тобто близькі до сучасного розуміння «юридичних осіб») та приватні, групи законні та протизаконні. Т. Гоббс аналізує особливості усіх відомих йому груп: політичні тіла для управління провінціями, колоніями чи містами, політичні тіла для організації торгівлі, політичні тіла, створені для надання порад суверену, приватні впорядковані законні тіла (у тому числі сім'я), приватні впорядковані протизаконні тіла, приватні ліги, міжусобиці, змови, скупчення людей [42, с. 124–128, 173–186]. Отже, Т. Гоббс заклав основи дослідження різних

суб'єктів громадянської активності – окремих громадян, організацій, неформальних об'єднань, масових рухів, широкої громадськості.

Вплив зацікавлених груп осіб на всі гілки державної влади досліджував американський політолог ХХ століття А. Бентлі. Він розглядав суспільство як сукупність різноманітних груп, члени яких поєднані спільним інтересом. Протистояння та взаємодія цих зацікавлених груп являє собою сутність політичного процесу, адже групи інтересів прагнуть вплинути на прийняття владних рішень щодо суспільства. Це спостереження А. Бентлі є основою «плюралістичних» політологічних теорій, які розвивали зокрема Р. Даль, Д. Істон, Г. Ласкі [214, с. 47, 48; 303].

Американський економіст М. Олсен у своїх відомих працях «Логіка колективних дій: суспільні блага та теорія груп», «Піднесення і занепад народів» ретельно проаналізував механізми колективних дій людей. Предметом дослідження М. Олсена є діяльність рівноправних, не підпорядкованих один одному суб'єктів, що спільно узгоджують інтереси та організуються заради отримання блага, яке можна здобути лише колективними зусиллями – колективного блага. М. Олсен досліджував не тільки колективні дії громадян, що поєднують свої зусилля шляхом участі у професійні спілках, громадських об'єднаннях, шляхом підтримки партій. У своїх роботах, крім усього вищезазначеного, М. Олсен розглядав колективні дії декількох фірм (картелі, лобі), приділяв увагу як законним, так і незаконним колективним діям. Таким чином, цей науковець виявляв спільні риси будь-яких колективних дій людей у широкому сенсі [131, с. 35; 111].

М. Олсен переніс логіку відносин всередині групи на суспільство загалом. У цьому випадку групи інтересів суспільства виступають вже як окремі суб'єкти колективних дій, а отримувачем колективного блага є усе суспільство. Олсен обґрунтував, що мала чисельність чи вибірккові стимули зумовлюють участь членів об'єднань у створенні колективних благ. Деякі групи (наприклад, споживачі, платники податків, безробітні і незаможні) або не володіють вибіркковими стимулами, або недостатньо малочислені для того, щоб

зорганізуватися. Це веде до усунення їх від участі в перемовинах, що зачіпають їхні інтереси. Ті ж організовані групи, що залишаються, мають інтерес отримати якомога більше вигод для себе будь-якими можливими способами. Такі способи включають заходи, неефективні з точки зору суспільства загалом, але вигідні для цих організованих груп. Виходячи з такої логіки, Олсен зробив висновки про негативну роль більшості об'єднань у житті суспільства [131, с. 57, 58]. Висновки М. Олсена важливі для об'єктивного ставлення до громадянської активності, що позбавить її від ідеалізації. Потрібно пам'ятати, що громадянська активність певних соціальних груп чи верств, навіть попри всі характеристики ініціативності, добровільності та демократичності, може призвести до нерівномірного врахування інтересів всіх громадян чи навіть мати деструктивні наслідки.

М. Олсен критикував групи впливу та вважав, що масова політична участь громадян та їх пропорційне представництво неможливі. Цікаво, що Ф. Шміттер, автор статті «Загрози та дилеми демократії», прослідковуючи логіку М. Олсена, робить протилежний висновок – самоусунення громадян, що не мають мотивації брати участь у колективних діях, створює загрозу для демократії, оскільки громадяни відмовляються від активного впливу на органи влади. Отже, колективні дії громадян є необхідними для демократичного режиму. У своїй статті «Загрози та дилеми демократії» Ф. Шміттер називає інші внутрішні загрози – олігархія, циклічність у політиці – нестабільна більшість у парламенті, функціональна автономія – загроза з боку армії та інших закритих структур, взаємозалежність – у тому числі залежність демократій від автократій та великих корпорацій [288; 96, с. 7].

Громадянська активність може охоплювати різну кількість громадян залежно від того, скільки громадян мають спільні інтереси та скільки громадян зачіпають певні соціальні проблеми. Масову громадянську активність, спрямовану на вирішення загальних проблем, поясняє теорія нових соціальних рухів. Ця теорія виникла як реакція на студентські заворушення в Європі 1960-х

років. Суспільні рухи розглядаються як суб'єкт колективних дій, який протистоїть системі цінностей, що вже сформувалася в суспільстві [96, с. 6].

Вдалиий огляд історії дослідження соціальних рухів закордонними науковцями робить Т. Павлова. Вона підкреслює, що до 1960 років популярною була парадигма колективної поведінки, яка розглядала соціальні рухи як ірраціональну та нескоординовану колективну дію. На думку Т. Гура, ця дія є реакцією на кризовий стан у суспільстві. Представник структурного функціоналізму Н. Смелзер вважав, що колективна дія є реакцією на «структурну напругу», пов'язану з конфліктами чи дисфункціями соціальної системи. Соціальні рухи як наслідок трансформацій соціальної системи розглядали Г. Блюмер, Р. Тюрнер, М. Кілліан [139, с. 113].

У 1960 – 1970 роках склалася друга парадигма – теорія колективної дії чи теорія мобілізації ресурсів, представниками якої є Дж. МакКарті, М. Зальд. Як частина цієї парадигми отримала розвиток теорія політичного процесу, дослідниками якої є Ч. Тіллі, С. Терроу, Д. Макадам, П. Айзінгер, Г. Крісі. На відміну від прибічників парадигми колективної поведінки, дослідники колективної дії розглядали соціальні рухи як нормальне явище, необхідне для суспільних трансформацій. Відповідно до цієї парадигми соціальні рухи розглядаються як певні організації, які представляють вимоги соціальних груп, що не мають звичного інституційного представництва. Колективна дія можлива за умов певної структури політичних можливостей, тобто ознак політичного режиму [139, с. 113–114].

У 1980 роках свій розвиток отримала парадигма нових соціальних рухів, яку розробляли А. Мелуччі, А. Турен, М. Кастельс, Ю. Габермас. На відміну від перших двох парадигм, теорія нових соціальних рухів розглядала ці рухи як відповідь суспільства на зміни, що настали в епоху пізнього модерну та постмодерну. Відповідно, вищеназвані теоретики розглядали соціальні рухи у найбільш широкому контексті – інституційному, історичному, культурному [80; 139, с. 114; 315; 321; 341].

Наукові спостереження соціальних рухів демонструють те, що громадянська активність може являти собою реакцію на дисфункції соціальної системи, спробу просування інтересів певних груп, позбавлених звичайного представництва, результат значних змін суспільного життя.

Таким чином, аналіз закордонної наукової думки щодо громадянського суспільства дозволив уточнити ознаки громадянської активності. Дослідження концепту політичної участі та її меж є корисним для уточнення різновидів громадянської активності та, відповідно, встановлення її структури. Результати аналізу дискусії про співвідношення різновидів політичної участі, так само як і концепту *cause-oriented politics* дозволяють узагальнити та порівняти розвиток різних видів громадянської активності в Україні 2014 – 2019 років. Аналіз особливостей колективних дій громадян дозволяє встановити ризики недостатнього залучення громадськості до вирішення соціальних проблем в досліджуваний період. Здобутки теорії соціальних рухів дають можливість розглянути волонтерський рух як специфічний соціальний рух, що склався в Україні в умовах 2014 – 2019 років.

1.2. Розвиток концепту громадянської активності в сучасній науковій думці України

Після здобуття Україною незалежності та припиненням державно-ідеологічного контролю за науковою думкою розпочався розвиток вітчизняної політологічної думки, зокрема дослідження громадянського суспільства, політичної участі та колективних дій громадян. Великою мірою українські науковці працюють із загальнотеоретичною проблематикою, що вже була окреслена закордонними науковцями, однак при цьому вона конкретизувалася відносно до суспільно-політичних умов українського суспільства, зокрема приділяючи увагу демократичним трансформаціям та становленню громадянського суспільства в Україні. Відповідно, дослідження громадянської активності в Україні потребує розуміння того, яким теоретичним та

практичним проблемам громадянського суспільства приділяють увагу українські науковці.

Особливої уваги заслуговує те, що українські науковці використовують поняття «громадянська активність», досліджуючи як її теоретичні аспекти, так і особливості практичної реалізації в Україні. Це дозволяє глибше розглянути проблеми громадянської активності, висвітлені вітчизняною науковою думкою. Також це дозволяє використати спостереження українських науковців для уточнення поняття «громадянська активність» та вивчення особливостей її розвитку протягом 2014 – 2019 років.

Слід зазначити, що певна частина українських науковців не використовує поняття «громадянська активність», однак при цьому вони досліджують політичну участь громадян, що є концептуально суміжним із громадянською активністю явищем. Значна кількість українських науковців при цьому деталізують такі окремі дії громадян, що, на нашу думку, відносяться до громадянської активності. Отже, доцільним є аналіз проблематики громадянської активності в контексті ширших наукових розвідок українських дослідників.

В умовах становлення громадянського суспільства та інших суспільно-політичних трансформацій незалежної України вітчизняні науковці приділяють значну увагу різноманітним аспектам громадянського суспільства. Українські дослідники систематизують теоретичні погляди та обґрунтовують своє розуміння громадянського суспільства як поняття.

Українські науковці приділяють значну увагу історії розробки концепції громадянського суспільства та вже існуючим концепціям його вивчення. Так С. Супругова аналізує концепцію громадянського суспільства, розглядає позиції прибічників лібералізму та комунітаризму щодо громадянського суспільства. Український історик В. Марчук розглядає напрями дослідження громадянського суспільства класичними та сучасними представниками політичної науки [244; 112]. Український соціолог В. Степаненко досліджує, як змінювалося розуміння «громадянського суспільства» залежно від історичного

та культурного контексту різних країн та цивілізацій, а також досліджує стан реалізації ідеалів громадянського суспільства в Україні [242].

Спираючись на надбання сучасної політологічної науки, а також на власні розвідки, вітчизняні науковці розробляють підходи до розуміння поняття «громадянська активність». Думки українських науковців можна класифікувати, використовуючи поділ на якісне, широке локальне та вузьке локальне розуміння громадянського суспільства, що був встановлений нами під час аналізу закордонної наукової думки. Так С. Соляр у дисертації «Правове регулювання статусу та діяльності інститутів громадянського суспільства (теоретико-правове дослідження)» класифікував підходи до розуміння громадянського суспільства іншими дослідниками:

«(1) широкий підхід, за яким громадянське суспільство розглядається як етап розвитку суспільства загалом і включає в себе державу як один із його структурних елементів;

(2) підхід, за яким громадянське суспільство визначається через протиставлення державі і охоплює всю сферу позадержавних відносин;

(3) підхід, відповідно до якого основними сферами суспільного життя є публічна сфера (сфера реалізації загального суспільного інтересу, а тому – сфера функціонування публічної влади), економічна сфера (в якій відбувається реалізація суто економічних інтересів і розвиток якої є можливим як за умови наявності громадянського суспільства, так і в умовах його відсутності або слабкості), сімейна сфера і, нарешті, громадська сфера, тобто сфера вільної комунікації членів суспільства з метою реалізації певного спільного інтересу, сфера реалізації свободи;

(4) підхід, прибічники якого закликають розглядати громадянське суспільство не лише як сферу відносин, яка існує в межах національної держави, але й як більш глобальну сферу, сферу так званого глобального громадянського суспільства;

(5) підхід, відповідно до якого громадянське суспільство становлять будь-які форми комунікації членів суспільства для реалізації певних спільних інтересів – громадських, політичних, економічних та ін.» [237, с. 15].

Перший підхід являє собою якісне розуміння громадянського суспільства, другий підхід – локальне розуміння у широкому сенсі, третій – локальне розуміння у вузькому сенсі. На нашу думку, четвертий підхід не може розглядатися як спроба визначити громадянське суспільство, скоріш вказівка на його можливий масштаб. П'ятий підхід являє собою певну конкретизацію локальних визначень у широкому та вузькому сенсах, при цьому «сфера відносин» поступається «формам комунікації».

В. Степаненко припускає можливість існування різних окремих громадянських суспільств в різних державах та культурах, що відповідає якісному розумінню [242, с. 50]. Водночас він наводить вдале визначення для широкого локального розуміння: сфера «вільної комунікації учасників суспільних відносин, в основі якої перебувають не родинні зв'язки, а мета реалізації певних спільних інтересів – політичних, соціальних, економічних, культурних чи іншого характеру – поза інститутами публічної влади» [237, с. 10]. Прикладом широкого локального розуміння є твердження В. Нікітіна: «Громадянське суспільство – це, насамперед, сукупність суспільних відносин, що відповідно до чинних норм права та традицій реалізуються членами суспільства самостійно без опосередкування з боку органів державної влади» [98, с. 80; 129, с. 69].

Прикладом локального розуміння громадянського суспільства у вузькому сенсі є погляди українського науковця В. Федоренка, що розуміє під громадянським суспільством самоорганізовану і саморегульовану сферу публічно-правових відносин у державі, що передбачає контроль за органами державної влади [272; 98, с. 81]. Локальному розумінню у вузькому сенсі також відповідають погляди В. Безродної, яка розглядає громадянське суспільство як складний соціальний феномен, що характеризується наявністю автономних, юридично рівноправних індивідів та існуванням багатьох позадержавних

суспільних асоціацій, що відбивають різні особисті інтереси людей і створюють умови для їх реалізації. Безродна підкреслює важливість відкритого характеру цих асоціацій та їх вільного доступу до політичної сфери, важливість певного ступеня прихильності індивідів до спільних цінностей [7; 98, с. 81].

Ціннісний аспект побудови громадянського суспільства досліджує В. Степаненко. Він підкреслює важливість «громадянських цінностей», що лежать в основі формування громадянського суспільства. Серед таких цінностей він називає: «плюралізм, толерантність, довіра... , суспільна відповідальність, патріотизм, здатність до компромісів без втрати гідності, самоповага, ввічливість, громадська солідарність та взаємодопомога» [242, с. 46]. Український науковець С. Соляр також зазначає, що в основі громадянського суспільства полягають певні принципи: «... відкритість, плюралізм, ініціативність, самоврядність, автономність, громадська відповідальність, спрямованість на досягнення компромісів, спрямованість на здійснення контролю над інститутами публічної влади тощо» [237, с. 12].

Приділяючи увагу загальнотеоретичним аспектам, вітчизняні науковці досліджують становлення та фактичну реалізацію громадянського суспільства в Україні. Так В. Безродна досліджує особливості формування громадянського суспільства в нашій країні. Вона зауважує, що громадянське суспільство України формується в умовах відсутності загальнодержавної ціннісної системи, воно є фрагментованим [7]. Стан розвитку громадянського суспільства в Україні дослідили В. Яблонський, О. Балакірева, Т. Бондар, Т. Джига, Д. Дмитрук, О. Корнієвський, А. Руденко. Вони досліджують діяльність організацій громадянського суспільства з надання допомоги українським військовим, внутрішньо переміщеним особами та іншим громадянам, постраждалим від конфлікту. Ці науковці звертають увагу на протестні настрої та адаптацію громадян України до кризових умов після 2014 року. Науковці розробляють рекомендації зі створення сприятливих інституційних умов для функціонування організацій громадянського суспільства (ОГС), підвищення активності та обізнаності громадян, покращення взаємодії між ОГС та органами

державної влади, відповідних законодавчих змін [206, с. 28, 29, 40–43, 52–53]. С. Соляр досліджує законодавче регулювання діяльності інститутів громадянського суспільства в Україні, зокрема він вважає, що інститути громадянського суспільства можуть бути формалізованими та неформалізованими, також елементами громадянського суспільства можуть бути неінституційні форми громадянської активності [237, с. 11].

Отже, спостереження українських науковців підтверджують можливість розгляду громадянського суспільства як окремої сфери суспільних відносин, що, відповідно, дозволяє розглядати громадянську активність як специфічний вид діяльності. Також достатньо дослідженими є інституційне середовище (у тому числі законодавче регулювання) та суспільно-політичне функціонування організацій громадянського суспільства в Україні. Це є важливою умовою дослідження громадянської активності, що опосередкована участю громадян в добровільних об'єднаннях.

Українські науковці не лише вивчають загальний процес становлення громадянського суспільства в Україні, але безпосередньо досліджують таке явище, як громадянська активність. Концептуальне розуміння громадянської активності є результатом досліджень явища громадянської активності, її інституційних складових та неінституційних проявів.

Деякі науковці вивчають громадянську активність саме як психологічне явище. Так Є. Ємельяненко приділяє увагу психологічним аспектам громадянської активності як передумови її зовнішнього прояву [62, с. 153-155]. Громадянську активність як психологічний феномен розглядає Т. Саврасова-В'юн [228, с. 2]. Інші українські науковці розглядають як психологічні аспекти громадянської активності, так і її зовнішній, діяльнісний вираз. Тож власне визначення громадянської активності дають такі науковці, як О. Усік, М. Остапенко, приділяючи увагу її подвійній природі (внутрішня психологічна характеристика та зовнішня діяльність особи), та вказуючи на наявність у громадянської активності мети захисту чи розширення інтересів громадянина [50, с. 8, 128–129; 40, с. 57; 134]. Громадянську активність можна

розглядати і як інструмент впливу громадян на політичне середовище, що має певні психологічні передумови, як це робить О. Пікалова [157; 228].

Українські науковці не лише дають визначення громадянської активності та виявляють психологічні умови її зовнішнього прояву в окремих громадян. Вони також досліджують проблеми практичної реалізації громадянської активності на суспільних групах та всьому українському суспільству. Так, В. Головенько вивчає механізми формування громадянської активності, вказуючи, що відсутність середнього класу в Україні є значною перешкодою для такої активності. І. Букреєва розглядає громадянську активність студентської молоді, вказуючи на поширення серед студентів суспільно-політичної апатії. На думку І. Букреєвої, громадянська активність вища у студентів молодших курсів та знижується із набуттям ними життєвого досвіду [17; 43].

Дослідження громадянської активності може бути конкретизоване за рахунок праць, спрямованих на вивчення окремих аспектів політичної участі громадян України. Вітчизняні науковці вивчають інституційні та інші соціально-політичні умови реалізації політичної активності українців, у тому числі громадянської активності. Ті аспекти політичної участі громадян, що можуть бути віднесені до громадянської активності, отримують особливу увагу українських науковців в умовах становлення громадянського суспільства та інших суспільно-політичних трансформацій незалежної України.

Значна частина вітчизняних науковців розглядає активність громадян як їх взаємодію з органами державної влади та місцевого самоврядування, тобто органами публічної влади України. Наприклад, О. Бажинова розглядає взаємодію органів публічної влади з громадськістю, вказуючи на важливість вивчення громадської думки та налагодження комунікації як цілеспрямованої роботи. О. Крутій вказує на існування рівнів діалогової взаємодії органів влади і громадськості (творчий, рефлексивний, раціонально-вербальний, емоційний мотиваційний). Він пропонує залучити представників громадських організацій до діяльності Національної тристоронньої соціально-економічної ради при

Президентів України, пропонує створювати соціально-економічні ради на місцевому рівні. Г. Шаульська дослідила механізми взаємодії громадськості з органами публічної влади в Україні. На основі наявних проблем та міжнародного досвіду вона запропонувала таку модель взаємодії, з якої виключені обласні державні адміністрації, районні ради та районні державні адміністрації. Напрями удосконалення діалогу органів влади і громадськості на регіональному рівні вивчає О. Висоцька. П. Петровський та А. Корнат розглядають участь громадян у вирішенні проблем територіальної громади через діяльність органів самоорганізації населення. О. Равчев та О. Балуєва виділяють 11 способів впливу громадян на вирішення питань місцевого бюджету, передбачених законодавством України [5; 154; 6; 29; 97; 234; 286].

Окрему увагу вітчизняні науковці приділяють такій взаємодії громадян та органів влади, що опосередкована участю громадян в громадських об'єднаннях та інших неурядових організаціях. У цьому випадку вважається, що громадські об'єднання представляють певні інтереси громадян. Наприклад, А. Руденко висвітлює основні форми та напрями взаємодії органів державної влади з організаціями громадянського суспільства в Україні на регіональному рівні. Взаємодію між органами влади та третім сектором досліджує Л. Примоленна, вказуючи на те, що органи державної влади України мають незначну зацікавленість діяльністю громадських організацій та недостатньо використовують соціальні технології. Аналогічно Л. Гонюкова розглядає діяльність громадсько-політичних об'єднань, питання взаємодії держави та громадян. І. Сибіга досліджує форми та методи впливу неурядових організацій на прийняття державно-владних рішень, зокрема наводить приклад Сполучених Штатів Америки, де поширені представництво і захист інтересів громадян (адвокасі), громадський лобізм, громадський контроль, демонстрація нових шляхів розв'язання проблем [47; 178; 223; 230].

Громадянська активність, опосередкована участю громадян в певних об'єднаннях, являє собою інституційну громадянську активність. В українській науковій думці представлений значний масив праць, присвячених участі

громадян в членських організаціях суспільно-політичної спрямованості та діяльності громадян, спрямованої на підтримку цих організацій. До таких організацій відносяться політичні партії, професійні спілки, організації роботодавців та їх об'єднання, саморегулювні організації, громадські об'єднання.

Політичні партії посідають особливе місце серед інших організацій суспільно-політичної спрямованості, оскільки основною їх метою є вираження політичної волі громадян. Л. Гонюкова аналізує роль та значення методології дослідження політичних партій у державно-управлінській науці. Ю. Шведа дослідив різноманітні способи аналізу поведінки виборців, інші аспекти електоральної поведінки щодо політичних партій, зокрема періоди стабільності та трансформацій у виборчій поведінці, сучасну тенденцію зниження лояльності виборців до партій у постіндустріальних країнах. М. Кармазіна аналізує особливості розвитку партій в Україні у період 2014 – 2017 років. Г. Луцишин та І. Танчин дослідили зменшення популярності правих радикальних партій в Україні після Революції гідності, пов'язуючи це зменшення із зміною ідентичності більшості українців – їх переорієнтацією з етнічного націоналізму на свідомий вибір проєвропейського курсу та загальнодемократичних цінностей. О. Сидорчук вивчає ставлення громадян до партій і джерел їх фінансування, вказуючи на вкрай низький рівень довіри громадян до партій як до, так і після Революції гідності [46; 79; 108; 231; 287].

Представництво та захист трудових і соціально-професійних прав найманих працівників здійснюють професійні спілки. З іншого боку, представництво та захист прав роботодавців у різноманітних сферах здійснюють організації роботодавців. О. Корнієвський вказує на інертний розвиток профспілок в Україні. О. Дороніна спостерігає зниження довіри працівників до профспілок. Вона зазначає, що українським профспілкам критично необхідно зосередитися на гарантуванні гідної зайнятості для найманих працівників. М. Шамшина та О. Брильова розглядають законодавче регулювання діяльності організацій роботодавців. Соціальний діалог між

профспілковою стороною, стороною роботодавців та органами виконавчої влади й місцевого самоврядування розглядають В. Співак та О. Шубалий. Громадську та протестну активність найманих працівників (у тому числі промислових робітників) в Україні аналізує П. Вознюк, вказуючи на усунення профспілкових організацій від захисту прав працівників та надмірні законодавчі обмеження права на страйк в Україні. О. Рахманов досліджує фактори солідарності та колективних дій робітників, звертаючи увагу на вплив сфери виробництва, доходів робітників, фактор відносин з вітчизняними чи іноземними власниками [15; 33; 58; 90; 216; 239; 284; 291].

Саморегулівні організації сприяють спільній дії осіб з інтересами у певних сферах знань (науковій, академічній, культурній) або сферах професійної діяльності. Ці організації сприяють автономному регулюванню відносин між представниками певної професії. Сутність, правову природу та систему саморегулівних організацій в Україні розглядають Ю. Єльнікова, О. Левчишина та О. Медведчук. Так, Ю. Єльнікова викладає підходи до розуміння поняття саморегулівних організацій у науковій літературі – відокремлений ринок, об'єднання учасників ринку, недержавний інститут-регулятор, схиляючись до другого підходу. О. Левчишина встановлює ознаки організацій саморегулівних професій та вважає, що ці ознаки мають бути закріплені у законодавстві. О. Медведчук розглядає власне процеси саморегулювання та класифікує їх за багатьма критеріями, найбільш загальні з яких – стихійне та регламентоване саморегулювання [61; 104; 113].

Важливе місце серед членських організацій посідають громадські об'єднання – добровільні об'єднання осіб для захисту своїх прав і свобод, задоволення суспільних інтересів. Законодавство України встановлює таку мету діяльності ГО, що охоплює найрізноманітніші форми та напрями суспільно-політичної активності громадян України. І. Грицай, О. Білик розглядають законодавче регулювання діяльності громадських об'єднань. Методи діяльності громадських об'єднань в Україні досліджують М. Ковалів та І. Хомишин. Зокрема, вони розглядають методи діяльності громадських

об'єднань у контексті адміністративно-правового регулювання, встановлюють основні риси правозахисного методу діяльності громадських об'єднань. Поняття, види та джерела фінансування неурядових організацій досліджують Н. Котенко та С. Карпенко, вказуючи на особливості статусу громадських об'єднань та громадських спілок – статус неприбуткових організацій. Н. Котенко та С. Карпенко пропонують перейняти міжнародний досвід та використовувати поняття «неурядова організація», вказуючи на характерні ознаки неурядових організацій [10; 51; 85; 92].

Українські науковці також приділяють увагу новим соціальним рухам. Так Л. Гонюкова та Ю. Горбань вивчають специфіку діяльності громадсько-політичних рухів та їх роль у формуванні українського громадянського суспільства. На їх думку, ці рухи є неполітичними організаціями, що мають на меті вплинути на ухвалення політичних рішень. Ці рухи є основою появи нових партій. Вони мають значний позитивний вплив на демократичні трансформації. Наприклад, Л. Гонюкова та Ю. Горбань наводять такі рухи, як Народний рух України, Революція на граніті, Помаранчева революція. Аналогічні соціальні рухи розглядає В. Зубар, позначаючи їх як суспільно-політичні рухи та вказуючи на їх позитивний вплив на розвиток громадянського суспільства. В. Зубар розглядає такі рухи, як Народний рух України «Пора», «Чесно», Євромайдан. А. Кучуран аналізує теоретичні підходи до розуміння міських соціальних рухів, вказує, що вони є важливим суб'єктом впливу на життя міста на рівні з міською владою та бізнесом. М. Головатий досліджує психологічні аспекти, соціальні та економічні умови масової стихійної поведінки громадян [48; 68; 103; 317].

Зростання громадянської активності, виникнення нових соціальних рухів та інші суспільно-політичні трансформації сучасної України беруть початок у зростанні соціальної напруженості та подальшому протестному русі «Євромайдан» осені 2013 – зими 2014 року. Різноманітні аспекти соціальної напруженості в Україні досліджують українські соціологи В. Судаков та О. Резнік. В. Судаков зазначає, що громадяни України ставляться неоднозначно

до пострадянських владних інститутів, пасивно та песимістично до демократизації. О. Резнік вказує на важливість показчиків «надії» та «безвиході»: в умовах постійної незадоволеності саме мінімум «надії» та максимум «безвиході» став вирішальним фактором для початку Євромайдану. І. Іщенко та Д. Дяченко розробили статистичний алгоритм прогнозування політичної нестабільності, загроз безпеці держави та суспільному середовищу. Т. Метельова розглядає протестні рухи як сегмент громадянського суспільства та форму прямої демократії, порівнює світові тренди та досвід громадян України [73; 114; 219; 243].

Військові дії, що розпочалися на території України у 2014 році, кризовий стан армії та гуманітарної сфери, внутрішнє переміщення громадян України та зростання кількості внутрішньо переміщених осіб стали трагічними викликами для українського суспільства. Відповіддю на ці виклики стало значне зростання такого різновиду соціальних рухів як волонтерських рух. Як наслідок, явище волонтерського руху отримало значну увагу вітчизняних науковців. Так, О. Ванюшина вивчає сучасний стан та статус волонтерського руху в Україні. Вона зауважує, що станом на 2015 рік відбувається бум волонтерського руху, але цей рух переживає хвилі збільшення та зменшення активності внаслідок переважаючої емоційної мотивації волонтерів. Д. Горєлов та О. Корнієвський порівнюють світовий досвід та українські практики волонтерського руху, вказуючи на дискримінаційні положення законодавства про волонтерську діяльність. Волонтерську активність як психологічний феномен досліджують Г. Юрчинська та О. Круцюк [22; 49; 295].

Волонтерський рух частково є відповіддю на неспроможність держави та місцевого самоврядування самостійно вирішити гострі суспільно значущі проблеми. Тим не менш, волонтери можуть, і певною мірою зацікавлені, співпрацювати з органами публічної влади. Різноманітні аспекти взаємовідносин між органами державної влади та волонтерським рухом досліджує В. Голуб. На її думку, основними факторами відносин між органами влади та волонтерами є політичний режим, ступінь розвитку громадянського

суспільства, централізація/децентралізація влади, воля сторін та суспільна думка. О. Карий розглядає волонтерство як ресурс підвищення ефективності місцевого самоврядування [45; 77].

Волонтерський рух в Україні наразі спрямований переважно на підтримку армії, допомогу ВПО та зменшення наслідків війни. Однак в Україні мають місце вияви інших різновидів соціальних рухів. Так О. Корнієвський розглядає основні тенденції та проблеми розвитку вітчизняного правозахисного руху в умовах гібридної агресії проти України. О. Стегній досліджує особливості розвитку екологічного руху в Україні [89; 240].

Деякі форми громадянської активності потребують самоорганізації громадян, що є важливою умовою створення багатьох членських організацій та підтримки соціальних рухів. О. Корнієвський та Н. Пеліванова дослідили постмайданні практики самоорганізації громадян України у вирішенні питань місцевого значення: позитивну діяльність органів самоорганізації населення територіальних громад, вади законодавчого регулювання, позитивні практики та вади застосування бюджету, участі в різних громадах, протестну активність громадян як реакцію на недотримання норм у сфері містобудування та використання земель, практику блокування доріг. А. Руденко висвітлює особливості громадської самоорганізації у підконтрольних Україні районах Донецької та Луганської областей [91; 224].

Таким чином, комплексний аналіз дослідження громадянської активності в українській політичній науці показав, що можна виділити такі напрямки дослідження цього феномену:

- власне вивчення сутності громадянської активності, дослідження взаємозв'язку явища громадянської активності та громадянського суспільства;
- дослідження впливу громадянської активності на діяльність органів влади, взаємодії між громадянами та представниками цих органів;
- встановлення зв'язку громадянської активності з розвитком соціальних рухів, зокрема Євромайдану, Волонтерського руху. Актуальною

залишається проблематика інших рухів, як-от: екологічний рух, робітничий рух, рух за права жінок тощо.

Попри те, що української науковою думкою розроблена значна кількість теоретичних та практичних аспектів громадянської активності, недостатньо дослідженим залишається цілісний розвиток громадянської активності як загальносуспільного явища, особливо загальний розвиток громадянської активності в кризових умовах, що виникли після 2014 року. Так, додаткової уваги потребують наступні питання:

- які різновиди громадянської активності були поширені в Україні 2014 – 2019 роках?

- як відрізняється динаміка різних видів громадянської активності в Україні в цей період? Який існує зв'язок між цією різницею та актуальними суспільними умовами?

- яким видам громадянської активності доцільно сприяти в Україні та які заходи можуть покращити конструктивний вплив громадянської активності в Україні?

Використання теоретичного досвіду та практичних спостережень українських науковців дозволяють віднайти нові, оригінальні способи вирішення цих питань та глибше зрозуміти трансформацію громадянської активності в період 2014 – 2018 років.

Висновки до першого розділу

За результатами теоретико-методологічного аналізу концептуальних підходів до вивчення феномену громадянської активності нами були сформульовані наступні висновки.

Вивчення наукової проблематики громадянського суспільства, політичної участі громадян та її видів підтверджує, що в зарубіжній науковій думці достатньо опрацьовані окремі аспекти громадянської активності:

- розроблені підходи та ознаки громадянського суспільства, що дозволяє встановити сутність громадянської активності;
- детально досліджені різновиди політичної участі, що дозволяє уточнити структуру громадянської активності;
- висвітлена проблематика того, наскільки важливими є різні способи політичної участі у порівнянні один з одним, що дозволяє порівняти суспільне значення різних видів громадянської активності в Україні;
- досліджені особливості колективних дій громадян, що дозволяє встановити ризики недостатнього залучення громадськості до вирішення соціальних проблем.

Аналіз підходів до вивчення концепту громадянського суспільства дозволяє встановити, що для дослідження громадянської активності слід застосувати локальне розуміння громадянського суспільства у вузькому сенсі. Таке розуміння вивчає громадянське суспільство як одну із багатьох сфер суспільного життя, що відрізняється від сфери функціонування публічної влади, економічної та сімейної сфер. Відповідно, громадянську активність варто розглядати як специфічний вид діяльності, який відрізняється від зайнятості громадян в інших сферах. Також вивчення історії та підходів до розуміння громадянського суспільства дозволило встановити можливі ознаки громадянської активності: законність, захист особистих законних інтересів громадян, неприпустимість їх порушення, можливість комунікації та взаємодії між громадянами, наявність громадянських цінностей в основі громадянської активності.

Дослідження парадигми громадянської активності в науковій думці України дозволяє встановити, що вітчизняні науковці різнобічно вивчають громадянське суспільство як теоретичний концепт та явище, що формується в Україні і пов'язане із розвитком громадянської активності в Україні.

Деякі вітчизняні науковці досліджують саме явище громадянської активності: її сутність, законодавче регулювання, механізми формування. Більшість науковців України фокусує свою увагу на окремих різновидах та

умовах здійснення соціально-політичної (у тому числі громадянської) активності. Отже, існує певна непропорційність того, як саме вивчається громадянська активність в Україні: вона є недостатньо дослідженою як масове явище, що отримує розвиток в українському суспільстві, зокрема додаткової уваги потребує цілісне дослідження громадянської активності в Україні в умовах 2014 – 2019 років. Додаткової уваги потребує порівняльний аналіз того, як розвиваються окремі різновиди громадянської активності в досліджуваний період.

На нашу думку, цілісне дослідження громадянської активності можна здійснити, використовуючи індуктивний метод, а саме: синтезуючи наявні окремі спостереження політичної участі громадян відповідно до загально-теоретичної моделі громадянської активності. Отже, дослідження парадигми громадянської активності у працях українських та закордонних науковців дозволяє збагатити теоретико-методологічний апарат та фактичні спостереження розвитку громадянської активності в Україні в умовах кризи в Південно-східному регіоні 2014 – 2019 років.

РОЗДІЛ 2.

ПОЛІТОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ СУТНОСТІ ТА СТРУКТУРИ ГРОМАДЯНСЬКОЇ АКТИВНОСТІ

2.1. Ключові характеристики та методологічна основа аналізу громадянської активності

Після 2014 року громадянська активність в Україні опинилася у фокусі уваги не лише науковців, але й мас-медіа та пересічних громадян України. Це пов'язано з активізацією громадських організацій, ініціатив та волонтерського руху після 2014 р., децентралізацією бюджетної системи та, відповідно, зростанням ролі взаємодії громадян з органами місцевого самоврядування. При цьому у науковому та суспільному дискурсі відсутнє одностайне розуміння такого явища, як «громадянська активність». Отже, уточнення визначення «громадянська активність» є актуальним та необхідним для подальшого розгляду її трансформації в умовах суспільно-політичної кризи на Південному Сході України.

Аналіз вжитку терміну «громадянська активність» ускладнюється тим, що він має дві складові, «громадянський» та «активність», і обидві складові мають кілька аспектів (сторін) розуміння. Великий тлумачний словник сучасної української мови за редакцією В. Бусел дає такі визначення слову «активність»:

- енергійна діяльність, діяльна участь у чому-небудь;
- здатність до реакції, взаємодії з чим-небудь (спеціальний термін, що використовується у природничих науках) [25, с. 12–13].

Бачимо, що термін «енергійна діяльність» містить, власне, діяльність та певну ознаку – енергійність, інтенсивність. З цього приводу український філософ Є. Ємельяненко влучно зауважує, що розуміння громадянської активності як різновиду діяльності має суперечність. Ця суперечність полягає в тому, що діяльність виступає одночасно як зовнішня (фізична) і внутрішня (психічна) активність людини. Така активність регулюється усвідомленою метою [40, с. 60; 62, с. 156].

На нашу думку, у терміна «громадянська активність» існує як мінімум два аспекта:

1) Атрибутивний аспект, відповідно до якого активність – це діяльність окремої людини чи групи людей, діяльна участь у чому-небудь. Коли йдеться про «громадянську активність» як особливий вид діяльності, то вона відрізняється від інших видів людської діяльності певними характеристиками, атрибутами, наприклад, діяльність певних суб'єктів з певного приводу чи з певною метою, діяльність, що відбувається за певними правилами [258, с. 97].

2) Психологічний аспект – громадянська активність розуміється як характеристика окремої особистості. «Внутрішній світ» окремої людини може мати такі якості, що за певних умов спонукають її діяти як відповідальний громадянин. Про таку людину кажуть, що вона активна [250, с. 141; 258, с. 97]. Так, В. Головенько вказує, що громадянська активність – це внутрішнє прагнення до діяльності, отже, вона передує здійсненню суспільних функцій (широке тлумачення) [40, с. 58–59; 43, с. 180].

Слід зробити пояснення, що науковці, чії спостереження використовуються в цій роботі, не використовують терміни «атрибутивний аспект» та «психологічний аспект». Ці позначення використовуються в тексті роботи лише для того, щоб спростити подальший аналіз наукової думки.

Поняття «громадянська активність» містить у собі не лише активність, але й ознаку цієї активності – «громадянський». Більш того, сама ознака «громадянська» також має два аспекти – політико-правовий та ціннісний. Так, український політолог Н. Гедікова, посилаючись на монографію під загальною редакцією вітчизняного соціолога І. Нечитайло, вказує, що «поняття «громадянське» походить від терміну «громадянин»: це, по-перше, індивід, пов'язаний на політико-правовій основі з певною державою, що дозволяє йому мати взаємні права та обов'язки по відношенню до інших громадян і суспільства (держави); по-друге, це – соціальний тип особистості, який характеризується наявністю таких якостей, як законслухняність, вміння поєднувати особисті і громадські інтереси, патріотизм» [40, с. 56; 50, с. 172].

Бачимо, що перше розуміння поняття «громадянин» містить посилання на певні політико-правові відносини, друге розуміння вказує на ціннісні настанови людини.

Якщо зіставити атрибутивне та психологічне розуміння терміну «активність» послідовно з політико-правовим та ціннісним розумінням терміну «громадянський», можна класифікувати основні підходи до розуміння терміну «громадянська активність»:

1) Відповідно до поєднання атрибутивного та ціннісного аспектів, громадянська активність – це така діяльність громадян, що базується та врегульована певними формальними (нормативними) та неформальними (культурними) принципами, а саме взаємна ввічливість, повага особистої свободи, толерантність, здатність до компромісів без втрати гідності, самоповага, плюралізм, взаємодопомога, законослухняність, патріотизм.

2) Відповідно до поєднання психологічного та ціннісного аспектів громадянська активність – це наявність в окремої особистості певних якостей та ціннісних настанов, що дозволяють їй взаємодіяти із оточуючим суспільством як «цивілізований» громадянин. Так, українська дослідниця І. Букреева розглядає громадянську активність як систему ціннісних орієнтацій людини, «що відображає її свідомі дії, спрямовані на втілення в життя всієї сукупності загальнолюдських, соціальних, політичних і громадянських цінностей, при розумному співвідношенні особистих та суспільних» [17, с. 78; 40, с. 59].

3) Відповідно до поєднання психологічного та політико-правового аспектів громадянська активність – це здатність окремої особистості ініціювати певні відносини, вплив по відношенню до держави громадянства (чи підданства), а також до територіальної громади (спільноти) свого проживання. Прибічником такого розуміння є Л. Шангіна. Так, розглядаючи громадянську активність середнього класу, вона доходить висновку, що ця активність охоплює накопичення досвіду реальних соціально-значимих справ, досвіду участі в об'єднаннях громадян, участі в акціях, спрямованих на захист прав

громадян та зміцнення правопорядку. Також Л. Шангіна вважає, що громадянська активність потребує наявності в громадянина певних рис – інтересу до громадської роботи, організаторських здібностей, відповідальності, ініціативності, вимогливості до себе і готовності допомагати іншим [228; 285].

4) Відповідно до поєднання атрибутивного та політико-правового аспектів громадянська активність – це діяльність із реалізації прав та обов'язків громадянина по відношенню до держави громадянства (чи підданства), а також до територіальної громади (спільноти) свого проживання. Так О. Пікалова, вважає, що громадянська активність – це знаряддя громадян країни, за допомогою якого вони впливають на політичні, економічні, соціальні процеси в країні. За допомогою громадянської активності створюються закони, розпорядження, змінюються або відхиляються правові акти [157; 228]. Такий підхід передбачає активне громадянство, що пов'язане з участю громадян у вирішенні суспільних питань, самоорганізацією громадян [151, с. 92]. Український філософ Є. Ємельяненко пропонує розглядати громадянську активність мінімум у двох вимірах: особистісний – дії окремої людини, соціальний – суспільно-історична практика, діяльність, що охоплює усе суспільство [40, с. 59; 62, с. 155]. На нашу думку, Є. Ємельяненко розглядає громадянську активність в атрибутивному політико-правовому аспекті, він веде мову про певні дії, тобто дії з певними ознаками-атрибутами. Ці дії можна відстежити в окремої людини, а можна відстежити й сукупність дій багатьох людей, що складають суспільство.

Група науковців вказує, що громадянська активність може розглядатися на двох рівнях одночасно – один з цих рівнів відповідає психологічному та політико-правовому аспектам, інший рівень – атрибутивному та політико-правовому. Дворівневим чином громадянську активність розглядають вітчизняні науковці О. Усік, та М. Остапенко. Так в атрибутивному політико-правовому аспекті О. Усік розуміє її як «особливий тип соціальної активності особистості, що виражається в її усвідомленій і цілеспрямованій участі в політичному процесі з метою захисту й розширення власних економічних,

політичних, соціальних та інших прав і свобод». У психологічному аспекті він розуміє громадянську активність, як «усвідомлене, творче ставлення до суспільно-політичної та трудової діяльності, яке сприяє гармонійному розвитку особистості і її повної самореалізації» [40, с. 57–58; 50, с. 128–129]. Очевидно, що в першому випадку О. Усік веде мову про тип соціальної активності, тобто діяльність, а в другому випадку він говорить про ставлення особи, її «внутрішній світ».

Схожі думки має М. Остапенко, яка вважає, що громадянська активність – це специфічна характеристика особистості кожного громадянина. Громадянська активність охоплює громадянськість та громадянську позицію. Водночас, на думку М. Остапенко, громадянська активність є такою формою соціальної активності, що має на меті прийняття суспільно-політичних рішень та реалізацію своїх інтересів. Слід зазначити, що включення «реалізації інтересів» до громадянської активності значно розширює це поняття. На думку М. Остапенко, громадянська активність має два рівні: внутрішній, що включає мотиви, потреби, настанови, переконання та цінності, та зовнішній – поведінковий рівень активності [134].

Цікавими є спостереження М. Бабкіної, що здійснює найбільш глибоке дослідження атрибутивного політико-правового аспекту громадянської активності. М. Бабкіна не розглядає громадянську активність як внутрішню характеристику особистості. Замість цього вона відокремлює поняття «громадянська активність» (як діяльність з певними характеристиками) від іншого поняття – «активна громадянська позиція». М. Бабкіна надає містке і досить повне визначення активної громадянської позиції: «стійкий компонент внутрішньої структури особистості, що визначає вмотивовану спрямованість її діяльності та реалізацію особистісних цінностей, власних прав, свобод і обов'язків; як система ціннісних і соціальних орієнтацій, ставлень особистості до суспільства, держави, нації, до себе, як до громадянина» [4, с. 30; 40, с. 61].

Саме активна громадянська позиція передуює громадянській активності. На думку М. Бабкіної, існують певні критерії, що вказують на сформованість

громадянської позиції. До них відносяться громадянські знання, громадянські якості та цінності, громадянська активність, соціальна взаємодія. Своєю чергою громадянська активність має наступні складові: реалізація здобутих громадянських знань у практичній діяльності; реалізація власних прав, свобод і обов'язків; здатність до самоактуалізації; вміння самостійно робити вибір і приймати рішення; вмотивована інформаційна діяльність (збирання, систематизація, аналіз, застосування інформації з метою вирішення певної проблеми) [4, с. 31].

Отже, атрибутивний та психологічний аспекти є тісно взаємопов'язаними та є продовженням один одного. Однак, з точки зору методів дослідження, різниця між ними існує: атрибутивний аспект громадянської активності фокусує увагу науковців на діяльності людини чи людей. На противагу цьому, психологічний аспект фокусує увагу власне на людині незалежно від того, чи діє ця людина певним чином. У межах дослідження громадянської активності в Україні в 2014 – 2019 рр. остання розглядається як масове явище. Задля спрощення встановлення проявів громадянської активності за зовнішніми ознаками та їх вимірювання за кількісними показниками доречним є використання саме атрибутивного підходу.

Вибір також слід зробити між атрибутивним політико-правовим та атрибутивним ціннісним підходами. На нашу думку, доволі складно виявити увесь спектр людських дій, які при цьому базуються на громадянських цінностях. Водночас не буде розумно відносити до громадянської активності будь-які дії, спрямовані на політико-правовий вплив на оточуюче суспільство незалежно від їх ціннісної передумови. У цьому випадку певні громадянські дії, що мають легальну форму, але при цьому спрямовані на підтримку антидемократичних та антигуманних ідей, також будуть вважатися громадянською активністю. На нашу думку, атрибутивний політико-правовий та ціннісний підходи слід поєднати в один, відповідно до якого громадянська активність – це діяльність, що має політико-правовий характер, але при цьому вона має бути заснована на певних цінностях.

Таким чином, для подальшого уточнення визначення поняття «громадянська активність» слід встановити, якими атрибутами її зазвичай характеризують науковці. Атрибутом громадянської активності може виступати предмет діяльності. Наприклад, Є. Савельєва відносить до громадянської активності такі види діяльності: політична активність, суспільний контроль (відстеження діяльності органів влади) та соціальна допомога (добровільна взаємодопомога у повсякденному житті людей) [227, с. 12]. Протилежну думку висловлюють українські науковці О. Равчев та С. Чолій. Так Равчев погоджується з Чолієм, на думку якого, необхідно розмежовувати громадську активність (участь у неполітичних відносинах з іншими людьми та суспільством загалом) та громадянську активність (реалізація контролю влади та відстоювання своїх прав). Отже, О. Равчев та С. Чолій звужують громадянську активність лише до суспільного контролю. Цікаво, що аргументацію для такого звуження атрибуту Равчев знаходить у певних «внутрішніх» характеристиках особистості: «Громадянська активність більшою мірою заснована на усвідомленні особистістю себе громадянином певної держави, як учасника правових відносин між ним та державою. Громадянська активність детермінується громадянськістю особистості, вона заснована на бажанні дотримуватись правил та законності існування в державі та тісно пов'язана з правовою свідомістю» [214].

На думку О. Равчева, громадянськість, правова свідомість, інші якості передують громадянській активності як зовнішній дії. Така позиція О. Равчева схожа на визначення М. Бабкіної. Різниця між думками цих науковців полягає в тому, що «громадянська позиція» за М. Бабкіною значно ширша, ніж громадянськість і правосвідомість за О. Равчевим, а складові громадянської активності за М. Бабкіною значно ширші, ніж контроль влади та відстоювання своїх прав за О. Равчевим. На нашу думку, слід погодитися з Є. Савельєвою та виходити у цьому дослідженні з того, що важливими атрибутами громадянської активності є добровільна взаємодопомога, політична участь та суспільний контроль.

При цьому атрибут взаємодопомоги громадян, що використовує Є. Савельєва, слід дещо уточнити. На нашу думку, доречніше застосувати такий атрибут, як вирішення соціальних проблем. Відповідно до визначення Е. Рубінгтона та М. Вайнберга соціальна проблема розуміється як ситуація, несумісна з цінностями значного числа громадян, які стверджують, що необхідно діяти з метою зміни цієї ситуації. Це визначення соціальної проблеми є вдалим та через це поширеним, про що вказує дослідник основних характеристик соціальних проблем О. Кацьора [81, с. 199; 333, с. 4]. З одного боку, це поняття ширше, ніж взаємодопомога, оскільки остання скоріш передбачає надання допомоги безпосередньо певним громадянам. До того ж така допомога не може відбуватися в односторонньому порядку. Вирішення соціальних проблем є ширшим альтруїстичним поняттям, що приносить користь (допомагає) великій кількості людей. Вирішення екологічних проблем складно назвати соціальною допомогою, але такі дії мають альтруїстичний характер, здатні принести опосередковану допомогу людям або, в глобальному сенсі, допомогти людям зберегти людяність. З іншого боку, атрибут вирішення соціальних проблем дозволяє відокремити громадянську активність від задоволення суто приватних інтересів в економічній та сімейній сферах.

Застосування саме атрибутивного (а не психологічного) підходу зумовлене потребою дослідити дії громадян у масштабі всього суспільства. Але це не обов'язково означає, що атрибути громадянської активності можуть мати лише якийсь «фізичний», зовнішній характер. Тут важливим атрибутом людської діяльності є мета, що нерідко може бути виражена комунікативними засобами та встановлена дослідником, але фактично являє собою усвідомлене ставлення кожної окремої особи до своїх вчинків.

Іншим атрибутом, що характеризує громадянську активність, може бути той факт, чи була ця діяльність незалежною та ініціативною, або навпаки, здійснювалася за наказом, чи була усвідомленою (бачимо, що насправді цей атрибут, хоч і характеризує діяльність, що відбулася, насправді характеризує внутрішнє ставлення діяча до своїх дій та їх наслідків). Тож, якщо

проаналізувати атрибутивне визначення, що дає О. Усік, можна встановити такі атрибути громадянської активності, як наявність у неї мети розширення власних прав і свобод громадянина, усвідомленість та цілеспрямованість участі [40, с. 57–58; 50, с. 128–129]. На нашу думку, до таких атрибутів як усвідомленість та цілеспрямованість слід також додати вільність, оскільки складно уявити громадянську активність, що відбувається з примусу.

На думку М. Круглова, громадянська активність – це «групова або індивідуальна взаємодія індивідів з органами влади і між собою, що здійснюється в публічному просторі для захисту власних, групових чи суспільно-значущих прав і інтересів» [96]. Це визначення підкреслює не лише певну мету громадянської активності, але й атрибут комунікації громадян як з органами влади, так і між собою.

Також, як нами було встановлено у попередньому підрозділі роботи, виходячи з ознак концепту «громадянське суспільство», громадянська активність є законною, спрямованою на захист інтересів громадян, не припускає їх порушення і пов'язана із комунікацією між громадянами.

Отже, нами обрані певні підходи до визначення поняття «громадянська активність» та встановлені певні її характерні ознаки, атрибути. Синтез цих ознак дозволяє дати перше визначення поняття: вільна, усвідомлена та цілеспрямована легальна діяльність та комунікація громадян, їх політична участь, що має на меті вирішення соціальних проблем, контроль за діяльністю органів влади, захист та розширення їх прав. При цьому діяльність не припускає порушення законних інтересів громадян та базується на громадянських цінностях.

Таке визначення є доволі громіздким, тому, на нашу думку, слід поєднати ті його складові, що фактично дублюють одна одну. Це дозволить не спотворити початковий сенс, а зберегти зміст поняття. Таким чином, громадянська активність – це вільна, усвідомлена діяльність та комунікація громадян, що базується на громадянських цінностях, має на меті вирішення

соціальних проблем, захист та розширення прав громадян або контроль за діяльністю органів влади.

Для визначення суб'єктів громадянської активності доречно звернуся до такого загального поняття, як «суб'єкт політичного життя». А Краснякова вказує, що під цим суб'єктом розуміється носій предметно-практичної діяльності, що спричинює певні зміни в політичних відносинах суспільства. А. Краснякова уточнює, що таким суб'єктом може бути «особа, організація або соціальна група, які усвідомлюють цілі і завдання політичної діяльності, відносно самостійно беруть участь у політичному житті» [94, с.47]. На нашу думку, це визначення слід дещо скоригувати, зважаючи на те, що здатність усвідомлювати характеризує окрему особу (у тому числі кожен конкретну особу, що входить до певної групи), але така здатність не може бути притаманна групі чи організації як таким. Водночас слід погодитися з думкою А. Краснякової, що суб'єктом політичного життя можуть бути лише ті групи осіб чи організації, від імені чи задля яких особи діють вільно та свідомо (наприклад, навряд чи можна вважати суб'єктом політики формально зареєстровану громадську організацію, в якій нема діючих членів чи прибічників). Отже, суб'єктом політичного життя є особа, що свідомо здійснює практичну діяльність, спрямовану на спричинення змін у політичних відносинах суспільства, а також групи і організації, які складені чи підтримуються такими особами.

Відповідно, суб'єктом громадянської активності є ті суб'єкти політичного життя, які її здійснюють. Однак, на нашу думку, суб'єктами громадянської активності не можуть вважатися ті особи, хто займається вирішенням соціальних проблем чи здійснює вплив на діяльність органів влади на постійній оплачуваній основі (наприклад, службовці органів державної влади та місцевого самоврядування, наймані працівники громадських організацій тощо). Для цих осіб первинним є виконання своїх професійних обов'язків, які лише як наслідок мають відповідне вирішення проблем чи здійснення впливу.

Схоже спостереження роблять і теоретики політичної участі громадян, тобто явища, що частково перетинається з громадянською активністю. Так В. Бортніков цитує відомого німецького філософа та соціолога М. Вебера, який стверджував, що існує два способи оволодіння політикою як професією: або жити «для» політики, або жити «за рахунок» політики – робити з неї постійне джерело доходу [13, с. 51; 24, с. 652, 653–654]. Український науковець М. Слюсаревський вказує, що у широкому значенні політична участь – це усі форми політики, що не пов'язані з політичним функціонуванням, тобто професійною політичною діяльністю [235, с. 9]. Таке ж розмежування робив американський політолог Г. Бреді, на думку якого суб'єктами політичної участі не може бути політична еліта або громадянські службовці [308, с. 286; 305]. В. Бортніков, досліджуючи співвідношення понять «політична участь», «політична активність», «політична діяльність», «політична поведінка», погоджується з Н. Івановою, що «політична діяльність індивідів може здійснюватися як політична участь і як політичне функціонування. Політична участь охоплює непрофесійну сферу політичного життя суспільства. Політичне функціонування ж сукупно означає професійну політичну діяльність» [13, с. 51; 70, с. 174].

Отже, якщо зіставити характеристики громадянської активності, визначення суб'єкта політичного життя та взяти до уваги відокремлення політичної участі від політичного функціонування, можна розробити наступне поняття: суб'єкт громадянської активності – особа, що самостійно, вільно та усвідомлено, виходячи з громадянських цінностей, діє чи комунікує з метою вирішення соціальних проблем, захисту та розширення прав громадян, або контролю за діяльністю органів влади, а також групи й організації, які мають у своєму складі таких осіб або підтримуються ними.

Потреба дослідження розвитку громадянської активності в конкретних суспільно-політичних умовах України 2014 – 2019 років викликає запитання, які обставини суспільного життя вирішальним чином впливають на характер її реалізації та чи існують певні ключові передумови, за яких громадянська

активність відбувається чи не відбувається. Це зумовлює потребу встановити теоретичну модель факторів громадянської активності.

На нашу думку, для аналізу факторів громадянської активності на їх найвищому рівні можливо використати спостереження Ю. Рябухіної. Ця науковець, аналізуючи систему факторів політичної участі молоді, поділяє ці фактори за двома парами критеріїв. Перша пара – критерії зовнішнього та внутрішнього середовища. До факторів зовнішнього середовища відносяться ті, від яких залежить не лише життєдіяльність, але і соціальне життя індивіда. До факторів внутрішнього середовища відносяться ті, що формуються на базі особистісних характеристик індивіда та його сприйняття. Друга пара – критерії, що відносяться до фіксованих та ситуативних обставин. Під фіксованими обставинами розуміються ті, що формуються протягом життя особи, спричиняють вплив як до, так і після моменту політичної участі. Під ситуаційними обставинами розуміються ті, що формуються швидко та здійснюють короткостроковий вплив [225, с.43].

Таким чином, поєднавши ці критерії Ю. Рябухіна розрізняє 4 групи факторів. До першої групи відносяться внутрішні фіксовані фактори, як соціалізація, мотивація, освітній рівень індивіда [225, с.43]. Важливим внутрішнім фіксованим фактором громадянської активності є наявність в особи громадянської ідентичності, тобто, усвідомлення себе членом громадянського суспільства [54]. К. Балабанов, В. Лисак та Н. Пашина вказують, що політична ідентичність базується на відношенні особистості до інших людей та політичних інститутів на основі її ідеологічних та політичних цінностей і симпатій [301, с. 498]. Н. Пашина зазначає, що для формування демократичної політичної спільноти необхідною є наявність у громадян ідентичності, що визначається їх громадянством та ґрунтується на ліберальних цінностях [150, с. 64].

До зовнішніх фіксованих факторів Ю. Рябухіна відносить політичну систему, соціально-економічні показники, громадянське суспільство, соціальний капітал. Головним з цих компонентів автор вважає політичну

систему, що включає такі компоненти: інституційний (наприклад, політичний режим, форма правління), комунікативний, нормативний (наявність політичних та правових норм) та ідеологічний (політична культура). Громадянське суспільство розуміється як наявність легальних можливостей для участі громадян в добровільних об'єднаннях та їх взаємодії один з одним. Щодо соціально-економічних факторів Ю.Рябухіна цитує таких науковців, як С. Липсет та Д. Лернер, котрі стверджують, що економічна стабільність скорочує соціальну нерівність та сприяє конвенційним формам політичної участі [105, с. 16; 225, с.45]. На думку прибічників концепції соціального капіталу, суспільно-політична активність громадян є наслідком наявності чи відсутності у громадян так званого соціального капіталу, складовими якого є соціальні норми, соціальні зв'язки та довіра. Активність громадян як наслідок певного рівня соціального капіталу розглядає низка закордонних авторів, найвідомішими з яких є П. Бурд'є, Р. Патнем, Ф. Фукуяма [18; 84, с. 6; 247, с. 146]. На нашу думку, зовнішнім фіксованим фактором громадянської активності може бути і власне соціальна проблема, на вирішення якої спрямована громадянська активність, якщо ця проблема має довгостроковий характер.

Важливим зовнішнім фіксованим фактором громадянської активності, на нашу думку, є стан розвитку інформаційно-комунікаційних технологій, зокрема мережі Інтернет. У першу чергу вплив мережі Інтернет на політичні процеси пов'язаний із зміною комунікаційних можливостей в середині суспільства. Так М. Постер дає наступну характеристику мережі Інтернет – «децентралізована система комунікацій, що діє як мережа мереж, підриваючи існуючі уявлення про характер політики і роль технології загалом» [116, с. 121; 329, с. 402]. Н. Вахрамєєва звертає увагу, що політичні інтернет-комунікації об'єднують людей головним чином не за принципом проживання поблизу, а за спільними інтересами, що сприяє формуванню віртуального громадянського суспільства [23, с. 34; 116, с. 122]. Це напряму пов'язано з тим, що Інтернет дозволяє громадянам легко спілкуватися один з одним незалежно від їх

фактичного місця проживання. При цьому Інтернет значно прискорив комунікацію між громадянами, зробив однаково легкою як комунікацію громадянин-громадянин, так і одночасне спілкування з великою групою користувачів. А. Руденко розглядає соціальні мережі як ефективний засіб громадської самоорганізації в сучасній Україні. Зокрема він досліджує такі форми громадської самоорганізації у мережі Facebook як сторінки, групи, пости лідерів громадської думки, Facebook-події, онлайн-флешмоби. А. Руденко вказує на позитивну роль соціальних мереж у забезпеченні самоорганізації громадян України та їх комунікації з органами влади, не заперечуючи при цьому проблеми та ризики використання мереж [238, с.7–14].

Важливим фактором громадянської активності є політична культура. На нашу думку, політична культура займає проміжну позицію між фіксованими зовнішніми та внутрішніми факторами: з одного боку, носієм політичної культури зазвичай є значна кількість представників соціуму, тому як результат їх поведінка впливає на громадянську активність окремого індивіда як зовнішній фактор. З іншого боку, кожний окремий індивід сам є носієм культури, що впливає на його внутрішню мотивацію здійснення громадянської активності. Відомі політологи та соціологи Г. Алмонд, С. Верба, Д. Мілль, Ф. Хайєк, Г. Ерме вказували на важливість громадянської культури як фактора суспільно-політичної активності громадян [2; 115; 275; 294]. На думку Г. Ерме, для формування громадянської активності необхідним є «культурний громадянин», що має певний рівень терпимості [44, с. 108; 229]. Англійський філософ та соціальний антрополог Е. Геллнер вважає необхідними умовами формування громадянського суспільства, по-перше, перехід від статусних відносин до договірних, по-друге, так звану «модульність» людини. Модульна людина, на думку Геллнера, може вільно долучатися до інститутів та асоціацій, а також виходити з них. Людина не пов'язує себе з ними за допомогою певних ритуалів (як це було у давнину), не відчуває тотального контролю інститутів та асоціацій, не залежить від них [41, с.115–119]. Поширення «моніторингових громадян», тобто громадян, що виявляють латентну зацікавленість

політичними процесом, висвітлює американський спеціаліст з історії журналістики, соціології медіа та політичної комунікації М. Шадсон [308, с.288; 335].

Окрім фіксованих внутрішніх та зовнішніх факторів, вплив на громадянську активність можуть здійснювати також ситуаційні фактори. До внутрішніх ситуаційних факторів науковці відносять раціональний вибір та соціальні інстинкти [225, с.43]. На нашу думку, до внутрішніх ситуаційних факторів громадянської активності можна також віднести короткострокові емоційні стани, такі як збудження та пригніченість.

До ситуаційних зовнішніх факторів можна віднести рекрутинг, тиск, політичне інформування, інші заходи, які здійснюються суб'єктами, зацікавленими в політичній участі громадян [225, с.42, 46]. Дійсно, важливим фактором громадянської активності може бути політична мобілізація. Так Г. Алмонд та С. Верба вказували на те, що громадяни мають певні резерви впливу. Навіть якщо громадянин не бере регулярної участі у політичному процесі, він може мобілізувати своє оточення заради досягнення політичної мети [2; 44, с. 108]. Вплив соціальної мобілізації на політичний розвиток розглядає відомий німецький соціолог та політолог К. Дойч [307]. Поняття мобілізації досліджує А. Обершалл, розуміючи під ним спосіб, завдяки якому група людей збирає ресурси та спрямовує їх на досягнення загальної цілі. Теоретичні аспекти мобілізації ресурсів розглядає В. Гемсон [8, с. 17–18; 310; 324, с. 28]. С. Розенстоун та Дж. Хенсен звернули увагу на роль мобілізуючих факторів, таких як партії та групи інтересів, вказуючи, що партійні працівники активізують виборців під час місцевих кампаній [323, с. 14; 332]. Одним з факторів, що впливає на перебіг громадянської активності саме в Україні, є підтримка від закордонних організацій, що надається українським неурядовим організаціям та ініціативам. Тож І. Богданович аналізує напрями діяльності міжнародних інституцій, котрі сприяють побудові громадянського суспільства [11].

Попри значну важливість політичної мобілізації як чинника громадянської активності, на нашу думку, Ю. Рябухіна дещо звужує обсяг зовнішніх ситуаційних факторів, зводячи їх лише до такої мобілізації. Існує низка чинників зовнішнього середовища, що є наслідком цілеспрямованої мобілізації, але також можуть спричинити громадянську активність. Першим чинником можуть бути власне обставини реального життя, які викликають незадоволення громадян та спонукають їх реагувати, наприклад, соціальні проблеми, порушення прав та інтересів конкретних громадян, випадки несправедливості, навіть просто певні умови (економічні, інституційні тощо), які громадянин вважає незадовільними. При цьому слід зазначити, що зовнішні ситуаційні фактори є тісно пов'язаними із внутрішніми фіксованими та ситуаційними факторами, бо обставини зовнішнього життя можуть спонукати громадянську активність лише за умови, що громадяни оцінюють ці обставини як несприйнятливі, проблемні, такі, що потребують змін.

Іншим зовнішнім ситуаційним фактором є діяльність засобів масової інформації. Зважаючи на широке коло функцій, які виконують ЗМІ та їх роль у політичних процесах, такі науковці, як А. Демідова та А. Ярова називають їх четвертою неформальною гілкою влади та наводять перелік їх функцій:

- інформують суспільство про події;
- здійснюють відбір подій та характеру їх висвітлення;
- сприяють виробленню суспільної точки зору;
- просувають певну культуру;
- займаються політичним просвітництвом та просуванням

політичних змін [56]. Таким чином, засоби масової інформації можуть не лише здійснювати безпосередню мобілізацію громадян, але і висвітлювати ті чи інші незадовільні обставини, сприяти формуванню їх оцінки громадянами, фокусувати увагу на окремих аспектах реальності, сприяти формуванню певної політичної культури. Це впливає на актуальний порядок денний громадянської активності.

Особливого значення останнім часом набувають інтернет-ЗМІ та інтернет-системи, що формально не є засобами інформації, але значно впливають на її відбір та, відповідно, сприйняття. Так, зважаючи на неможливість людини миттєво сприйняти значний обсяг інформації, що міститься у мережі Інтернет, отримали свій розвиток різноманітні системи фільтрування та пріоритетності інформації. Наприклад, такий відбір відбувається в результатах пошуку на різноманітних стрічках новин. Про це каже, зокрема М. Хіндмен, звертаючи уваги на те, як потужні пошукові системи і сайти можуть впливати на суспільно-політичний процес. Він характеризує цей вплив спеціальним терміном «гуглархія» [116, с. 121; 316]. Поширення інформації засобами масової інформації та її відбір Інтернет-системами віднесені нами до зовнішніх ситуаційних факторів, зважаючи на те, що характер такої діяльності акцентує увагу громадян саме на окремих подіях, що спонукають громадянську активність.

Отже, нами встановлено, що на громадянську активність впливають різноманітні внутрішні та зовнішні фактори, що діють як тривалий час, створюючи передумови для громадянської активності, так і короткий час, являючи собою конкретні причини дій громадян. Важливу роль у забезпеченні громадянської активності та формуванні її цілей відіграють сучасні засоби масової інформації та інтернет-технології.

Громадянська активність як засіб впливу громадян на відносини та обставини у суспільстві характеризується певними функціями, які відображають її роль та загальні наслідки громадянської активності.

Для встановлення функцій громадянської активності, на нашу думку, слід проаналізувати функції громадянського суспільства та політичної участі, зіставивши їх із сутнісними характеристиками громадянської активності. Таким чином, Т. Пафенгольц та К. Шпук вважають, що громадянське суспільство має сім основних функцій:

- захист громадян, їх життя, свободи та власності від зловживань владою;

- моніторинг з метою відповідальності, що передбачає нагляд за діяльністю органів влади у різноманітних сферах;
- адвокація та публічне спілкування, що означає висловлення інтересів громадян, особливо – груп-меншин;
- соціалізація, що сприяє поширенню терпимості, взаємної довіри та вміння знаходити компроміс;
- будівництва спільнот, що передбачає посилення зв'язків між громадянами, зменшення розбіжностей та підвищення згуртованості громадян;
- посередництво та сприяння зв'язкам між громадянами та державою;
- надання послуг, що включає в тому числі забезпечення притулку, охорони здоров'я та освіти тоді, коли держава не може зробити це повною мірою [325, с. 13].

А. Туманова цитує М. Ховарда, автора книги «Слабкість громадянського суспільства в посткомуністичній Європі», що дослідив проблеми демократизації посткомуністичних суспільств Німеччини та Росії. М. Ховард вказує, що участь громадян в організаціях громадянського суспільства сприяє засвоєнню норм, цінностей та навичок партисипаторної демократії, що, на нашу думку, відповідає функції політичної соціалізації та демократизації. Також науковець каже, що організації громадянського суспільства інформують органи публічної влади про настрої в суспільстві, захищають громадян від зловживання владою та здійснюють тиск на владу. Це відповідає інформаційній та захисній функціям, а також функції представлення інтересів громадян [264, с. 13; 276, с. 61].

Б. Макаренко називає такі функції політичної участі: політична соціалізація та залучення громадян у політику, функція досягнення індивідуально усвідомлених цілей та вирішення індивідуальних проблем, інформаційно-комунікативна функція [109, с. 228]. Г. Іовчу вважає, що в межах демократичної системи існують наступні функції політичної участі: артикуляція, агрегація та представництво інтересів громадян; легітимація

політичної системи; соціальна інтеграція; політична соціалізація громадян [72, с. 527; 282, с. 237].

Доречним є перелік головних функцій політичної участі, які дає В. Чемшит, синтезувавши підходи М. Максимової та Г. Іовчу: легітимація політичної системи, що передбачає підтримку громадянами чинного політичного режиму; транслявання інтересів окремих осіб та соціальних груп до інститутів, які приймають політичні рішення; рекрутування політичних еліт та формування каналів вертикальної соціальної мобільності [110; 282, с. 237].

Таким чином, зважаючи на особливості громадянської активності, та беручи до уваги функції громадянського суспільства та політичної участі, можна встановити наступні функції громадянської активності у суспільно-політичному житті:

- захист прав та свобод громадян від порушення їхніх прав та законних інтересів органами публічної влади;
- забезпечення громадського нагляду та суспільного контролю за діяльністю органів публічної влади;
- побудова взаємодії та законних конструктивних взаємовідносин між громадянами та державою;
- доведення до членів суспільства, у тому числі до представників органів публічної влади, інформації про суспільні проблеми та необхідність їх вирішення;
- представлення інтересів громадян у відносинах з органами публічної влади;
- представлення інтересів малих груп громадян перед іншими членами суспільства;
- забезпечення спілкування та обміну інформацією між громадянами щодо вирішення суспільних проблем та контролю над діяльністю органів влади;
- поширення громадянських цінностей, демократичних практик та навичок серед громадян;

- рекрутування громадян до неурядових і політичних організацій;
- соціальна інтеграція;
- безпосереднє вирішення соціальних проблем, у тому числі надання

громадянам допомоги, якої вони потребують.

Отже, синтез концептуальних визначень та характеристик громадянського суспільства, громадянської активності, та політичної участі громадян дозволив встановити категоріальний апарат громадянської активності. Це є корисним для дослідження структури громадянської активності як політичного явища, політико-правового механізму її реалізації та особливостей фактичного розвитку в Україні 2014 – 2019 років.

Концептуалізація громадянської активності потребує міждисциплінарного підходу, використання методів наукового аналізу, розроблених не тільки в політології, але й у філософії, праві, психології, соціології та в інших суспільних науках. Це дозволяє зробити комплексне дослідження громадянської активності в сучасній Україні.

Задля встановлення сутності громадянської активності як політологічної категорії, уточнення її структури, встановлення характеру розвитку громадянської активності в сучасній Україні в роботі використані загальнонаукові та спеціальні методи наукового пошуку. Загальнонауковими методами, що використані в цій роботі, є: аналіз та синтез, індукція та дедукція, метод аналізу правового документа, метод контент-аналізу історичний та соціологічний методи, соціокультурний підхід та метод системно-факторного аналізу. Також для вирішення конкретних завдань застосовані спеціальні методи дослідження: інституційний та структурно-функціональний. Інституційний метод орієнтований на вивчення інститутів, за допомогою яких здійснюється політична діяльність (наприклад, партій, інших організацій та об'єднань), та правових норм. Структурно-функціональний метод передбачає розгляд політичних відносин як цілісної системи, кожний елемент якої має своє призначення та певні закономірності функціонування [136, с.18, 19].

Так для висвітлення парадигми концепту громадянської активності у зарубіжній та вітчизняній науці в роботі використаний метод індукції, а саме здійснено узагальнення спостережень різних науковців. Для встановлення аспектів вивчення громадянської активності відповідно до концепцій розуміння громадянського суспільства застосовані методи індукції (в частині узагальнення концепцій) та дедукції (в частині окреслення рис громадянської активності). Для аналізу наукових і політичних текстів застосовувані дискурсні методики, які спиралися на емпіричні дослідження й аналіз політичного документу [3].

При роботі над понятійно-категоріальним апаратом використаний структурно-функціональний метод, а саме громадянська активність розглянута як елемент системи громадянського суспільства та політичної системи в країні. Це дозволило уточнити визначення громадянської активності, її суб'єктів та функцій. Методи аналізу-синтезу та індукції-дедукції щодо спостережень різних науковців дозволили встановити перелік сутнісних ознак (атрибутів) громадянської активності.

Задля встановлення структури громадянської активності як політичного явища, її рівнів та різновидів у роботі використаний структурно-функціональний метод, що дозволяє виокремити окремі різновиди громадянської активності, що поєднані спільними закономірностями реалізації. Також у роботі здійснюється розподіл громадянської активності на інституційну (тобто опосередковану певними організаціями) та неінституційну, що відповідає інституційному підходу.

Структурно-функціональний метод застосований при вивченні політико-правового механізму реалізації громадянської активності та пов'язаний із розглядом системи законодавства України, що регулює здійснення громадянської активності, встановлення складових цієї системи, її структурних складових та функцій, що ними виконуються [147].

Для аналізу особливостей розвитку громадянської активності в 2014 – 2019 роках використана низка методів наукового пізнання. Так історичний

метод дозволив встановити взаємозв'язок між характером громадянської активності та радикальними змінами і викликами, яких зазнало українське суспільство після 2014 року.

Для вивчення ціннісних складових громадянської активності застосовувався соціокультурний підхід, що передбачає усвідомлення ролі культури в суспільстві, взаємозв'язку динаміки суспільно-політичного життя та ціннісних настанов громадян. Дослідження виходило з того, що громадянська активність базується на цінностях ввічливості, поваги до свободи особистості, законслухняності, патріотизму, плюралізму, взаємодопомоги тощо. Саме ці культурні цінності сприяють самоорганізації та співпраці громадян, поширенню цих цінностей в Україні після перемоги Революції гідності слугує важливою умовою довгострокового розвитку громадянської активності в країні.

Під час дослідження розвитку громадянської активності в 2014 – 2019 рр. ключовим методологічним підходом став системний підхід, що передбачає визначення впливу всієї системи суспільних відносин, сукупності політичних і соціально-економічних факторів та обставин на динаміку, тенденції та особливості проявів громадянської активності в Україні [69]. Найбільш продуктивним у процесі дослідження став системно-факторний аналіз, який дозволив побудувати об'єктивну модель громадянської активності в сучасній Україні [128; 160, с. 22]. На наш погляд, ключовим фактором, який детермінував громадянську активність в 2014 – 2019 рр. стали воєнні дії, окупація Російською Федерацією території півострову Крим, частини територій Донецької та Луганської областей. Саме цей фактор вплинув на життя українського суспільства: політичну, економічну, соціальну сфери, громадську свідомість і політичну поведінку окремих громадян і соціальних груп, обумовив особливості і тенденції громадянської активності в Україні. Значними факторами впливу в зазначений період, на наш погляд, також стали: рівень розвитку інститутів громадянського суспільства, наявність механізмів реалізації та правового забезпечення громадянської активності, особливості політичної культури українського суспільства.

Структурно-функціональний метод дозволив виявити розвиток окремих різновидів громадянської активності в Україні в досліджуваний період та встановити фактори, що спричинили зміни громадянської активності. Соціологічний підхід дав можливість проаналізувати динаміку змін кількісних показників тих чи інших різновидів громадянської активності в Україні. Метод контент-аналізу, а саме аналіз публікацій в Інтернет-ЗМІ, дозволив встановити актуальну проблематику громадянської активності, а також конкретні способи громадянської активності, що застосовувалися громадянами для вирішення відповідних проблем. Інституційний метод застосований для встановлення інституційних умов, що сприяли чи перешкоджали здійсненню окремих видів громадянської активності. Метод аналізу політичного документа застосований для дослідження проблематики електронних петицій в Україні [160, с. 73].

Отже, методологічна база дослідження дозволяє розглянути громадянську активність як невід'ємний елемент соціально-політичної системи України, що зазнавала трансформацій в кризових умовах 2014 – 2019 років.

2.2. Структура громадянської активності як політичного явища

Дослідження громадянської активності в Україні потребує розуміння того, які різновиди вона має, та, відповідно, які різновиди громадянської активності отримали свій розвиток в цей період. Це актуалізує потребу встановлення структури громадянської активності, що охоплює її види та прояви, форми та рівні реалізації. Задля встановлення структури громадянської активності доцільно використати не лише наукові праці, що безпосередньо стосуються різновидів громадянської активності. Корисним також є аналіз напрацювань щодо політичної участі як такої, що також нерідко пов'язана із вирішенням соціальних проблем або контролем за діяльністю органів влади.

Тісний зв'язок громадянської активності та політичної участі актуалізує питання встановлення меж громадянської активності, відокремлення її від політичної участі: необхідно встановити, які саме види політичної участі відносяться до громадянської активності (отже, є її різновидами), а які види

політичної участі, не являють собою громадянську активність. Для відповіді на це запитання доцільно застосувати порівняльний аналіз різновидів політичної участі та сутнісних характеристик громадянської активності.

На нашу думку, задля такого аналізу доцільно використати класифікацію шведських науковців-дослідників політичної участі Й. Екмана та Е. Амно, що розробили широку, повну та детальну класифікацію проявів політичної поведінки та політичної участі громадян. Ці вчені вважають, що політична участь буває відкритою та прихованою. Також в межах кожного виду політичної участі Й. Екман та Е. Амно виділяють дві форми – колективну та індивідуальну [308, с. 295]. Відкрита політична участь охоплює формальну політичну участь та політичний активізм, або позапарламентарну політичну участь. Формальна політична участь включає голосування чи свідому відмову від голосування на виборах та референдумах, членство в партіях чи організаціях з політичним порядком денним (наприклад, у групах за права людини, підтримку миру чи захист навколишнього середовища), займання публічних посад. Вона також охоплює те, що Дж. Теорел, М. Торкал, Дж. Монтеро відносять до контактної політичної участі [306; 308, с. 289, 291]. Політична участь перетинається з громадянською активністю, оскільки обидва види соціальної активності можуть характеризуватися однаковим набором цілей. Формальна політична участь не належить до громадянської активності лише тоді, коли вона пов'язана із оплачуваною професійною діяльністю.

Прикладами індивідуальних форм формальної політичної участі (на думку вищеназваних політологів) є: голосування на виборах і референдумах, навмисне неголосування чи псування бюлетеню, контактування з політичними представниками та державними службовцями, балотування чи займання публічних посад, пожертвування грошей на політичні партії або організації. Прикладами колективних форм формальної політичної участі Й. Екман та Е. Амно називають членство у партіях, громадських організаціях або профспілках, волонтерську роботу на користь партій, громадських організацій та профспілок, відвідування зібрань цих організацій [308, с. 295].

Політичний активізм охоплює ті дії, що Дж. Теорел, М. Торкал, Дж. Монтеро зазвичай відносять до протестної та споживацької участі. Активізм може бути легальним і нелегальним, тобто таким, що передбачає дії, не дозволені законодавством [306; 308, с. 289–291, 295]. Громадянська активність охоплює «легальний активізм», бо це поняття включає комунікацію та дії громадян із впливу на органи публічної влади та вирішення політичних проблем. При цьому, виходячи з визначення громадянської активності та принципів громадянського суспільства вона охоплює лише легальний активізм. «Нелегальний активізм» не належить до громадянської активності, оскільки вона реалізується лише встановленим законом способом та не передбачає актів насильства.

Прикладами індивідуальних форм легального активізму є *buu*-котування, тобто бойкот споживчих продуктів, інше бойкотування і політичне споживання, підписання петицій, поширення листівок (наскільки можна зрозуміти логіку авторів – якщо листівки не спрямовані на підтримку певних партій, організацій, профспілок). Як приклад колективних форм легального активізму шведські науковці називають участь у нових соціальних рухах чи форумах, участь у демонстраціях, страйках, протестах та інших масових діях, таких як вуличні фестивалі (щодо політичних проблем) [308, с. 295].

Цікаво, що на думку Й. Екман та Е. Амно, участь у недержавних організаціях, які присвячені певним загальносоціальним проблемам, є різновидом формальної політичної участі. У той самий час підтримка неінституційних рухів з тих самих проблем є прикладом політичного активізму [308, с. 289]. Й. Екман та Е. Амно тим самим зачіпають дві тенденції, що привертають увагу сучасних політологів. Перша – це поширення соціальних рухів як масових, децентралізованих дій громадян, присвячених соціально-значущим проблемам, та незалежних від формального членства в організаціях. Друга – поширення *cause-oriented* активізму, сфокусованого на конкретних питаннях та політичних проблемах [323, с. 9–10; 327].

Характерна особливість класифікації Й. Екман та Е. Амно полягає в тому, що ці науковці приділяють значну увагу так званій прихованій політичній участі. На їхню думку, у сучасній науковій літературі є тенденція сфокусувати увагу на відкритій політичній активності та не приділяти увагу прихованій. Задля вирішення цієї проблеми Й. Екман та Е. Амно вводять в науковий обіг поняття «прихована політична активність» чи «громадянська участь». Прихована політична активність є відкритою у тому сенсі, що за нею можна спостерігати, але вона прихована як передумова більш звичної відкритої політичної участі. Вона є преполітичною поведінкою [308, с. 291–292].

Щодо прихованої політичної участі Й. Екман та Е. Амно вказують, що багато громадян у сучасних демократіях не реалізують дії, що були б спрямовані на прийняття рішень представниками органів влади. Ці громадяни формально не зацікавлені у політиці, але саме вони роблять такі дії, що впливають на суспільні справи [308, с. 288]. Це є важливим для роботи, бо громадянська активність спрямована на вирішення суспільних проблем, навіть якщо це вирішення не стосується прийняття чи застосування рішень органів влади. Розуміння проявів прихованої політичної активності дозволяє встановити межі громадянської активності в Україні. Й. Екман та Е. Амно вказують, що громадяни споживають політичні новини, обговорюють соціальні питання, знають про глобальні проблеми, такі як бідність чи СНІД. У деяких громадян є політичні знання та навички, деякі висловлюють у ЗМІ чи соцмережах свою думку щодо політичних питань. Крім того, Й. Екман та Е. Амно вважають, що громадяни з певним інтересом до суспільно-політичних питань більш охоче, ніж інші, беруть участь у вирішенні суспільних проблем: «жертвують гроші на підтримку будівництва шкіл чи систем доставки чистої води в країнах, що розвиваються, або на підтримку досліджень раку та захворювань серця. Люди різного віку переробляють сміття. Люди організовують спільне використання автомобілів, щоб долучитися до роботи екологічно чистим способом». З цього приводу американський спеціаліст з історії журналістики, соціології, медіа та політичної комунікації М. Шадсон

говорить, що громадяни не є незацікавленими чи непоінформованими про політичні справи. М. Шадсон навіть не вважає, що їм бракує політичної компетентності. На його думку, громадяни лише спостерігають за політикою, залишаючись зацікавленими. Вони втручаються чи діють політично лише тоді, коли вважають це чимось дійсно необхідним. Відповідно, ці громадяни уникають традиційні способи політичної участі. М. Шадсон називає цих громадян «моніторингові громадяни» [308, с. 288; 335].

Прихована політична участь охоплює громадську активність та соціальне залучення, тобто увагу до соціетальних проблем. (Слід зробити зауваження, що попри подібне написання українською мовою, «громадська» та «громадянська» активність розуміються в цій роботі як різні поняття). Громадська активність за Р. Адлер та Дж. Гоггін – це дії «звичайних громадян, які мають на меті впливати на обставини в суспільстві, що мають значення для інших, поза власною сім'єю і кола близьких друзів». Й. Екман та Е. Амно погоджуються з цим визначенням, однак вочевидь встановлюють для нього межу у вигляді відкритої політичної участі [298; 308, с. 291, 292]. Слід звернути увагу, що Й. Екман та Е. Амно ведуть мову про звичайних громадян, розуміючи під ними тих, хто не є представником політичної еліти чи публічним службовцем. Отже, громадська активність відноситься до громадянської, адже громадська активність передбачає діяльність та комунікацію громадян з приводу вирішення соціальних проблем. Громадська активність включає в себе ті прояви громадянської активності, що не передбачають вплив громадян на прийняття і реалізацію владних рішень. Громадська активність не охоплює ті дії, що безпосередньо пов'язані із впливом на прийняття владних рішень та на політичні еліти, хоча ці дії є складовою громадянської активності. Також «громадська активність» не охоплює дії, спрямовані на вирішення політичних проблем, та участь в організаціях, що мають на меті вирішення політичних проблем, хоча ці проблеми є різновидом громадських [308, с. 295].

Прикладами індивідуальних форм громадської активності є контакти з представниками друкованих ЗМІ (writing to an editor), благодійництво,

обговорення політичних та соціальних проблем з друзями та в мережі інтернет, споживання ЗМІ, якщо мова йде про політичні питання, переробка сміття. Прикладами колективних форм громадської активності є волонтерство з соціальної роботи, наприклад підтримка безпечних місць для жінок, допомога безхатнім людям, благодійницькі роботи чи засновані на вірі громадські роботи, активність у межах громадських організацій (community based organizations) [308, с. 295].

Соціальне залучення обмежується тим, що громадянин відчуває чи усвідомлює себе членом суспільства та частиною політичного контексту, наприклад, цікавиться політикою та життям суспільства, ототожнює себе з певною ідеологією чи партією, є вегетаріанцем, прослуховує політично-забарвлену музику (таких груп, як скінхеде правого крила чи анархо-панки лівого крила) [308, с. 294, 295]. Соціальне залучення не буде віднесене до проявів громадянської активності в цій роботі, оскільки воно не передбачає дій чи комунікації громадян, безпосередньо спрямованих на вирішення соціальних проблем чи контроль за діяльністю органів влади.

Отже, до громадянської активності відносяться легальний політичний активізм, формальна політична участь (за винятком політичного функціонування) та громадська активність. При цьому до громадянської активності не відносяться нелегальний політичний активізм та проста увага до соціальної проблематики.

Аналіз розвитку громадянської активності в Україні потребує розрізнення спонтанних проявів громадянської активності та довгострокових тенденцій їх розвитку. Це зумовлює актуальність класифікації громадянської активності за критерієм тяглості в часі. Український науковець О. Резнік використовує поняття «громадянські практики», бо, на його думку, практики відрізняються від активності, участі та поведінки тим, що останні можуть бути випадковими, в той час як практика – це тривала поведінка, зумовлена переважно внутрішніми чинниками. Громадянські практики характеризуються відтворюваністю, постійністю та усталеністю, є результатом прагнень громадян

здійснювати демократичні зміни [217; 218, с.168]. Такий підхід дозволяє розділити громадянську активність на громадянські практики, тобто постійну громадянську активність (окремих громадян) та інші прояви громадянської активності.

Також О. Резнік, використавши метод факторного аналізу, розділив різні громадянські практики на декілька видів:

1) Громадсько-політичні практики – це дії, які потребують організаційних та/або колективних зусиль для реалізації інтересів громадян у взаємодії з владними та політичними інститутами. Сюди відносяться, наприклад, участь у роботі громадських організацій та партій, участь у громадських слуханнях, волонтерська робота, збір підписів, контактування з громадськими та політичними активістами.

2) Економіко-політичні практики, які потребують фінансово-економічних дій. Прикладом таких практик є перерахування грошей із благодійницькою метою, бойкотування певних товарів, доброчинність.

3) Вербально-демонстративні практики, які потребують вербальної та візуальної комунікації. Сюди відноситься переконування близьких та родичів, обговорення громадських та політичних проблем у мережі інтернет.

4) Протестно-демонстративні практики – протестна активність (якщо вона не потребує організаційних та колективних зусиль) та носіння політичної символіки.

5) Цивільно-локальні практики, що передбачають участь у створенні та діяльності ОСББ та звернення до влади зі скаргами. Ці заходи також передбачають колективні та організаційні форми діяльності, однак вони переважно не мають політичного характеру [218, с.171–173]. Для розуміння класифікації, сформульованої О. Резнік, слід зробити пояснення, що під організаційними навичками маються на увазі ті, що потребують певної юридичної та політичної обізнаності (як можна припустити, виходячи з прикладів, наведених автором). О. Резнік робить відповідну класифікацію лише для різновиду громадянської активності – громадянських практик. На нашу

думку, цю класифікацію можна перенести на громадянську активність взагалі. Отже, існують такі різновиди громадянської активності, як громадсько-політична, економіко-політична, вербально-демонстративна, протестно-демонстративна та цивільно-локальна громадянська активність. Для цього поділу застосовані 2 критерії: по-перше, це ресурси та якості, потрібні громадянам для реалізації громадянської активності, по-друге, це характер дій громадян.

Громадянська активність є інструментом, завдяки якому громадяни впливають на суспільні відносини, використовуючи їх чи навіть змінюючи їх. Відповідно, цікавою є думка Р. Патрушева, що класифікує громадянську активність залежно від того, спрямована вона на відтворення існуючого суспільного порядку, або на його трансформацію. На думку науковця, існують два типи громадянської активності: громадянська участь – адаптивна активність, громадянська дія – неадаптивна активність. Громадянська участь передбачає досягнення індивідуальних, групових та суспільних цілей в межах існуючих інституційних умов, вона забезпечує відтворення основних цінностей та норм громадянського суспільства, існуючих практик та громадянської ідентичності. Громадянська дія спрямована на трансформацію інституційних практик та їх ціннісних основ, що вже склалися у суспільстві. Отже, громадянська участь, як індивідуальна, так і групова, спрямована на забезпечення приватних інтересів громадян легітимними засобами. Громадянська дія завжди спрямована на загальносуспільне благо, що виявляється у реалізації універсальних прав і свобод, незалежно від того чи реалізується вона групою осіб, чи окремим індивідом [149, с.271–272].

Український науковець О. Кулеба розробив низку критеріїв класифікації політичної участі. Деякі з них доцільно використати і щодо громадянської активності. Науковець класифікує політичну участь за ступенем організованості: організована політична участь характеризує ситуацію, коли громадяни діють на основі чітко продуманого плану, в той час як за умов неорганізованої участі громадяни діють здебільшого спонтанно, під впливом

ситуації та емоцій. Також політична участь може мати традиційний чи новаторський характер. Традиційна політична участь здійснюється відповідно до встановлених норм, схеми, передбачає стереотипну поведінку, чим відрізняється від новаторської, яка передбачає введення певної новизни [100, с. 66]. Отже, громадянська активність може бути організованою та неорганізованою, традиційною чи новаторською.

Також О. Кулеба поділяє політичну участь на постійну та епізодичну. Перша характеризується нетривалістю, здійснюється в певний момент політичного життя. Постійна участь триває циклічно, має сталий характер [100, с. 66]. При перенесенні критерію тривалості на громадянську активність отримаємо поділ на громадянські практики та іншу громадянську активність, який розробив О. Резнік.

Важливе значення для дослідження громадянської активності має встановлення того, чи реалізована вона громадянами безпосередньо або опосередковано певними організаціями. А. Клягіна поділяє форми громадянської активності на інституційні та неінституційні. Інституційні форми опосередковані участю громадян у політичних партіях, некомерційних громадських організаціях, громадських рухах та фондах, установах, професійних союзах тощо. Неінституційні форми громадянської активності не мають чітких публічних проявів та реалізуються через стихійні масові виступи, акції, громадянські ініціативи, що скеровуються із використанням мережі Інтернет [84, с. 8, 9].

Отже, інституційною формою громадянської активності є діяльнісне членство громадян в певних інститутах – некомерційних членських організаціях – та діяльність громадян, що спрямована на підтримку цих організацій. Активність громадян можуть опосередковувати такі інститути, як організації промисловців і підприємців, професійні об'єднання, профспілки, політичні партії, громадянські об'єднання (хоча це і не означає, що будь-яка активність у межах цих організацій є політичною). Такі і подібні їм організації будемо називати як некомерційні членські організації суспільно-політичної

спрямованості. Система цих організацій має низку різновидів, що характеризуються певними цілями та особливостями функціонування. Це дозволяє класифікувати інституційні форми громадянської активності залежно від типу організацій, що опосередковують цю активність.

Для встановлення універсальних типів організацій суспільно-політичної спрямованості, на нашу думку, доцільно провести аналіз статистичних класифікаторів, оскільки саме статистичний вимір розкриває кількісні прояви тих чи інших видів політичної активності, що здійснюється в межах цих організацій, дозволяє досліджувати їх як масове явище. Отже, в якості способу дослідження слід порівняти різні статистичні класифікатори, оскільки різниця між ними дозволить розкрити різні аспекти діяльності некомерційних членських організацій. На нашу думку, доречно розглянути статистичні класифікатори видів економічної діяльності України, ЄС, США та ООН як такі, що використовуються, відповідно, у нашій країні, країнах розвинутої демократії (ЄС та США) та серед багатьох інших країн світу (ООН). Варто пояснити, що нами будуть розглянуті статистичні класифікатори видів економічної діяльності як такі, що детально розкривають діяльність як комерційних, так і некомерційних організацій. В Україні відсутня окрема статистична класифікація діяльності некомерційних чи, наприклад, політичних організацій. Отже, класифікація видів економічної діяльності використовується в Україні для збору інформації про юридичних осіб, у тому числі некомерційні членські організації. Відповідно, класифікатор видів економічної діяльності України буде порівняний з класифікаторами ООН, ЄС та США.

Так міжнародна стандартна галузева класифікація всіх видів економічної діяльності (The International Standard Industrial Classification of All Economic Activities) рекомендована до використання всім державам членам ООН резолюцією 149 А (VII) від 27.08.1948 року [318]. У країнах Європейського Союзу використовуються класифікація видів економічної діяльності Європейського Співтовариства NACE (Nomenclature of Economic Activities) та Класифікація продукції за видами економічної діяльності Європейського

Співтовариства CPA (Classification of products by activity) [322; 339]. В Україні використовується класифікація видів економічної діяльності ДК 009:2010, створена на основі NACE (Rev. 2) [83]. У США актуальною є північно-американська система галузевої класифікації NAICS (North American Industry Classification System) [309].

Усі вищеназвані класифікатори включають діяльність членських суспільно-політичних організацій. Найбільше діяльність членських суспільно-політичних організацій охоплює розділ 94 ISIC (ООН) «Діяльність членських організацій» та субсектор 813 NAICS (США) «Релігійні, грантодавчі, громадські, професійні та подібні організації». Розділу 94 ISIC (ООН) «Діяльність членських організацій» відповідають аналогічні секції 94 NACE, CPA (ЄС) та КВЕД (Україна). Отже, для синтезу універсальних ознак діяльності членських організацій суспільно-політичної спрямованості, можна зробити порівняння кодів нижчого рівня у розділі 94 ISIC, секціях 94 NACE, CPA, КВЕД та субсекторі 813 NAICS [83; 253, с. 90; 257, с. 138–140; 309; 318; 322; 339]. Результати такого аналізу дають можливість виокремити декілька всесвітньо визнаних груп та підгруп, що охоплюють усі різновиди діяльності некомерційних членських організацій суспільно-політичної спрямованості. У свою чергу це дозволяє встановити наступний перелік інституційних форм громадянської активності:

- 1) Діяльність організацій промисловців і підприємців;
- 2) Діяльність професійних організацій (слід зробити зауваження, що діяльність організацій промисловців і підприємців так само, як діяльність професійних організацій, є інституційною громадянською активністю, якщо вона спрямована на законне лобювання політичних рішень чи поширення суспільно-значущих ідей);
- 3) Діяльність професійних спілок та інших трудових організацій, якщо відстоювання прав працівників виходить за межі підприємства, стосується прийняття політичних рішень чи впливає на загальносуспільну думку;
- 4) Діяльність політичних організацій;

5) Діяльність організацій із соціальної адвокації:

- a. Діяльність організацій із захисту прав людини;
- b. Діяльність організацій із захисту особливих груп населення;
- c. Діяльність організацій екологічного руху;
- d. Діяльність організацій підтримки розвитку громад та вирішення

соціальних проблем.

б) Діяльність інших громадських організацій в тій частині, що спрямована на вплив на вирішення соціальних проблем та прийняття рішень органами влади:

- a. Діяльність молодіжних об'єднань;
- b. Діяльність об'єднань з культури та дозвілля;
- c. Діяльність інших членських організацій.

7) Діяльність грантодавчих організацій.

Аналіз характеристик видів економічної діяльності, що містяться в описі кодів нижчого рівня у розділі 94 ISIC, секціях 94 NACE, CPA, КВЕД та субсекторі 813 NAICS, дозволяє встановити сутнісні характеристики окремих видів громадянської активності та пояснити їх політичне значення:

1) Так, діяльність організацій промисловців та підприємців має мету – просування таких бізнес-інтересів своїх членів, що забезпечують розвиток певної галузі, адміністративної одиниці чи регіону. Політологічний інтерес становлять такі форми діяльності цих організацій як представництво та лобіювання у відносинах з державними органами, зв'язки з громадськістю та переговори з профспілками.

2) Діяльність професійних членських організацій має на меті підтримку професійних інтересів своїх членів і професії в цілому, сприяння спільній дії осіб з інтересами у певній професійній, науковій, академічній, культурній сфері, сфері знань. Серед форм діяльності цих організацій є такі, що можуть мати політичне значення: представництво та лобіювання у відносинах з державними органами, зв'язки з громадськістю.

3) Професійні організації не слід плутати з професійними спілками, основна ціль яких – захист прав найманих працівників, а не розвиток певних професій. Діяльність професійних спілок та інших трудових організацій має на меті просування інтересів найманих працівників, сприяння вираженню їх думок з питань заробітної плати й умов праці, сприяння їх узгодженим діям. Така діяльність може здійснюватися, по-перше, у формі представлення інтересів та їх лобювання, по-друге, у формі організації узгоджених дій.

4) Діяльність політичних організацій характеризується обов'язковим поєднанням двох ознак: мети та специфічного процесу. Політичні організації в основному впливають на прийняття рішень органами державної влади шляхом розміщення членів партії на політичних посадах. Тобто метою є вплив на прийняття рішень органами державної влади, а специфічним процесом, що обов'язково передуює досягненню мети політичної організації, є розміщення на політичних посадах членів партії, або тих, хто їй симпатизує. Вищезазваному специфічному процесу передують вже інші процеси: поширення інформації, організація зв'язків із громадськістю, збирання коштів тощо.

5) Діяльність організацій соціальної адвокатури передбачає цілеспрямований вплив на суспільну думку задля вирішення певних соціальних проблем. Також для досягнення свої мети ці організації можуть здійснювати вплив на прийняття владних рішень.

6) Діяльність інших громадських організацій також може бути спрямована на безпосереднє вирішення соціальних проблем.

7) Грантодавчі організації є важливим джерелом ресурсної підтримки для інших організацій. Грантодавчі організації сприяють тим організаціям, що вирішують соціальні проблеми безпосередньо, також як і організаціям, що здійснюють вплив на суспільну думку чи прийняття рішень органів влади. [83; 257, с. 138–140; 309; 318; 322; 339].

Н. Котенко та С. Карпенко розробили власну класифікацію неурядових організацій, що також може бути застосована для аналізу інституційних форм

громадянської активності. На думку авторів усі неурядові організації можливо розділити на декілька груп:

Перша група – це організації взаємодопомоги та соціальної спрямованості, що об'єднують людей за принципом спільної біди або проблеми. До них відносяться організації, що здійснюють благодійну діяльність, надають гуманітарну допомогу та соціальні послуги, протидіють бідності, вирішують питання гендерного розвитку, допомагають слабо захищеним соціальним групам.

Друга група – це організації за інтересами, тобто організації, що об'єднують людей зі спільними інтересами з метою їх самовдосконалення та захисту спільних інтересів та прав. Автори відносять до цих організацій професійні організації та спілки, творчі, спортивні організації, релігійні організації, клуби за інтересами.

Третя група – суспільно-охоронні організації, що орієнтовані на захист навколишнього середовища, охорону здоров'я населення, його освіти, культури, науки тощо.

Четверта група – правозахисні організації, що здійснюють нагляд за діяльністю органів виконавчої влади та правоохоронних структур. До них відносяться організації адвокатів та адвокатури, міжнародні правозахисні організації та організації, що захищають права меншин, підтримують права людини.

П'ятою групою є інфраструктурні організації, що приймають діяльності інших організацій, наприклад донорські організації, інші організації, що сприяють розвитку громадянського суспільства або відносинам суспільства і влади [92, с. 77].

Громадянська активність являє собою політичне явище та, відповідно, може мати певні рівні соціально-політичного впливу. Ці рівні прямо залежать від інституційних умов та політичної волі представників органів влади, визначаючи можливість громадянської активності вплинути на прийняття владних рішень. Інакше кажучи, рівні громадянської активності

характеризують можливість залучити владний ресурс для досягнення цілей громадянської активності.

Одну із найвідоміших розробок рівнів політичної участі громадян розробила Ш. Арнстайн, автор відомої статті «Сходи політичної участі». Автор розрізняє 8 рівнів (чи, як говорить Ш. Арнстайн, сходин) політичної участі громадян. При цьому слід зазначити, що до переліку рівнів вона включає не лише тільки рівні громадянської влади, але й інші ситуації, за яких громадяни не беруть участь у здійсненні влади, або мають лише символічне представлення. Ці ситуації, які Ш. Арнстайн називає «Неучасть» та «Токенізм», відповідно, охоплюють 5 з 8 рівнів [300, с.221–224].

Інтерес для поточного дослідження становлять інші 3 рівні, за яких громадяни мають реальну можливість здійснити помітний вплив на вироблення політики. Ш. Арнстайн називає їх «партнерство», «делегована влада», «громадянський контроль» та узагальнює ці рівні під назвою «політична участь:

«Партнерство» – ситуація, за якої громадяни можуть вести перемовини з представниками влади та йти на компроміси перед ними. Влада фактично розподіляється між громадянами та представниками влади. Базові рішення, що прийняті шляхом компромісів, не можуть бути змінені в односторонньому порядку. Партнерство реалізується за допомогою рад спільної політики, комітетів з планування та механізмів прийняття рішень у випадку тупиків у перемовинах.

«Делегована влада» – громадяни отримують право прийняття рішення щодо планів та програм здійснення політики. Делегована влада передбачає, що зацікавлені громадяни отримують більшість місць в органах, що приймають рішення щодо них, або мають реальні владні повноваження у вирішенні конкретних питань. Інша модель делегованої влади – наявність окремих паралельних груп зацікавлених громадян та груп представників влади, що вирішують спільні питання і при цьому кожна з груп має право вето у разі виникнення протиріч з іншою групою.

«Громадянський контроль» – ситуація, за якої громадяни отримують такий рівень влади, що дозволяє їм керувати програмою чи інституцією, повністю відповідають за здійснення політики чи менеджерські аспекти [300, с. 221–223].

Певні рівні взаємовідносин між громадянами та органами влади досліджують і сучасні українські науковці. О. Карий та Я. Панас, автори підручнику для посадових осіб місцевого самоврядування «Місцеві ініціативи та залучення громадськості до здійснення місцевого самоврядування», встановили 5 рівнів залучення громадян до місцевого самоврядування. На першому рівні знаходиться «надання інформації», за якого органи влади просто інформують громадян про власні дії. За таких умов органи влади можуть дати неповну інформацію, а самі громадяни можуть не цікавитись інформацією. За таких умов «існує висока ймовірність протестних виступів, спровокованих інформацією про справжні або міфічні дії, або наміри влади» [78, с. 14].

На другому рівні знаходиться «Інформаційний зв'язок з громадянами». Цей рівень передбачає зворотній зв'язок, так як представники влади відстежують реакцію громадян на надану інформацію. Органи влади пояснюють громадянам мотиви своїх рішень. На цьому рівні також можливі протести громадян та критика ними дій органів влади.

Третьому рівню відповідає «Діалог з громадянами». Відмінність від другого рівня полягає в тому, що реакція громадської думки враховується в плануванні власних дій. На цьому рівні починають функціонувати формальні механізми постійних консультацій та переговорів з представниками громадських груп. Відповідно, як вважають автори, за таких умов значно зменшується ймовірність протестних виступів.

«Партнерство з громадою» відповідає п'ятому рівню. Органи влади та представники громадськості займаються спільним розробленням конкретних рекомендацій, спільно відповідають за їх реалізацію. За цих умов існує розвинена співпраця з мережею органів самоорганізації населення.

Найвищим рівнем є «громадське управління», що передбачає повний контроль громади за реалізацією програм, спільну участь у процесі здійснення влади, влада є інструментом задля самоврядного вирішення справ громадян. Це ідеальний рівень, якого не можливо повністю досягнути, але до нього варто прагнути [78, с.14–15].

Поєднання характерних ознак рівнів політичної участі та взаємодії громадян із органами місцевої влади, а також зіставлення їх із сутнісними характеристиками громадянської активності дозволяє встановити наступну ієрархію рівнів громадянської активності:

«Надання можливості» – громадяни комунікують та займаються вирішенням соціальних проблем, але при цьому вони не здійснюють вплив на органи публічної влади та не зазнають допомоги від них, хоча і можуть захищати свої права. На цьому рівні неможливим є контроль над діяльністю органів влади та розширення прав громадян. Цей рівень найбільшою мірою відповідає такому різновиду громадянської активності, як громадська активність.

«Інформаційний зв'язок» – цей рівень включає ті можливості, що існують на другому рівні. На додаток до цього між громадянами та представниками органів влади існує взаємна комунікація, повідомлення про наміри.

«Координація дій» – на цьому рівні громадяни можуть вести перемови з представниками органів влади та домовлятися про спільні дії щодо вирішення соціальних проблем. Розширення прав громадян та контроль за діяльністю органів влади ускладнені.

«Партнерство з громадою» – на цьому рівні може реалізовуватися базовий контроль громадян за законністю роботи органів влади, також громадяни можуть поступово розширювати свої права.

«Делегована влада» – громадяни отримують частину повноважень чи ресурсів органів влади задля досягнення цілей громадянської активності.

«Громадянське управління» – ідеальна ситуація, за якої органи влади виступають одним з інструментів реалізації громадянської активності. Влада

надає, а громадяни активно використовують можливості виборчої системи, громадського бюджетування, комунікації та координації дій між громадянами та органами влади.

Отже, структура громадянської активності відзначається багатоманітністю різновидів громадянської активності. Розуміння критеріїв розмежування видів громадянської активності дозволяє більш детально вивчити особливості її розвитку в Україні 2014 – 2019 років.

Висновки до другого розділу

Аналіз ключових характеристик поняття «громадянська активність» дозволив розробити класифікацію підходів до його теоретичного вивчення. Класифікація базується на послідовному синтезі атрибутивного та психологічного розуміння терміну «активність» з одного боку, та політико-правового та ціннісного розуміння терміну «громадянський» з іншого боку. Для дослідження розвитку громадянської активності в Україні обраний атрибутивний політико-правовий та атрибутивний ціннісний підходи, відповідно до яких громадянська активність розглядається як певна діяльність, що має зовнішнє виявлення та відрізняється від інших видів людської діяльності політико-правовими та ціннісними атрибутами. Отже, під громадянською активністю нами розуміється вільна, усвідомлена діяльність та комунікація громадян, що базується на громадянських цінностях та має на меті вирішення соціальних проблем, захист та розширення прав громадян або контроль за діяльністю органів влади.

Синтез концептуальних визначень та характеристик громадянського суспільства, громадянської активності та політичної участі громадян дозволив дати визначення суб'єкта громадянської активності, встановити фактори її розвитку та функції, які громадянська активність виконує у суспільстві. Під суб'єктом громадянської активності розуміється особа, що самостійно, вільно та усвідомлено, виходячи з громадянських цінностей, діє чи комунікує з метою

вирішення соціальних проблем, захисту та розширення прав громадян або контролю за діяльністю органів влади, а також групи і організації, які складені чи підтримуються такими особами.

Громадянська активність зазнає впливу довгострокових та короткострокових факторів. Внутрішніми довгостроковими факторами є соціалізація, мотивація, освітній рівень, громадянська ідентичність. Зовнішніми довгостроковими факторами є політична система, соціально-економічне становище, рівень розвитку громадянського суспільства, можливості інформаційно-комунікативних технологій. Проміжне місце між довгостроковими зовнішніми та внутрішніми факторами займає політична культура. Внутрішніми короткостроковими факторами є раціональний вибір та соціальні інстинкти, короткострокові емоційні стани. Зовнішніми короткостроковими факторами є політична мобілізація та діяльність ЗМІ. Соціальні проблеми можуть відігравати роль як короткострокових, так і довгострокових факторів громадянської активності.

Функціями громадянської активності є захист та розширення прав і свобод громадян, суспільний контроль за діяльністю органів влади, побудова взаємодії між громадянами та державою, інформування про соціальні проблеми, представлення інтересів громадян, комунікативна функція, поширення громадянських цінностей та демократичних практик, рекрутування громадян, соціальна інтеграція, безпосереднє вирішення соціальних проблем.

Дослідження громадянської активності ґрунтується на комплексі загальнонаукових (аналіз та синтез, індукція та дедукція, метод аналізу правового документа, метод контент-аналізу, історичний та соціологічний методи, соціокультурний підхід та метод системно-факторного аналізу) та спеціальних (інституційний та структурно-функціональний) методів наукового пошуку.

Аналіз структури громадянської активності дозволив встановити, що її явище концептуально перетинається з політичною участю та охоплює такі різновиди громадянської активності як формальна політична участь за винятком оплачуваної професійної діяльності, політичний активізм, громадська

активність. Також прояви громадянської активності можна класифікувати за критеріями тривалості, необхідних ресурсів, її трансформаційного потенціалу, організованості.

Громадянська активність може мати інституційні та неінституційні форми, до інституційних форм громадянської активності відносяться:

- діяльність політичних організацій;
- діяльність організацій із соціальної адвокації, тобто популяризації та просування суспільно значущих вимог;
- діяльність громадських організацій в тій частині, що спрямована на вплив на вирішення соціальних проблем, захист та розширення прав громадян, прийняття рішень органами влади;
- діяльність грантодавчих організацій;
- діяльність професійних спілок та інших трудових організацій, якщо відстоювання прав працівників виходить за межі підприємства, стосується прийняття політичних рішень чи впливає на загальносуспільну думку;
- діяльність організацій промисловців і підприємців та діяльність професійних організацій, якщо вона спрямована на законне лобювання політичних рішень чи поширення суспільно-значущих ідей.

Синтез сутнісних характеристик громадянської активності з ознаками рівнів політичної участі громадян та їх взаємодії із органами місцевої влади дозволив розробити рівні громадянської активності: «Надання можливості», «Інформаційний зв'язок», «Координація дій», «Партнерство з громадою», «Делегована влада», «Громадянське управління».

Розуміння сутності, факторів та функцій громадянської активності є корисним для більш точного дослідження трансформації громадянської активності в Україні 2014 – 2019 років. Встановлення різновидів громадянської активності дозволить виявити та порівняти особливості їх розвитку в досліджуваний період. Також розуміння різновидів громадянської активності слугує основою для аналізу нормативно-правового механізму громадянської активності в Україні.

РОЗДІЛ 3.

МЕХАНІЗМИ РЕАЛІЗАЦІЇ ТА СУЧАСНІ ПРАКТИКИ ГРОМАДЯНСЬКОЇ АКТИВНОСТІ В УКРАЇНІ

3.1. Механізми реалізації та політико-правове регулювання громадянської активності в Україні

Дослідження громадянської активності в Україні 2014 – 2019 років базується на розумінні того, у який спосіб вона реалізується. Механізми здійснення громадянської активності в Україні мають два компоненти: перший компонент – гарантовані та врегульовані законодавством способи здійсненні активності, другий компонент – певні нормативно-визначені інститути (формальні організації), які опосередковують активність. Слід зазначити, що громадянська активність не обов'язково опосередковується певними організаціями, тобто не завжди має другий компонент, але способи реалізації громадянської активності так чи інакше заходяться у сфері правового регулювання. Отже, для вивчення механізму реалізації громадянської активності в Україні слід детальніше розглянути законодавче регулювання способів здійснення громадянської активності:

- Регулювання та основні характеристики механізму виборів в Україні 2014 – 2019 років.

- Засоби контактної активності громадян по відношенню до органів влади: подання пропозицій, доручень виборців, місцевої ініціативи. Різновидом контактної активності є двосторонній обмін інформацією, що реалізується за допомогою публічного громадського обговорення, електронних консультацій з громадськістю, участі громадян у діяльності громадських рад.

- Можливості подання електронних петицій.

- Право громадян на проведення мирних зібрань.

- Регулювання благодійної та волонтерської діяльності.

Окрема увага приділяється праву громадян на запит публічної інформації.

Також доцільним є встановлення законодавчого статусу та особливостей діяльності формальних інститутів, що можуть опосередковувати громадянську активність в Україні:

- політичні партії;
- громадські об'єднання;
- професійні спілки;
- організації роботодавців;
- професійні організації.

Дослідження нормативно-правового механізму реалізації громадянської активності в Україні 2014 – 2019 років дозволить встановити, які прояви громадянської активності вже були регламентовані законодавством України, які реалізовувалися незалежно від правового регулювання, які способи активності зазнали трансформацій разом зі зміною нормативно-правового регулювання.

Способи реалізації громадянської активності, регламентовані вітчизняним законодавством, доцільно розглянути у порядку загально-теоретичної класифікації проявів громадянської активності.

Так, громадянська активність може реалізовуватися як формальна політична участь, до якої у свою чергу відносяться:

1) голосування на виборах, що в період 2014 – 2018 років було врегульоване законами України «Про вибори народних депутатів України», «Про вибори Президента України», «Про місцеві вибори» [181; 182; 195].

2) Обіймання посад в політичних партіях, громадських об'єднаннях, як це передбачено відповідними законами, за винятком оплачуваної роботи на цих посадах [185; 202].

3) Внески на підтримку партій (окрім тих, що робляться представниками політичної еліти), членські внески та пожертвування громадян на користь громадських об'єднань, передбачені законами «Про політичні партії в Україні», «Про громадські об'єднання» [185; 202].

4) Контактування громадян з представниками органів публічної влади або політичних сил.

Надзвичайно важливим масовим видом формальної політичної участі є голосування на виборах та референдумах. Конституція України встановлює загальні засади виборчих прав громадян. Народне волевиявлення реалізується через вибори, референдум та інші форми безпосередньої демократії. Вибори до органів державної влади та органів місцевого самоврядування є вільними, вони відбуваються на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування. Право голосу на виборах і референдумах мають громадяни України, які досягли на день їх проведення вісімнадцяти років, окрім тих, що визнані судом недієздатними [88].

У період 2014 – 2019 років в Україні відбулися вибори Президента України, Верховної Ради України, місцеві вибори. У цей період чинним був Закон України «Про вибори народних депутатів України» від 17.11.2011, що регулював порядок проведення виборів депутатів Верховної Ради України [181]. Вибори президента були врегульовані Законом України «Про вибори Президента України» від 05.03.1999 [182]. Місцеві вибори 2015 року проводилися відповідно до вимог Закону України «Про місцеві вибори» від 14.07.2015 [195].

Відповідно до положень Закону України «Про вибори народних депутатів України» парламент України формувався за змішаною системою, відповідно до якої половина депутатів ВРУ обирається за пропорційною системою, а половина за мажоритарною. Тож 225 депутатів обирались за пропорційною системою за виборчими списками кандидатів у депутати від політичних партій. Вибори проходили у загальнодержавному виборчому окрузі. Прохідний бар'єр для політичних партій (а точніше, для кандидатів у депутати, включених до виборчих списків партій) дорівнював 5 відсотків від сумарної кількості голосів виборців, поданих за списки партій. Депутатські мандати розподілялися між виборчими списками партій пропорційно до того, скільки голосів отримали ці списки [181].

225 депутатів обиралися за мажоритарною системою відносної більшості в одномандатних виборчих округах, на які поділена територія України. Обраним вважався кандидат у депутати, який одержав більшу кількість голосів виборців, аніж інші кандидати, які балотувалися у цьому одномандатному окрузі [181].

О. Кухарчук, аналізуючи вищеназваний закон, зауважує, що встановлення 5% бар'єру та ліквідація (порівняно з законом, чинним до 17.11.2011) партійних блоків зменшили можливості невеликих партій. Ці партії могли отримати представництво в парламенті лише через мажоритарні округи, або шляхом включення їх членів до виборчого списку великих партій [102, с.37].

Відповідно до Закону України «Про вибори Президента України» від 05.03.1999 обраним Президентом України вважався той кандидат, що одержав більше половини голосів виборців, які взяли участь у голосуванні. Якщо до виборчого бюлетеня для голосування було включено не більше двох кандидатів на пост Президента України, і жодного з них не було обрано, мали проводитися повторні вибори. Якщо до виборчого бюлетеня для голосування було включено більше двох кандидатів, і жоден кандидат не був обраний, мало проводитися повторне голосування. На відміну від повторних виборів, процедура повторного голосування передбачає, що до виборчого бюлетеня включаються два кандидати на пост Президента України, які у день виборів одержали найбільшу кількість голосів. Обраним Президентом за підсумками повторного голосування вважається той кандидат, який за підсумками повторного голосування одержав більше голосів, ніж інший [182].

Якщо один із кандидатів знімає свою кандидатуру і при цьому з певних причин його неможливо замінити іншим, до бюлетеня для повторного голосування включається лише одна кандидатура. У цьому випадку кандидат вважається обраним Президентом, якщо він одержав більше половини голосів виборців, що взяли участь у голосуванні [182].

Закон України «Про місцеві вибори» від 14.07.2015 регламентував проведення виборів депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим,

обласних, районних, міських, районних у містах, сільських, селищних рад, сільських, селищних, міських голів та старост. Вибори депутатів сільських, селищних рад проводилися за мажоритарною системою відносної більшості. При цьому територія села, кількох сіл, жителі яких добровільно об'єдналися у сільську громаду, селища, сільської та селищної територіальної громади поділялася на певну кількість одномандатних округів [195].

Якщо до виборчого бюлетеня було включено не менше двох кандидатів, обраним вважався той кандидат, за якого подано більше голосів виборців відносно інших кандидатів, які балотувалися у відповідному одномандатному виборчому окрузі. Якщо голосування проводилося по одному кандидату, він вважався обраним, якщо за нього подано більше половини голосів виборців [195].

Вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, обласних, районних, міських, районних у містах рад проводилися за пропорційною виборчою системою у багатомандатному виборчому окрузі. При цьому територія багатомандатного округу збігалася з територією АРК, області, району, міста, району в місті, об'єднаної міської територіальної громади. Багатомандатний округ поділявся на територіальні виборчі округи. За кожним округом закріплювалися кандидати, що входили до виборчих списків місцевих організацій політичних партій. Як і на виборах до парламенту, прохідний бар'єр для кандидатів у депутати, включених до виборчих списків партій, дорівнював 5 відсотків від сумарної кількості голосів виборців. Депутатські мандати розподілялися між виборчими списками партій пропорційно до того, скільки голосів отримали місцеві організації партій та закріплені ними. Це дозволяло встановити кількість депутатських мандатів, що отримує та чи інша партія. Відмінність від виборів до ВРУ полягала в тому, хто з усіх кандидатів у депутати від місцевих організацій партій, отримував ті депутатські мандати, які отримала партія. До відповідної ради проходили ті депутати, що отримали найбільший відсоток голосів виборців від загальної кількості голосів виборців,

поданих за всі місцеві організації партій у відповідних територіальних виборчих округах [195].

У містах, кількість виборців у яких дорівнювала або була більшою ніж 90 тисяч, вибори міського голови проводилися за мажоритарною системою абсолютної більшості – перемагає кандидат, що отримує більше половини голосів [195].

Вибори міського голови в містах, де кількість виборців дорівнювала або була меншою, ніж 90 тисяч вибори сільського, селищного голови проводилися за мажоритарною системою відносної більшості – перемагав кандидат, що отримує більше голосів, аніж інші кандидати. При цьому, якщо голосування проводилося лише по одному кандидату, він вважався обраним, якщо за нього подано більше половини голосів виборців [195].

Вибори старости проводилися за мажоритарною системою відносної більшості. Вибори проходили в єдиному одномандатному виборчому окрузі, до якого входили територія села або селища у складі об'єднаної сільської, селищної, міської територіальної громади. Перемагав кандидат, що отримав більше голосів, ніж інші кандидати, а якщо голосування проводилося лише по одному кандидату – за якого було подано більше половини голосів виборців [195].

Поширеним способом формальної політичної участі громадян є контактування з представниками органів влади або політичних сил. Контактна активність громадян не створює для представників органів влади більших обов'язків, аніж розгляд позиції громадян. Однак ця активність є важливим засобом зворотного зв'язку між органами влади і політичними силами з одного боку, та суспільством з іншого боку [259, с. 46]. Контактну активність громадян можна розділити на дві групи: односпрямований вплив та вплив у ході діалогової, або консультаційної взаємодії. Законодавством України передбачені такі способи односпрямованого контактування громадян:

- 1) Звернення громадян, спрямовані до органів державної влади та місцевого самоврядування, як це передбачено ст.40 Конституції України,

Законом України «Про звернення громадян», звернення громадян, спрямовані до політичних партій та їх представників як це передбачено Законом України «Про звернення громадян» [88; 193]. Кожен громадянин України може подати пропозицію (зауваження), тобто таке звернення, в якому висловлюються поради, рекомендації щодо діяльності органів публічної влади, депутатів усіх рівнів, посадових осіб, а також висловлюються думки щодо врегулювання суспільних відносин та умов життя, вдосконалення взаємодії держави і суспільства. При цьому відповідні органи та організації, їх посадові особи зобов'язані розглянути пропозиції (зауваження) та повідомити громадянина про результати розгляду [193].

2) Подання доручення виборців депутату місцевої ради на зборах під час проведення звітування депутата або на його зустрічах з виборцями. Таке право визначено ч. 1 ст. 17 Закону України «Про статус депутатів місцевих рад» [107, с. 6; 207].

3) Подання місцевої ініціативи, тобто проекту рішення з підписами членів територіальної громади. Це рішення обов'язково розглядається на відкритому засіданні місцевої ради. Право подання місцевої ініціативи визначено статтею 9 Закону України «Про місцеве самоврядування», при цьому детальний порядок подання місцевої ініціативи визначається окремим рішенням місцевої ради або у статуті територіальної громади [107, с. 7; 194].

Важливою складовою механізму контактування громадян і представників органів влади є електронні консультації та «гарячі» телефонні лінії, вказує Л. Гонюкова. Ці способи контактування є доступними для громадян, не створюючи обмежень за часом та місцем проведення [47].

Способом інформаційно-комунікативного контактування громадян та представників органів влади є активне надання інформації під час двосторонньої взаємодії з органами влади. У досліджуваній період на законодавчому рівні переважно регламентована двостороння взаємодія громадян з органами державної влади. Так постанова Кабінету Міністрів України «Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації

державної політики» від 03.11.2010 затверджує Порядок проведення консультацій з громадськістю з питань формування та реалізації державної політики [166]. Законодавством встановлені наступні форми консультацій з громадськістю з питань формування та реалізації державної політики:

- Публічне громадське обговорення, що передбачає організацію і проведення публічних заходів: конференцій, форумів, громадських слухань, засідань за круглим столом, зборів, зустрічей (нарад) з громадянами. До публічного громадського обговорення також належить Інтернет-конференції, відео-конференції. У межах публічного громадського обговорення можуть проводитися засідання громадських рад, інших допоміжних органів, утворених при органах виконавчої влади [166].

- Електронні консультації з громадськістю – оприлюднення проєктів рішень або питань, що потребують вирішення, для отримання пропозицій та зауважень з боку громадян [166; 208].

Формою консультацій з громадськістю також є вивчення громадської думки, що здійснюється шляхом проведення соціологічних досліджень і спостережень та інші способи моніторингу громадської думки [166]. Але, на нашу думку, вивчення громадської думки не потребує ініціативного виявлення позиції громадян, на відміну від інших форм консультацій з громадськістю. Отже, вивчення громадської думки не розглядається нами як громадянська активність.

До способів двосторонньої комунікативної взаємодії громадян із державою належить участь громадян у діяльності громадських рад при органах виконавчої влади України. Постанова Кабінету Міністрів України «Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики» затверджує Типове положення про громадську раду при міністерстві, іншому центральному органі виконавчої влади, Раді міністрів Автономної Республіки Крим, обласній, Київській та Севастопольській міській, районній, районній у м. Києві та м. Севастополі державній адміністрації. По-перше, громадська рада може пропонувати органу виконавчої влади з яких питань, як і

коли проводити консультації з громадськістю, що розглянуті в цій роботі вище. По-друге, громадська рада надає пропозиції, висновки, аналітику щодо вирішення суспільно значущих питань. Також громадська рада проводить громадську експертизу діяльності органу виконавчої влади та громадську антикорупційну експертизу нормативно-правових актів [166]. Результати громадських експертиз, що доводяться до органів влади, забезпечують зворотний зв'язок між учасниками політико-комунікаційних процесів.

Двостороннє інформаційно-комунікативне контактування між громадянами та органами місцевого самоврядування здійснюється за допомогою громадських слухань, під час яких члени територіальної громади зустрічаються з депутатами місцевої ради та посадовими особами місцевого самоврядування. Члени територіальної громади можуть заслуховувати виступи депутатів та посадових осіб, порушувати різноманітні питання та вносити пропозиції. За законом такі громадські слухання проводяться як мінімум раз на рік [194].

Проявом громадянської активності є легальний політичний активізм, до якого відносяться:

1) подання і підписання петицій, як це передбачено Законом України «Про звернення громадян», зокрема електронних петицій [107, с. 9; 163; 183; 191; 193].

2) проведення мирних зібрань, право на яке гарантоване ст.39 Конституції України [88].

3) поширення інформації про необхідність вирішення суспільно-політичних питань, право на яке гарантовано ст. 34 Конституції України [88].

4) Також сюди відносять різноманітні прояви бойкотування громадянами певної продукції. Таке вільне ініціативне бойкотування, що реалізується громадянами, не врегульоване безпосередньо законодавством.

02.07.2015 року Верховна Рада України прийняла закон «Про внесення змін до Закону України «Про звернення громадян» щодо електронного звернення та електронної петиції», чим запровадила систему електронних

петицій в Україні, які можна подати до Президента України, Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України, органів місцевого самоврядування (Верховна рада України, 2015). Подання електронної петиції – це особлива форма колективного звернення громадян до Президента України, Верховної ради України, Кабінету Міністрів України та органів місцевого самоврядування. Таке звернення передбачає онлайн-збір підписів громадян, воно подається через офіційний веб-сайт органу, якому адресована петиція, або веб-сайт громадського об'єднання, яке здійснює збір підписів на підтримку електронної петиції [107, с. 9; 163; 183; 191; 193]. Електронна петиція, адресована відповідно Президенту, Верховній Раді чи Кабінету Міністрів, розглядається, якщо на її підтримку буде зібрано 25000 підписів громадян протягом не більше трьох місяців з дня оприлюднення петиції. Кількість та терміни збору підписів громадян на підтримку електронної петиції до органу місцевого самоврядування, необхідні для її розгляду, визначаються статутом відповідної територіальної громади [193]. У відповідь на електронну петицію суб'єкт владних повноважень має публічно оголосити про свою позицію щодо згоди чи незгоди по суті петиції, у разі незгоди інформує про відповідні аргументи, у разі згоди організовує спільну роботу з розроблення та втілення плану реалізації петиції [208].

Право проведення мирних зібрань встановлюється ст.39 Конституції України. Під мирними зібраннями розуміються збори, мітинги, демонстрації, які проводяться мирно, без зброї та про проведення яких завчасно сповіщаються органи влади. Органи влади не можуть запроваджувати додаткове регулювання мирних зібрань та відповідно, обмежувати це право (тобто не можуть встановлювати терміни подання повідомлення, визначати місце зібрань та створювати будь-які інші перешкоди). Заборонити такі зібрання може лише суд відповідно до закону і лише в інтересах національної безпеки та громадського порядку – з метою запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я населення або захисту прав і свобод інших людей [88; 107, с. 18].

Важливим проявом громадянської активності є громадська активність. Відповідно, проявами громадянської активності в Україні є звернення громадян до засобів масової інформації з приводу вирішення соціальних проблем, яке гарантоване ст. 34 Конституції України, Законом України «Про звернення громадян», вільне висловлення своїх думок з соціальних питань захищене ст. 34 Конституції України, благодійна діяльність врегульована Законом України «Про благодійну діяльність та благодійні організації», волонтерська діяльність врегульована Законом України «Про волонтерську діяльність» [88; 180; 184].

Закон України «Про благодійну діяльність та благодійні організації» визначає благодійну діяльність як добровільну особисту та/або майнову допомогу для досягнення певних цілей, що не передбачає одержання благодійником прибутку, а також сплати будь-якої винагороди або компенсації благодійнику від імені або за дорученням бенефіціара (під бенефіціаром маються на увазі отримувачі допомоги) [180]. Цілі благодійної діяльності тісно пов'язані з переліком сфер благодійної діяльності, бо цілі благодійної діяльності охоплюють сприяння законним інтересам бенефіціарів у сферах благодійної діяльності, а також розвиток і підтримку цих сфер у суспільних інтересах. Відповідно, сферами благодійної діяльності є: 1) освіта; 2) охорона здоров'я; 3) екологія, охорона довкілля та захист тварин; 4) запобігання природним і техногенним катастрофам та ліквідація їх наслідків, допомога постраждалим внаслідок катастроф, збройних конфліктів і нещасних випадків, а також біженцям та особам, які перебувають у складних життєвих обставинах; 5) опіка і піклування, законне представництво та правова допомога; 6) соціальний захист, соціальне забезпечення, соціальні послуги і подолання бідності; 7) культура та мистецтво, охорона культурної спадщини; 8) наука і наукові дослідження; 9) спорт і фізична культура; 10) права людини і громадянина та основоположні свободи; 11) розвиток територіальних громад; 12) розвиток міжнародної співпраці України; 13) стимулювання економічного росту і розвитку економіки України та її окремих регіонів та підвищення конкурентоспроможності України; 14) сприяння здійсненню державних,

регіональних, місцевих та міжнародних програм, спрямованих на поліпшення соціально-економічного становища в Україні; 15) сприяння обороноздатності та мобілізаційній готовності країни, захисту населення у надзвичайних ситуаціях мирного і воєнного стану. Благодійником може добровільно бути дієздатна фізична або юридична особа приватного права, визначає стаття 1 профільного закону [180].

Закон України «Про благодійну діяльність та благодійні організації» встановлює перелік видів благодійної діяльності. До них відноситься безоплатна передача у власність бенефіціарів коштів, іншого майна, інших речових прав на майно та майнових прав, доходів від майна і майнових прав. Також до них відноситься безоплатне надання послуг та виконання робіт на користь бенефіціарів. Видами благодійної діяльності є благодійна спільна діяльність та виконання інших контрактів про благодійну діяльність, публічний збір благодійних пожертв, управління благодійними ендаментами (тобто цільовими фондами), виконання заповітів, заповідальних відказів і спадкових договорів для благодійної діяльності. Також видом благодійної діяльності є проведення благодійних аукціонів, негрошових лотерей, конкурсів, інших благодійних заходів, не заборонених законом [180; 292].

Іншим важливим проявом громадської активності, що набув особливої актуальності в Україні 2014 – 2019 років, є волонтерська діяльність. Закон України «Про волонтерську діяльність» визначає, що волонтерська діяльність — добровільна, соціально спрямована, неприбуткова діяльність. Вона здійснюється шляхом безоплатного виконання робіт і надання послуг волонтерами. Це не стосується послуг і робіт, що надаються та виконуються на основі сімейних, дружніх чи сусідських відносин. Основними напрямками волонтерської діяльності в Україні є:

- 1) підтримка малозабезпечених, безробітних, багатодітних, бездомних, безпритульних, осіб, що потребують соціальної реабілітації;
- 2) догляд за хворими, особами з інвалідністю, самотніми, людьми похилого віку та іншими особами, які потребують підтримки та допомоги;

3) допомога громадянам, постраждалим внаслідок надзвичайної ситуації техногенного чи природного характеру, дії особливого періоду, правових режимів надзвичайного чи воєнного стану. Допомога громадянам, постраждалим під час проведення антитерористичної операції, здійснення заходів із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії Російської Федерації у Донецькій та Луганській областях, у результаті соціальних конфліктів, нещасних випадків. Допомога постраждалим від соціальних конфліктів, нещасних випадків, жертвам злочинів, біженцям, внутрішньо переміщеним особам;

4) допомога особам, які через свої фізичні або інші вади обмежені в реалізації своїх прав і законних інтересів;

5) охорона навколишнього природного середовища, збереження культурної спадщини, історико-культурного середовища, пам'яток історії та культури, місць поховання;

6) сприяння проведенню масових спортивних, культурних та інших видовищних і громадських заходів національного та міжнародного значення;

7) ліквідація наслідків надзвичайних ситуацій техногенного або природного характеру;

8) допомога Збройним силам України, іншим військовим формуванням, правоохоронним органам, органам державної влади під час дії особливого періоду, правових режимів надзвичайного чи воєнного стану, проведення антитерористичної операції, здійснення заходів із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії Російської Федерації у Донецькій та Луганській областях;

9) здійснення нагляду за засудженими та проведенні з ними соціально-виховної роботи.

Волонтерську допомогу можна надавати і за іншими напрямками, не забороненими законодавством [184].

Волонтерами можуть стати громадяни України, іноземці та особи без громадянства, які перебувають в Україні на законних підставах, які є

дієздатними (встановлює стаття 7 профільного закону). Особи віком від 14 до 18 років здійснюють волонтерську діяльність за згодою батьків (усиновлювачів), прийомних батьків, батьків-вихователів або піклувальника. Особи в цьому віці не можуть надавати допомогу для ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій або допомагати збройним силам під час ведення військових дій [184].

Волонтери можуть надавати волонтерську допомогу на базі організацій чи установ або індивідуально. В останньому випадку волонтери зобов'язані повідомляти отримувачів волонтерської допомоги про те, що вони не співпрацюють з організаціями та установами, що залучають до своєї діяльності волонтерів. Відповідно до ст. 5 Закону України «Про волонтерську діяльність» встановлено, що лише неприбуткові організації та установи можуть залучати до своєї діяльності волонтерів [184].

Одним із способів здійснення громадянської активності є цілеспрямований ініціативний збір інформації, необхідної для досягнення завдань громадянської активності. При цьому збір інформації слід відрізняти від досліджень, що не мають на меті реалізацію цілі громадянської активності, а також від пасивної уваги до суспільних проблем. Важливим способом збору інформації є запит публічної інформації, що знаходиться в розпорядженні органів державної влади та місцевого самоврядування. Слід зробити пояснення, що подання запитів на отримання публічної інформації не одне й те ж, що і контактна політична участь, суть якої полягає саме в контактному впливові на представників органів влади. На нашу думку, це один із методів громадянської активності, що може бути складовою її різновидів: зокрема громадської активності, формальної політичної участі та політичного активізму.

Закон України «Про доступ до публічної інформації» від 13.01.2011 встановлює, що публічною є інформація, що була отримана або створена в процесі виконання своїх обов'язків суб'єктами владних повноважень, або яка знаходиться у їх володінні. Публічна інформація є відкритою, крім випадків, встановлених законодавством. Громадяни мають право звернутися до

розпорядника інформації із запитом щодо її надання. При цьому це право не залежить від того, чи стосується ця інформація громадянина особисто, громадянину не потрібно пояснювати причини запиту. Не є відкритою лише інформація з обмеженим доступом, а саме конфіденційна інформація (інформація, доступ до якої обмежують на свій розсуд фізичні та юридичні особи, не суб'єкти владних повноважень), таємна інформація (містить державну, професійну, банківську, розвідувальну таємницю, таємницю досудового розслідування), службова інформація (наприклад, внутрішньовідомча кореспонденція, доповідні записки, рекомендації, що передують публічному обговоренню та прийняттю рішень; також сюди відноситься інформація зібрана у процесі оперативно-розшукової, контррозвідувальної діяльності, у сфері оборони країни, що не віднесена до державної таємниці) [188]. Отже, механізм запиту публічної інформації надає громадянам можливість отримати різноманітні види інформації, у тому числі інформацію про діяльність органів влади та відомості про соціальні проблеми, що ці органи збирають. Запит інформації є важливим інструментом соціального контролю за діяльністю органів влади.

Отже, нами встановлені основні способи здійснення громадянської активності, визначені законодавством України. Іншим важливим компонентом механізму громадянської активності є інститути, що її опосередковують – добровільні членські некомерційні організації. Відповідно, для цілісного розуміння громадянської активності в Україні слід дослідити статус цих інститутів, встановлений у законодавстві. Слід зазначити, що право на вільне створення об'єднань та участь у їх діяльності гарантоване на рівні норм міжнародного права, що визнані Україною. Таке право, зокрема, визначене у статті 20 Загальної декларації прав людини, статті 11 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, пунктах 1–5 Фундаментальних принципів щодо статусу неурядових організацій в Європі [65; 87; 274]. Відповідно, свобода об'єднання у політичні партії та громадські організації для здійснення і захисту своїх прав і свобод та задоволення політичних, економічних,

соціальних, культурних та інших інтересів закріплена у статті 36 Конституції України [88]. Також право на свободу об'єднання фізичних осіб в у політичні партії та громадські організації закріплене у статті 314 Цивільного кодексу України [281].

До нормативних джерел, що є базою правового регулювання діяльності недержавних організацій в Україні належать Закони України: «Про громадські об'єднання», «Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності», «Про організації роботодавців, їх об'єднання, права і гарантії їх діяльності», «Про благодійну діяльність та благодійні організації», «Про молодіжні та дитячі громадські організації» [180; 185; 196; 199; 204].

Також розділ 3 Закону України «Про захист прав споживачів» регулює діяльність громадських організацій споживачів, розділ 3 Закону України «Про основи соціальної захищеності осіб з інвалідністю в Україні» регулює діяльність громадських організацій осіб з інвалідністю, стаття 23 Закону України «Про наукову і науково-технічну діяльність» регулює діяльність громадських наукових організацій, розділ 2 Закону України «Про професійних творчих працівників та творчі спілки» регулює діяльність творчих спілок [192; 197; 200; 203].

Одним із основних інститутів, що опосередковують як громадянську активність, так і політичну участь громадян є політичні партії. Партії є важливим інститутом, що мобілізує громадян задля такого впливу чи голосування, визначає політичний порядок денний, артикулює погляди громадян. Закон України «Про політичні партії в Україні» встановлює, що політична партія – це зареєстроване згідно з законом добровільне об'єднання громадян – прихильників певної загальнонаціональної програми суспільного розвитку, що має своєю метою сприяння формуванню і вираженню політичної волі громадян, бере участь у виборах та інших політичних заходах. Членом політичної партії може бути лише громадянин України, який відповідно до Конституції України має право голосу на виборах [202]. Тобто членами політичної партії можуть бути громадяни, які досягли 18 років, окрім тих, що

визнані судом недієздатними [88]. Членами політичних партій не можуть бути судді, прокурори, поліцейські, співробітники Служби безпеки України, військовослужбовці, працівники митних та податкових органів, персонал Державної кримінально-виконавчої служби України, працівники Національного антикорупційного бюро України, члени Національної комісії, що здійснює державне регулювання у сферах енергетики та комунальних послуг, державні службовці у певних випадках, передбачених законодавством [202].

Партія створюється групою громадян України у складі не менш як 100 осіб. При цьому рішення про створення політичної партії має бути підтримано підписами не менше 10 тисяч громадян України, які відповідно до Конституції України мають право голосу на виборах, зібраними не менш як у двох третинах районів не менш як двох третин областей України, міст Києва і Севастополя і Автономної Республіки Крим [202]. Слід зазначити, що стаття 10 містить фразу «та не менш як у двох третинах районів Автономної республіки Крим», але таке виокремлення Автономної Республіки Крим визнано неконституційним згідно з рішенням Конституційного Суду України від 12.06. 2007 року № 2-рп/2007 у справі № 1-2/2007 [221].

Політичні партії можуть вільно провадити свою діяльність у межах, встановлених законодавством, брати участь у виборах Президента України, до Верховної Ради України, до інших органів державної влади, органів місцевого самоврядування та їх посадових осіб. Політичні партії можуть використовувати державні засоби масової інформації, а також засновувати власні засоби масової інформації. Партії можуть підтримувати міжнародні зв'язки з політичними партіями, громадськими організаціями інших держав, міжнародними і міжурядовими організаціями, укладати відповідні угоди про співробітництво. При цьому політичні партії України не можуть укладати угоди, які ставлять їх в підпорядковане або залежне становище щодо будь-якої іншої іноземної організації чи партії. Політичні партії України мають право ідейно, організаційно та матеріально підтримувати молодіжні, жіночі та інші об'єднання громадян, допомагати у їх створенні. Закон гарантує політичним

партіям свободу опозиційної діяльності, що включає права публічно обстоювати свою позицію з питань суспільного життя, обговорювати рішення органів публічної влади та давати їх критичну оцінку, надавати обов'язкові для розгляду пропозиції до органів публічної влади.

Громадянська активність спрямована на вирішення значною мірою різноманітних соціальних проблем. Інститут громадських об'єднань слугує гнучким інструментом громадянської активності завдяки праву їх членів визначати найрізноманітніші цілі діяльності та лише незначним обмеженням щодо членства в цих організаціях Закон України «Про громадські об'єднання» встановлює, що громадські об'єднання характеризуються наступними обов'язковими ознаками:

- це добровільне об'єднання;
- це об'єднання фізичних осіб та/або юридичних осіб приватного права;
- це об'єднання створене та діє задля здійснення та захисту прав і свобод, задоволення певних суспільних інтересів його членів. Суспільними інтересами членів об'єднань є зокрема економічні, соціальні, культурні, екологічні інтереси, інші інтереси [185].

Громадське об'єднання за своєю організаційно-правовою формою може утворюватися як громадська організація або громадська спілка. Засновниками громадської організації можуть бути громадяни України, іноземці та особи без громадянства, які досягли 18 років. Членами громадської організації можуть бути особи, які досягли 14 років. Засновниками громадської спілки є юридичні особи приватного права, окрім політичних партій, а також юридичних осіб, щодо яких прийнято рішення про їх припинення або які перебувають у процесі припинення. Членами чи учасниками громадської спілки можуть бути як юридичні, так і фізичні особи, при цьому останні мають досягти 18 років [185].

Особливі правила встановлені для молодіжних та дитячих громадських організацій Законами України «Про громадські об'єднання» та «Про молодіжні та дитячі громадські організації». Засновниками молодіжної та дитячої

громадської організації можуть бути особи, які досягли віку 14 років, Індивідуальними членами молодіжних громадських організацій можуть бути особи віком від 14 до 35 років, індивідуальними членами дитячих громадських організацій — особи віком від 6 до 18 років. Колективними членами молодіжних та дитячих громадських організацій можуть бути колективи інших молодіжних та дитячих громадських організацій [185; 196].

Громадські об'єднання можуть здійснювати діяльність зі статусом юридичної особи або без такого статусу. Громадське об'єднання зі статусом юридичної особи є непідприємницьким товариством, його основною метою не є одержання прибутку [185].

Громадські об'єднання мають певні права, необхідні для здійснення ними своєї мети та цілей:

- вільно поширювати інформацію про свою діяльність, пропагувати свою мету (цілі);
- звертатися до органів публічної влади, до їх посадових і службових осіб з пропозиціями (зауваженнями), заявами (клопотаннями), скаргами;
- одержувати публічну інформацію;
- брати участь у розробленні проєктів нормативно-правових актів, що видаються органами публічної влади і стосуються сфери діяльності об'єднання та важливих питань державного і суспільного життя;
- проводити мирні зібрання;
- інші права, не заборонені законом.

Також об'єднання зі статусом юридичної особи мають право:

- брати участь у цивільно-правових відносинах, набувати майнові і немайнові права;
- здійснювати відповідно до закону підприємницьку діяльність, якщо така діяльність відповідає меті (цілям) громадського об'єднання та сприяє її досягненню;
- засновувати засоби масової інформації з метою досягнення своєї статутної мети (цілей);

- брати участь у здійсненні державної регуляторної політики;
- брати участь у роботі консультативних, дорадчих та інших допоміжних органів, що утворюються органами публічної влади для консультацій з громадськими об'єднаннями та підготовки рекомендацій з питань, що стосуються сфери діяльності об'єднань [185].

Важливим інститутом, що опосередковує громадянську активність є професійні спілки. Закон України «Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності» дає визначення поняттям «професійна спілка» та «первинна організація профспілки». Так, професійна спілка об'єднує громадян, пов'язаних спільними інтересами за родом їх професійної чи трудової діяльності або навчання. Профспілка є добровільною неприбутковою громадською організацією. Первинна організація професійної спілки це добровільне об'єднання членів профспілки, які, як правило, працюють на одному підприємстві, в установі, організації, або у фізичної особи, яка використовує найману працю. Члени первинної організації профспілки також можуть забезпечувати себе роботою самостійно, або навчатися в одному закладі освіти. Членами профспілок можуть бути особи, які працюють на підприємстві, в установі або організації, у фізичної особи, яка використовує найману працю, особи, які забезпечують себе роботою самостійно, особи, які навчаються в закладі освіти. Громадяни України вільно обирають профспілку, до якої вони бажають вступити. При цьому роботодавці не можуть стати членами виборних органів профспілки будь-якого рівня.

Профспілки мають наступні права: представляти і захищати права та інтереси своїх членів, вести колективні переговори та укладати колективні договори і угоди, захищати права громадян на працю, здійснювати громадський контроль за додержанням законодавства про працю. Профспілки мають право брати участь у забезпеченні зайнятості населення, соціального захисту та достатнього життєвого рівня громадян, в управлінні державним соціальним страхуванням як представники застрахованих осіб. Професійні спілки мають певні права в управлінні підприємствами та при зміні форм власності,

представляти інтереси працівників при вирішенні трудових спорів. Профспілки мають право на організацію та проведення страйків, зборів, мітингів, походів і демонстрацій на захист трудових і соціально-економічних прав та інтересів працівників. Також профспілки мають право отримувати інформацію з питань праці та соціально-економічного розвитку, створювати навчальні, культурно-освітні заклади, дослідні організації. Профспілки мають право вимагати розірвання трудового договору чи контракту з керівником підприємства, установи або організації, якщо він порушує Закон України «Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності», законодавство про працю, про колективні договори та угоди [204].

Одним з видів організацій, що можуть опосередковувати громадянську активність, є організації промисловців і підприємців. Класифікатор видів економічної діяльності ДК 009:2010 розуміє під цими організаціями такі членські організації, інтереси яких спрямовані на розвиток та процвітання підприємств у певній галузі, діяльність федерацій таких організацій, діяльність торговельних палат, гільдій, представництво у відносинах з державними органами, зв'язки з громадськістю та переговори з профспілками [83]. Участь у торгово-промислових палатах не може розглядатись як спосіб громадянської активності, так як відповідно до Закону України «Про торгово-промислові палати в Україні» їх членами можуть бути лише юридичні особи та фізичні особи-підприємці [209]. На нашу думку, організаціям промисловців і підприємців, відповідають організації роботодавців, як вони розуміються у Законі України «Про організації роботодавців, їх об'єднання, права і гарантії їх діяльності», так як ці організації представляють інтереси роботодавців у відносинах з органами держави та у соціальному діалозі (у тому числі у перемовинах з профспілками) [199].

Відповідно до Закону України «Про організації роботодавців, їх об'єднання, права і гарантії їх діяльності», організація роботодавців — неприбуткова громадська організація, яка об'єднує роботодавців, об'єднання організацій роботодавців — неприбуткова громадська організація, що об'єднує

організації роботодавців та їх об'єднання. Роботодавці є засновниками цих організацій [199]. Інший Закон України «Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності» встановлює, що під роботодавцем розуміється власник підприємства, установи, організації або уповноважений ним орган (керівник). Також роботодавцем є фізична особа, яка відповідно до законодавства використовує найману працю [204]. Організації роботодавців мають на меті представництво прав та законних інтересів роботодавців в економічній, соціальній, трудовій та інших сферах, зокрема в їх відносинах з іншими сторонами соціального діалогу. Під сторонами соціального діалогу маються на увазі профспілки, об'єднання профспілок, Кабінет Міністрів України, центральні органи виконавчої влади, місцеві органи виконавчої влади, органи місцевого самоврядування, як це встановлено ст. 4 Закону України «Про соціальний діалог в Україні» [205].

До повноважень цих організацій закон відносить представлення і захист прав та законних інтересів своїх членів (у тому числі право вносити до органів публічної влади пропозиції, право проводити експертизу проєктів законів та інших нормативно-правових актів), участь у веденні переговорів з укладення колективних договорів і угод, участь у соціальному діалозі, представництво та захисту інтересів своїх членів під час здійснення державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності, участь у формуванні та реалізації державної політики зайнятості населення, участь в управлінні фондами загальнообов'язкового державного соціального страхування, участь у вирішенні колективних трудових спорів (конфліктів). Організації роботодавців мають право отримувати інформацію від органів публічної влади, одержувати статистичні дані, поширювати інформацію щодо своєї діяльності, пропагувати свої ідеї та мету, висвітлювати свою діяльність у ЗМІ та виступати їх засновником, проводити соціологічні дослідження та створювати дослідницькі центри. Ці організації здійснюють діяльність у сфері вищої, професійно-технічної освіти, навчання на виробництві [199].

В Україні відсутній єдиний законодавчий акт, який би загальним чином регулював діяльність професійних організацій. «Саморегульвні організації» та «організації професійного самоврядування» згадуються в ч.2 ст.2 Закону України «Про громадські об'єднання», в якій мова йде про організації, на які не поширюється дія вищезазначеного закону [185]. Закон України «Про цінні папери та фондовий ринок» від 23.02.2006 визначає статус саморегульвних організацій професійних учасників фондового ринку – неприбуткового об'єднання учасників фондового ринку, що провадять відповідну професійну діяльність. Ці організації займаються впровадженням норм етики у діяльність учасників, розробляють методичні рекомендації для видів професійної діяльності, впроваджують механізми розв'язання спорів, пов'язаних з професійною діяльністю, здійснюють моніторинг дотримання Статут та внутрішніх документів об'єднання [210]. Також Закон України «Про недержавне пенсійне забезпечення» від 03.07.2020 визначає статус таких організацій як саморегульвні організації адміністраторів недержавних пенсійних фондів. Ці організації встановлюють професійні стандарти відповідної діяльності. Також ці організації захищають та представляють інтереси своїх членів, а також учасників недержавних пенсійних фондів [198]. Цікаво, що ці організації також можуть мати повноваження щодо впровадження правил поведінки на ринках фінансових послуг та сертифікації фахівців цього ринку [222].

Як приклад професійного самоврядування в Україні можна назвати адвокатське самоврядування. Закон України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» від 05.07.2012 встановлює, що Національна асоціація адвокатів України є професійною організацією, яка об'єднує всіх адвокатів України. Її мета полягає у сприянні реалізації завдань адвокатського самоврядування. Організаційними формами адвокатського самоврядування є конференція адвокатів регіону (Автономної Республіки Крим, області, міста Києва, міста Севастополя), рада адвокатів, рада адвокатів України, з'їзд адвокатів України. Щоправда, членство в Національній асоціації адвокатів є не добровільним, а автоматичним з моменту складення присяги адвоката України [179]. Це

означає, що саме по собі членство в асоціації не є громадянської активністю. До цієї активності відносяться лише вільні та ініціативні дії, що відповідають меті громадянської активності та опосередковуються формами адвокатського самоврядування.

Реалізація громадянської активності в Україні не обов'язково потребує законодавчого регулювання. Як зазначає С. Соляр, активна реалізація позицій громадян не обов'язково здійснюється в тих формах, що передбачені законодавством. Річ в тому, що оновлення законодавства може не встигати за появою нових форм активності. Однак навіть неформалізовані способи активності громадян залишаються у сфері правового регулювання, так як права їх учасників можливо захистити у суді [237, с. 10]. Водночас наявність розгалуженої нормативно-правової бази є корисною для захисту та розвитку різноманітних проявів громадянської активності в Україні.

Отже, в період 2014 – 2019 років в Україні існувала розвинута нормативно-правова база для регулювання та, відповідно, правового захисту більшості проявів громадянської активності, та інститутів, що її опосередковують а в 2015 році був запроваджений новий для українського суспільства механізм електронних петицій. У період 2014 – 2019 років виборче законодавство сприяло проходженню до парламенту відносно великих партій. У досліджуваній період та нині відсутній єдиний законодавчий акт, який би визначав загальні риси та статус професійних організацій, що, на нашу думку, могло б сприяти професійному самоврядуванню в Україні.

Корисним доповненням до формально встановленого механізму взаємодії громадян та органів влади слугує запровадження онлайн-інструментів, не тільки для контактування громадян з органами влади (як то створення спеціальних онлайн-форм), але і для двосторонньої взаємодії, онлайн-обговорень (що може реалізовуватися за допомогою технологій відеоконференцій). Досвід впровадження системи електронних петицій є корисним прикладом переведенням формального механізму в електронну форму. Онлайн-інструменти значно полегшують та пришвидшують ініціативні

дії пересічних громадян, позбавляючи їх необхідність фізичного відвідування установ чи надіслання паперових звернень.

Загалом, на нашу думку, законодавче регулювання громадянської активності в Україні є повним та достатнім для її розвитку. Води та складності розвитку громадянської активності більшою мірою залежать від правової та політичної практики, аніж від формального регулювання. Розуміння механізму реалізації громадянської активності в Україні дає можливість об'єктивно та повно розкрити трансформацію громадянської активності в Україні у 2014 – 2019 роках.

3.2. Розвиток громадянської активності в умовах соціально-політичної кризи на Південному Сході України (2014 – 2019 рр.)

Сучасний стан та динаміка розвитку громадянської активності в Україні прямо або опосередковано пов'язані із реакцією суспільства на окупацію півострову Крим та частини територій Донецької та Луганської областей Російською Федерацією, бойовими діями, жертвами, руйнуваннями та іншими наслідками війни.

Період після 2014 року є дуже важливим для дослідження громадянської активності, оскільки, з одного боку, в цей час громадянська активність в Україні значно зросла, з'явилися нові види активності, а з іншого боку, в цей час склався певний порядок денний громадянської активності, що зберігається і нині: допомога армії та питання національної безпеки, допомога особам, постраждалим від військових дій, питання мінімізації наслідків конфлікту, просування демократичних реформ, вимоги вирішення соціально-економічних проблем.

Визначений період (2014 – 2019 рр.) характеризується тим, що в цей час реалізовувалися найрізноманітніші види та способи здійснення громадянської активності в Україні: як традиційні (голосування на виборах, підтримка партій та громадських організацій, волонтерство, благодійність, протестна активність), так і ті, що пов'язані з новими умовами суспільного життя (бойкотування

товарів, подання електронних петицій). Такі традиційні форми громадянської активності як волонтерство та благодійність не тільки отримали активний розвиток у порівнянні з попереднім часом, але також трансформувалися у сталий потужний соціальний рух, що має характерні цілі та відіграє нову роль в українському суспільстві.

Дослідження розвитку громадянської активності в період 2014 – 2019 років слід розпочати з аналізу суспільної проблематики, актуальної для України в цей період. У першу чергу ця проблематика полягає у загрозах національній безпеці України: порушення державного суверенітету і територіальної цілісності внаслідок окупації Російською Федерацією півострову Крим, частини територій Донецької та Луганської областей, що супроводжувалася підтримкою незаконних озброєних формувань на території України [38; 60; 211; 311; 330; 331]. Іншою загрозою національній безпеці є порушення правопорядку, а саме: участь громадян України у незаконних збройних формуваннях, тероризм, сепаратизм, посягання на територіальну цілісність і недоторканність України [95]. Фактично Україна стала жертвою гібридної війни з боку Російської Федерації, це означає, що організатори війни прагнуть вивести її з-під регулювання нормами міжнародного права, зокрема правил конвенційної війни [313, с. 169]. Це фактично спричинило воєнні дії на території України, які у свою чергу призвели до загибелі та поранення військовослужбовців та мирних громадян, руйнування та псування житла громадян, майна різних форм власності [117; 132]. Значні території України виявились замінованими, що спричинило шкоду як військовослужбовцям, так і мирному населенню [313, с. 174–175]. Усе це інтенсифікувало потребу у медичній, соціальній та психологічній, матеріальній допомозі військовослужбовцям, постраждалим громадянам та членам їхніх сімей, потребу у відновленні житла та інфраструктури. Воєнні дії призвели до появи значної кількості внутрішньо переміщених осіб, тобто громадян, що змушені залишити своє місце проживання, щоб уникнути негативних наслідків збройного конфлікту, окупації, повсюдних проявів насильства та порушень прав людини [14, с. 6–25;

32; 189]. Внутрішньо переміщені особи зіткнулися з проблемами у фінансовій, гуманітарній та психологічній сфері, потребами пошуку житла, працевлаштування та інтеграції до громад нового тимчасового місця проживання [59; 76; 213]. Негативні наслідки воєнного конфлікту та внутрішнього переміщення громадян України загострили економічне становище в Україні, спричинивши негативний вплив на доходи громадян.

Воєнний конфлікт, що розпочався у 2014 році, актуалізував гостру потребу у переоснащенні та належному постачанні для Збройних сил України [289]. Також агресія на Сході України актуалізувала потребу у захисті телебачення та мережі Інтернет від інформаційної війни з боку Російської Федерації [236].

Громадянська активність в Україні в досліджуваній період реалізовувалася у вигляді всіх її загальних видів: формальна політична участь за винятком оплачуваної професійної діяльності, політичний активізм, громадська активність. Порівняння того, як активно громадяни України застосовували різні різновиди громадянської активності, характеризує здатність окремих суб'єктів політичного життя та механізмів політичної системи більш чи менш ефективно вирішити загальнонаціональні виклики, з якими стикнулася Україна після 2014 року.

Класичним, традиційним способом здійснення громадянської активності та політичної участі є голосування на виборах чи референдумах. Цей вид громадянської активності належить до формальної політичної участі. Його важливість полягає не лише в тому, що громадяни можуть безпосередньо впливати на формування органів влади. Вибори зазвичай є загальновідомою подією, що висвітлюється у ЗМІ та супроводжується передвиборчою агітацією, отже цей інструмент громадянської активності меншою мірою залежить від того, що громадяни взагалі обізнані про його існування, а більшою – від їх безпосередньої готовності взяти участь у виборах.

Важливим кількісним показником громадянської активності є явка громадян на виборах, так як вона показує, наскільки громадяни готові

користуватись своїми правом голосу незалежно від конкретних результатів голосування. Іншими словами, явка демонструє загальну готовність громадян вплинути на справи у суспільстві незалежно від політичних уподобань громадян. Слід зазначити, що явка може залежати від зовнішніх факторів, що не мають відношення до рівня громадянської активності, отже показники явки слід зіставляти з актуальними суспільними подіями та особливостями їх законодавчого регулювання.

У період з 2014 до 2019 року в Україні 2 рази обирався Президент та Парламент, також в цей період відбувалися місцеві вибори. Це дає можливість проаналізувати громадянську активність українців у вигляді явки на відповідних виборах, порівняти її з відповідною явкою на інших виборах часів незалежності, дослідити, які фактори вплинули на неї на цьому етапі, визначити динаміку та специфіку даної форми громадянської активності в досліджуваній період.

25 травня 2014 року відбулися позачергові вибори Президента України (у зв'язку із самоусуненням Віктора Януковича зі свого поста) [159]. 26 жовтня 2014 року відбулися позачергові вибори народних депутатів Верховної Ради України після того, як Президент України Петро Порошенко видав указ про дострокове припинення повноважень Верховної Ради України (за наслідками розпаду коаліції депутатських фракцій) [158]. 26 липня 2015 року пройшли проміжні вибори народних депутатів України у 205 виборчому окрузі [170]. 25 жовтня 2015 року відбулися чергові місцеві вибори в Україні [27]. 29 жовтня 2017 року відбулися перші вибори у новостворених об'єднаних територіальних громадах на виконання закону України «Про добровільне об'єднання територіальних громад» від 05.02.2015 [168; 187]. 31 березня 2019 року відбувся перший, а 21 квітня – другий тур чергових виборів президента України. Новообраний Президент України Володимир Зеленський прийняв рішення про розпуск парламенту та проведення позачергових виборів народних депутатів Верховної Ради України, що відбулися 21 липня 2019 року.

Аналіз результатів виборів показав, що в досліджуваній період – з 2014 по 2019 роки явка на президентських та парламентських виборах не мала значних змін. Явка на президентських виборах майже не змінилася – 59,48 % на виборах 2014 року та 62,8% і 62,07% у першому та другому турах виборів 2019 року [177; 135; 278]. Аналогічно можна охарактеризувати явку на парламентських виборах – у 2014 році вона склала 52,42 % виборців, у 2019 році вона дорівнювала 49,84% [146; 280].

Однак, якщо порівняти вибори цього періоду з аналогічними виборами в інші роки, стане помітно, що період 2014 – 2019 років характеризується зменшенням явки. Явка на парламентських виборах 2014 та 2019 років є найнижчою за усі роки незалежності України [280]. Для порівняння, на парламентських виборах 1994 р. вона склала – 75,6% у першому турі, в 1998 р. – 70,8%, в 2002 р. – 69,27%, в 2006 р. – 58,97%, в 2007 – 57,94% та в 2012 р. – 57,98% [35; 140; 141; 142; 143; 144; 145].

Аналогічна ситуація склалася і на президентських виборах. У 1991 році вона складала понад 84%; у 1994 році – понад 70% у першому турі та майже 72% у другому турі; у 1999 вона дорівнювала 70,15%; у 2004 році – 74,92% у першому турі, 80,85% у другому турі, 77,32% за результатами переголосування (призначеного за рішенням суду); у 2010 році явка склала 66,76% [174; 175; 176; 296].

На місцевих виборах 2015 року явка склала 46,62%. Цей показник є вищим ніж у 2010 році (44,3%), але нижче за усі інші роки проведення чергових місцевих виборів: явка дорівнювала 75,6% у 1994 році, 70,8% у 1998 році, 69,3% у 2002 році та 67,6% у 2006 році [119; 133; 279].

На нашу думку, головним фактором зниження явки на виборах в досліджуваній період є екстремальні події, пов'язані з окупацією півострову Крим, діяльністю сепаратистських формувань та бойовими діями на Сході України. Ці події мали безпосередній вплив на організацію та проведення виборів на певних територіях України, також вони зумовили особливий механізм реалізації права голосу для деяких громадян.

Через окупацію АР Крим з м. Севастополь Російською Федерацією та відповідні обмеження, встановлені статтею 8 Закону України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України», на території півострову не проводилося голосування громадян на виборах Президента та Верховної ради України у досліджуваний період. Також вибори депутатів Верховної Ради АР Крим та місцеві вибори на відповідній території не проводилися у досліджуваний період як такі [190; 277]. Мешканці півострову могли реалізувати своє право голосу на виборах президента та парламенту шляхом спеціального механізму, передбаченого Законом «Про Державний реєстр виборців» від 22.02.2007 – механізму зміни місця голосування без зміни виборчої адреси [186]. Тобто мешканці АР Крим та м. Севастополь могли проголосувати на тих контрольованих владою України територіях, де вибори проводилися.

Президентські вибори 2014 року були зірвані в 14 з 22 округів Донецької та 10 з 12 – Луганської областей. Члени терористичних груп перешкождали проведенню виборів, вдаючись до тиску, залякування виборців і членів комісії, знищення або пошкодження майна [156; 172; 173]. Через дії проросійських бойовиків вибори до Верховної Ради 2014 року не проводилися в 9-ти з 21-го округів в Донецькій області та в 6-ти з 11-ти округів Луганської області. Тільки 44% виборчих дільниць Донецької та 30% дільниць Луганської області працювали. У деяких округах вибори формально відбулися, але фактично в них працювали менше половини дільниць. Як наслідок в цих областях проголосувало менше половини виборців [246].

18.01.2018 року був прийнятий Закон «Про особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету України на тимчасово окупованих територіях у Донецькій та Луганській областях», на виконання якого був виданий Указ Президента України «Про межі та перелік районів, міст, селищ і сіл, частин їх територій, тимчасово окупованих у Донецькій та Луганській областях» від 07.02.2019 [201; 269]. Вищеназваний закон поширює на тимчасово окуповані території у Донецькій та Луганській областях правовий

режим, встановлений Законом України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України», що був прийнятий раніше – 15.04.2014. Такий режим передбачає, що на цих територіях не проводиться голосування громадян України під час проведення виборів Президента, народних депутатів України [190; 201]. Відповідно, голосування громадян не виборах Президента України та виборах до Верховної Ради України 2019 року не проводилося у виборчих округах та дільницях, розташованих на тимчасово окупованих територіях Донецької та Луганської областей. Також з метою захисту життя і здоров'я громадян голосування не проводилось в округах та дільницях, прилеглих до району бойових дій [167; 169]. Мешканці територій, на яких вибори не відбувалися, могли проголосувати шляхом переміщення на контрольовану територію та подання заяви про зміну місця голосування [186].

Місцеві вибори 2015 року не були проведені на територіях Донецької та Луганської області, не контрольованих органами державної влади України. Ці території були визнані тимчасово окупованими відповідною постановою Верховної Ради від 17.03.2015 [164; 165]. Також місцеві вибори не були проведені в деяких населених пунктах, підконтрольних українській владі, де голосування могло бути небезпечним через наближеність до лінії бойових дій [152]. Як нами зазначалось вище, місцеві вибори на проводились на території АР Крим та м. Севастополь.

Значна кількість громадян, що мали зареєстроване місце проживання на вищеназваних територіях, були змушені покинути їх і проживали на території, контрольованій владою України, тобто ці громадяни стали внутрішньо переміщеними особами (ВПО). На час місцевих виборів 2015 року законодавчо не була врегульована реалізація права внутрішньо переміщених осіб на голосування на місцевих виборах. Річ в тому, що відповідно до статті 8 Закону України «Про державний реєстр виборців» (у редакції від 30.05.2014, чинній на момент проведення цих виборів) виборчою адресою є та адреса, за якою зареєстровано постійне місце проживання виборця [186]. Водночас відповідно

до з Закону України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» адресою покинутого місця проживання внутрішньо переміщеної особи визнається адреса місця її проживання на момент виникнення обставин, що власне змусили її до переміщення. Ця адреса відрізняється від адреси фактичного проживання ВПО [189]. Інакше кажучи, більшість внутрішньо переміщених осіб мали зареєстроване місце проживання на територіях, які не контролювалися органами влади України, і відповідно на яких не відбувалися місцеві вибори. Законодавством не було передбачено механізму участі цих громадян на виборах до громад, де вони тимчасово фактично проживають. Єдиною можливістю взяти участь у голосуванні на місцевих виборах була реєстрація проживання за адресою громади тимчасового проживання (тобто мова йде вже про реєстрацію місця проживання громадянина України, а не місця тимчасового фактичного проживання ВПО). Однак така реєстрація призводить до втрати статусу внутрішньо переміщеної особи [53, с.25]. Таким чином, у 2015 році внутрішньо переміщені особи були фактично позбавлені права голосу на місцевих виборах у громадах свого тимчасового проживання. Слід зазначити, що з прийняттям нового Виборчого кодексу від 19.12.2019 та набранням ним чинності у 2020 році, внутрішньо переміщені особи отримали право голосу на місцевих виборах, яке реалізується шляхом подання звернення про зміну виборчої адреси [28; 118].

Отже, окупація Кримського півострову, бойові дії та окупація частини територій Донецької та Луганської областей створили додаткові ризики та складнощі в реалізації права мешканців цих територій на голосування на виборах Президента та Верховної Ради, а до того ж позбавило внутрішньо переміщених осіб права на участь у місцевих виборах. Крім вищеназваних причин, існують інші можливі причини низької явки виборців в досліджуваний період. Заступник Голови ЦВК Є. Радченко пояснював низьку явку на виборах до Верховної Ради 2019 року тим, що вибори проходили в літній період та були неочікуваними для суспільства – це були позачергові вибори [260]. Тут можна провести аналогію та звернути увагу на те, що президентські та парламентські

вибори 2014 року теж були позачерговими. Усе це дає можливість стверджувати, що явка громадян на вибори в досліджуваний період не може слугувати показником формальної політичної участі громадян, оскільки вона характеризує не стільки внутрішню готовність громадян реалізувати своє право голосу, скільки зовнішній вплив екстремальних обставин.

Одним із різновидів формальної політичної участі є активність громадян задля підтримки політичних партій. Особлива важливість політичних партій полягає в тому, що ці організації покликані формувати та виражати політичну волю громадян, гуртувати їх навколо певних загальнонаціональних програм суспільного розвитку [202]. За законодавством, чинним у 2014 – 2019 роки, політична партія має право висунути кандидата на пост Президента України, кандидатів у депутати Верховної Ради України, місцевих рад [181; 182; 195]. Виходячи з визначення громадянської активності, не бачимо доцільності досліджувати те, як громадяни ставляться до конкретних партій, які партії підтримує більше громадян, а які менше. Це не є показником громадянської активності як готовності громадян країни діяти чи комунікувати з метою вирішення соціальних проблем або впливу на органи влади. Таким показником може слугувати загальна готовність взяти участь у виборах (що вже розглянуто в цій роботі) та діяльнісна підтримка громадянами партій в їх сукупності поза процесом голосування. Показником такої підтримки є членство в політичних партіях та активізм на користь партій.

За результатами Національних щорічних моніторингових опитувань, що були проведені Інститутом соціології Національної академії наук України, членство в політичних партіях дорівнювало 2,2% у 2012 році, 1,4% у 2014 році, аналогічно 1,4% у 2016 році, 1,1% у 2018 році [220, с. 420]. Деякі інші результати наводяться у результатах дослідження Фонду Демократичні ініціативи ім. Ілька Кучеріва: членами партій себе вважали 3,2% опитаних громадян у 2013 році, а наприкінці 2018 року – 1,4% [52]. Отже, можна зробити висновок, що лише незначна частка громадян України була членами партій в

досліджуваний період, також членство в партіях поступово зменшувалося протягом 2014 – 2018 років.

Формою громадянської активності є не лише членство, але і діяльнісна підтримка партії, незалежна від членства у ній. Так, за даними дослідження Центру Разумкова «Трансформація партійної системи: український досвід у європейському контексті» у травні 2015 року 68,7% громадян України від 18 років вважають себе просто виборцем, 10,2% – виборцем зі стійкими партійними симпатіями, 7,8% – пасивним прихильником партії, 5,4% – активним прихильником певної партії, лише 1,1% – членом певної партії (див. додаток В) [263, с. 160]. Тобто у 2015 році серед громадян України було не більше, ніж 6,5% активних прибічників та членів партій. Цей показник цікаво порівняти з волонтерською активністю громадян в цей період. За результатами дослідження GfK Ukraine 15% громадян займалися волонтерством протягом 2013 – 2014 років [30, с. 5]. Схожий результат дає дослідження Фонду «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва: 13% опитаних займалися волонтерством протягом 2015 року [52]. Тобто кількість громадян України, що займалися волонтерством у 2013 – 2015 роках як мінімум у 2 рази перевищувала кількість партійних активістів у 2015 році.

Слід зазначити, що в досліджуваний період партії мали певні вади функціонування та взаємозв'язків із суспільством, що призвело до низьких показників довіри та, відповідно, падіння членства і підтримки протягом 2014 – 2018 років. Аналітик Фонду «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва О. Сидорчук вказує, що ставлення до партій в Україні було відверто негативним як до, так і після Революції гідності 2014 року. Автор спирається на результати опитування, що проводив Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва разом із соціологічною службою Центру Разумкова з 14 по 22 листопада 2015 р. та порівнює їх з іншими опитуваннями, що проводив Фонд. Наприклад, у 2015 р. 79% українців не довіряли політичним партіям і лише 12% довіряли, що є найгіршим показником за 2011 – 2015 роки [231, с. 2, 3]. Більш того у період з 2014 по 2019 рр. знизилася упевненість громадян у тому, що

тогочасні політичні партії могли керувати державою. На це вказує Т. Загороднюк, аналізуючи результати Моніторингового дослідження Інституту соціології НАН України. У 2016 лише 18,0% опитаних громадян України відповіли позитивно на запитання «Чи є серед існуючих на теперішній час в Україні політичних партій і рухів такі, яким можна довірити владу». Цей показник є найнижчим за всі роки спостережень у незалежній Україні з 1994 по 2019 рр. Водночас 56,6% опитаних громадян вважали, що існуючим політичним партіям та рухам неможливо довірити владу, що є найнижчим показником з 1994 р. [66, с. 342].

Таке ставлення до політичних партій пов'язане з серйозними вадами їх функціонування. О. Сидорчук наводить наступні результати опитування, що проводилося у 2015 році: на думку 63% опитаних громадян партії не дотримуються демократичних стандартів, на думку 60% громадян партії обстоюють інтереси своїх лідерів і фінансових спонсорів. 41% респондентів вказують на недотримання партіями своїх програм і заявлених цілей, 35% – не бачать реального зв'язку партій із громадянами [231, с. 3]. Директор Фонду «Демократичні ініціативи» в 2017 році І. Бекешкіна наводить приклад, як громадяни України у Моніторинговому дослідженні Інституту соціології НАН України відповіли на питання «Якщо Ви вважаєте, що діяльність партій в Україні не відповідає демократичним стандартам, то чим саме?». У 2014 – 2016 роках 58–59% опитаних громадян відзначили, що «Партії обстоюють не інтереси людей, а лише своїх лідерів та фінансово-економічних кланів» [9, с. 47].

Науковці конкретизують причини такої оцінки діяльності партій в досліджуваній період. О. Сидорчук вказує, що станом на 2015 рік українські парламентські партії є лідерськими проектами, які виявляють активність лише у виборчий період, а після виборів зазвичай не приділяють належної уваги партійному будівництву та налагодженню зв'язків із громадянами [231, с. 5]. Т. Загороднюк характеризує період 2017 – 2018 років як час розчарування громадян в тому, що не досягнута мета Революції гідності, водночас соціально-

політична та соціально-економічна ситуація погіршилася. На думку Т. Загороднюк, значний вплив мала практична відсутність коаліції партій у Верховній Раді. Діяльність цих партій супроводжувалася скандалами та внутрішньопартійними суперечками [66, с. 340]. Критичною є позиція І. Бекешкіної. Вона вказує, що олігархічні клани в Україні формують та утримують партії, підтримують їх на виборах до парламенту. Таке застосування партій відбувається паралельно із заснуванням чи купівлею засобів масової інформації, просуванням лояльних людей в органи виконавчої та судової влади. Предметом купівлі-продажу є місце у виборчому списку, членство у парламентській фракції, голосування за норми, що вигідні певним корпораціям. І. Бекешкіна характеризує партії як групи лобювання інтересів фінансово-економічних холдингів [9, с. 46]. Слід зазначити, що проблеми діяльності політичних партій в Україні та пов'язана з ними недовіра громадян, могли вплинути не тільки на явку виборів 2014 – 2019 років. Можна з упевненістю сказати, що недовіра до політичних партій, що посідали місце у тогочасному парламенті, зумовила феноменальний кредит довіри до новоствореної партії прибічників В. Зеленського «Слуга народу» на парламентських виборах 2019 року.

На нашу думку, задля відновлення діяльнійшої підтримки політичних партій громадянами партійному керівництву слід, з одного боку, запроваджувати механізми партійного самоврядування, а з іншого боку, посилювати двосторонній зв'язок з громадянами. Особливо важливим є зосередження зусиль представників партій не лише на існуючій членській базі, але на ширших верствах населення. При цьому встановлення зв'язків між партіями та громадянами має відбуватися не лише у класичних односторонніх формах політичної агітації та висвітлення діяльності партій у ЗМІ, партіям слід створювати механізми впливу громадян на політику партій та контролю за їх діяльністю.

Таким чином, аналіз реалізації формальної політичної участі в умовах війни демонструє недостатню спроможність інститутів представницької

демократії здійснювати свої політичні функції. Отже, розвиток формальної політичної участі в Україні, по-перше, потребує захищеність процесу виборів від зовнішнього втручання, по-друге – активізацію діяльності політичних партій, зокрема посилення двосторонніх зв'язків між партіями та громадянами, ефективне реагування політичних партій на суспільні запити [251].

На відміну від формальної політичної участі, до якої відноситься голосування та підтримка партій, політичний активізм передбачає вплив на прийняття політичних рішень чи політичну боротьбу іншими способами. В умовах загроз національній безпеці після 2014 року в Україні набули поширення різноманітні форми політичного активізму.

Одним з напрямків політичного активізму є бойкотування чи купівля певних продуктів [308]. Ще в серпні 2013 року у відповідь на блокаду українського експорту громадська організація «Відсіч» розпочала поширення закликів не купувати товари російського виробництва. Громадська організація надавала інструкції як розпізнавати ці товари, поширювала свої заклики до широкої громадськості із використанням Facebook та Twitter [268]. Після окупації півострова Крим Російською Федерацією цю ініціативу підтримала низка груп [270]. Тобто акція почала перетворюватися з ініціативи переважно однієї організації на всеукраїнський рух. У 2014 році у супермаркетах різних міст України на підтримку ініціативи були проведені флешмоби «Російське вбиває», в ході яких активісти падали на підлогу супермаркетів, демонстрували плакати та поширювали листівки серед відвідувачів. Іноді «лежачі» активісти тримали в руках російські товари. Наприклад, такі флешмоби проводилися активістами міст Бровари, Вінниця, Дніпро (тоді називався Дніпропетровськ), Полтава [16; 19; 71; 265; 293]. Акції продовжилися у 2015 – 2016 роках, заклик бойкоту поширився на автозаправні станції та банки, операторів мобільного зв'язку, що мають російське походження [1; 75; 82; 267]. Отже, в умовах загроз національній безпеці, що викликані втручанням Росії як країни-агресора, наслідком стало загальнонаціональне поширення практик бойкотування продукції та послуг, що мають російське походження.

Іншим напрямком політичного активізму є підписання петицій [308, с. 295]. І цей різновид політичного активізму набув особливого значення в Україні у досліджуваній період. Це пов'язане з тим, що 02.07.2015 року Верховна Рада України прийняла закон «Про внесення змін до Закону України «Про звернення громадян» щодо електронного звернення та електронної петиції», чим запровадила систему електронних петицій в Україні, які можна подати до Президента України, Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України, органів місцевого самоврядування [183].

За нашими підрахунками станом на січень 2020 року, тобто за 4 роки, що минули з часу запровадження системи електронних петицій в Україні, на сайт Президента України подано понад 45000 петицій. 57 петицій набрали 25000 голосів, тобто кількість, необхідну для розгляду їх Президентом. З них 52 петиції мають хештег «#без теми», лише 5 мають хештег певної стандартної теми, що пропонується на сайті. Незважаючи на це, усі ці петиції можна класифікувати за певними темами. Так, 19 петицій стосуються діяльності Верховної Ради України, Президента України та Кабінету Міністрів України, центральних та місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування (1 з них має явно жартівливий характер), 11 петицій стосуються законності та правопорядку, 6 петицій стосуються питань транспорту, 5 петицій стосуються питань обороноздатності, суверенітету, міждержавних та міжнаціональних відносин, 16 петицій стосуються проблем в інших сферах, таких як:

- фінансова політика та банківські послуги,
- питання сім'ї, дітей, молоді та гендерної рівності,
- освіта,
- економічна, цінова, інвестиційна, зовнішньоекономічна, регіональна політика та будівництво, підприємництво,
- охорона здоров'я,
- нагородження та присвоєння почесних звань,
- питання екології та природних ресурсів [137; 252, с. 54].

У контексті загроз національній безпеці особливий інтерес становлять 5 петицій, що стосуються питань обороноздатності, суверенітету, міждержавних та міжнаціональних відносин. Одна з них має жартівливий характер, інші стосуються референдуму щодо вступу України до НАТО, надання громадянства іноземцям, що захищають Україну, виключення російської мови з тексту бланку паспорта України, скасування блокування соціальної мережі «Вконтакте», що зазнала санкцій. Дві петиції стосуються безпосередньо проблем, пов'язаних з бойовими діями на Сході України. Одна петиція стосується відповідальності за сепаратизм, друга охоплює питання соціального забезпечення внутрішньо переміщених осіб. Інші 50 петиції до Президента України стосуються соціальних та економічних проблем розвитку українського суспільства [137].

На сайт Верховної Ради України подано більш 2000 петицій. З них 12 петицій набрали 2500 підписів, необхідні для розгляду Верховною Радою. Усі ці 12 петицій мають відмітки про належність до певної категорії (на відміну від петицій на сайті Президента України). При цьому деякі з цих 12 петицій відносяться до більш ніж однієї категорії одночасно. Ці петиції стосуються наступних сфер:

- охорона здоров'я,
- сім'я, діти, молодь, гендерна рівність, фізична культура і спорт,
- соціальний захист,
- житлова політика,
- забезпечення дотримання законності та охорони правопорядку, реалізація прав і свобод громадян,
- освіта, наукова, науково-технічна, інноваційна діяльність та інтелектуальна власність,
- інформаційна політика, діяльність засобів масової інформації,
- обороноздатність, суверенітет, міждержавні і міжнаціональні відносини,
- аграрна політика і земельні відносини,

- екологія та природні ресурси,
- діяльність Верховної ради України, Президента України та Кабінету Міністрів України,
- соціальний захист [26; 252, с. 55].

Одна з петицій, поданих до Верховної Ради України, стосується загроз національній безпеці, а саме: закликає заборонити певні канали, що на думку авторів петиції поширюють дезінформацію та ворожу пропаганду проти України [26].

На сайті Кабінету Міністрів України подано 235 петицій, з них 8 петицій набрали 2500 підписів, необхідні для розгляду Кабміном. Усі ці петиції мають позначення про належність до певної категорії. Отже, ці петиції стосуються наступних питань:

- екологія та природні ресурси,
- освіта, наукова, науково-технічна, інноваційна діяльність та інтелектуальна власність,
- транспорт і зв'язок,
- інформаційна політика, діяльність засобів масової інформації [74; 252, с. 55].

Петиції, що подані до органів місцевого самоврядування та набрали необхідну для розгляду кількість голосів, складно розподілити за змістом. Такий аналіз принаймні із застосуванням сайтів муніципальних органів потребує дослідження значної кількості українських міст. Не зважаючи на це, можна приблизно оцінити тематику поданих петицій. А. Ємельянова, автор «Національного дослідження електронних петицій в Україні», висвітлює стан роботи електронних петицій в 393 з 460 міст України. А. Ємельянова інформує, що в 60% досліджених міст (тобто 231 місто) органи місцевого самоврядування запровадили систему електронних петицій. Станом на 2018 рік громадяни України подали більше 30 000 петицій у міські муніципалітети. Найбільш популярні теми петицій – благоустрій, транспорт та дороги, житлово-комунальні послуги [63, с. 6, 7, 9].

Отже, під час воєнного конфлікту, що розпочався у 2014 році, громадяни України отримали потужний інструмент для такого прояву політичного активізму та громадянської активності як подання петицій. Військовий конфлікт суттєво вплинув на порядок денний політичного активізму в Україні. Крім актуальних для країни питань мирного характеру, частина петицій, що подали громадяни України, є реакцією на загрози національній безпеці.

Іншим видом політичного активізму є легальна протестна активність [308, с. 295]. Результати щорічних моніторингових опитувань громадян України, що проводяться інститутом соціології НАН України, містять відомості про готовність громадян взяти участь у законних мітингах та демонстраціях. У 2012 році до цього були готові 26,5%, у 2013 році – 26,7%, у 2014 році – 31,7%, у 2015 році – 33,7%, у 2016 році – 30,5%, у 2017 році – 29,1% та у 2018 році – 30,2% громадян [220, с. 433]. Очевидно, готовність громадян взяти участь в цих заходах збільшилась після Революції гідності, після чого зазнала лише незначних флуктуацій у досліджуваний період. Це дає змогу зробити висновок, що успіх протестного руху під час Революції гідності зумовив віру громадян у можливість вплинути на прийняття політичних рішень за допомогою мирного протесту. Дослідник К. Гаврилук зазначає, що після Революції гідності продовжився тиск на владу не у формі Майдану, а у формі малих акцій [37, с. 278].

Українська дослідниця протестної активності громадян України І. Петрова наводить приклади конвенційних (тобто дозволених владою) протестів, що мали місце в Україні у 2016 році. Ці протести були спрямовані проти зниження соціально-економічного рівня життя, підвищення цін та комунальних послуг. У 2016 році в Україні проходили демонстрації за збільшення фінансування наукових установ, за визволення полонених та збільшення фінансування сучасної української армії. В цей рік протестували працівники медицини, науки та освіти (у тому числі таких установ як Національна академія наук України, Національна академія педагогічних наук України, Національна академія медичних наук України та Національна

академія аграрних наук України). Також протестували ветерани та учасники бойових дій. І. Петрова описує протест працівників ДТЕК Бурштинської ТЕС щодо збільшення оплати праці та чисельності працівників, також вона наводить незвичайний (як для умов України) протест проти відкриття табору біженців із Сирії [120; 122; 153; 155; 212; 233; 245; 266].

Український науковець О. Резнік аналізує відповіді громадян на запитання про те, в яких протестних заходах вони брали особисту участь упродовж останніх 12 місяців. Це запитання ставилось громадянам у 2017 році в ході опитування Інституту соціології НАН України. О. Резнік спостерігає перевагу локальних протестів задля захисту інтересів конкретних соціальних груп над суто політичними протестами. Автор вважає, що вимоги протестувальників були переважно спрямовані на захист власного добробуту та життєдіяльності.

Наприклад, найбільша частка опитаних громадян брала участь у протестах проти підвищення тарифів на комунальні послуги – 8,7%. 3,6% опитаних громадян виступали за захист своїх трудових прав, відстоювання прав на пенсійне забезпечення. 3,4% респондентів протестували за забезпечення нормальних умов життя в місці їх проживання. 2,2% громадян протестували у зв'язку з їх звільненням унаслідок закриття підприємств.

Лише 3,8% опитаних громадян брали участь в протестах, пов'язаних із захистом громадянських прав та свобод. На нашу думку цей вид протесту можливо інтерпретувати не лише як захист інтересів певних соціальних груп, але і як прагнення до побудови більш справедливого суспільства.

Порівняно незначні показники мають протести, що стосуються політичних питань: 2% опитаних громадян брали участь в протестах проти корупції, 1,4% громадян протестували за об'єктивне проведення слідства та справедливий суд, 1,4% громадян протестували проти торгівлі з неконтрольованими Україною територіями Донбасу (див. додаток Г) [219, с. 56].

Можна зробити висновок, що значна кількість легальних протестів в Україні в досліджуваний період була викликана незадовільним рівнем життя громадян та була спрямована на вирішення соціально-економічних питань. Н. Толстих вказує, що (станом на 2018 рік) більшість громадян України виживає в умовах малозабезпеченості, їм не вистачає коштів для задоволення щоденних потреб, вони не можуть споживати якісні товари та послуги [262, с. 196].

При цьому погіршення соціально-економічного становища в Україні також є наслідком воєнного конфлікту. Так автори аналітичної доповіді «Війна на Донбасі: реалії і перспективи врегулювання» зазначають, що воєнний конфлікт у Донецькій та Луганській областях спричинив падіння ВВП України на 9,3% лише у 2015 році наслідки війни негативно вплинули на розгортання банківської кризи в Україні у 2015 – 2016 рр., видобуток вугілля в Україні з 2013 до 2017 року скоротився на 58,2% [31, с. 43, 50–51]. Україна зазнала значних збитків від втрати майна підприємств державної форми власності, що знаходилися до 2014 року на території Автономної Республіки Крим, м. Севастополь, частини територій Донецької та Луганської областей [31, с. 44; 162, с. 44].

Отже, успіх протестного руху Євромайдану призвів до зростання готовності громадян взяти участь у мирних протестах, при цьому незадовільне соціально-економічне положення громадян (зокрема внаслідок воєнного конфлікту) зумовлює вимоги протестувальників, спрямовані на покращення умов їх життя.

Політичний активізм не обмежуються лише правомірними діями. Так, крім легальних форм політичного активізму, як-от: бойкотування чи купівля певних продуктів, подання петицій, проведення дозволених протестних акцій – існують нелегальні форми, що включають громадянську непокору, псування чужої власності, перекриття доріг та залізної дороги, захоплення нерухомості (Squatting buildings), мітинги та демонстрації, що супроводжуються насильством, насильство стосовно політичних опонентів чи поліції [308, с. 295].

Слід зазначити, що нелегальний активізм не може розглядатись як прояв громадянської активності. Попри це нелегальний активізм потребує уваги в ході дослідження громадянської активності. Дослідження нелегального активізму розкриває причини, чому українці не завжди вдавалися до легальних форм громадянської активності для вирішення актуальних суспільних проблем та демонструє ризики спотворення протестної громадянської активності.

Обурення агресивною політикою сусідньої держави частіше спричиняє сплески насильства під час акцій, пов'язаних з проблемами національної безпеки України. Прикладом цього є блокування та підпал будівлі телевізійного каналу «Інтер», представники якого були звинувачені в антипатріотичній пропаганді, погром офісу Сбербанку Росії у м. Київ. Нелегальний характер мало блокування підприємства Мегаполіс-Україна як такого, що має російського власника, блокування в'їзду російських вантажівок до Закарпаття, сутички та ламання паркану біля диппредставництв Росії в Києві та Одесі [21; 64; 123; 126; 153; 283].

Вищеназвані приклади нелегального активізму в Україні можна розглядати як певну деструктивну реакцію суспільства на загрози національній безпеці, однак загалом нелегальний активізм в Україні після 2014 року не обмежувався порядком денним військового конфлікту. І. Петрова вказує на бійки та заворушення, що відбувалися у місті Львів, у Київській області, Чернівцях, Миколаєві та Дніпрі з приводу невирішеної проблеми утилізації побутового сміття [153]. Також в досліджуваний період в Україні набули поширення практики блокування доріг та шляхів сполучення. Наприклад, в Україні після 2014 року мали місце блокування доріг з вимогою відремонтувати дорогу, вирішення земельного конфлікту, екологічних конфліктів, невдоволення роботою митниці, питань місцевого значення [91, с.12–13; 121; 124; 125]. Варто звернути увагу, що блокування доріг та шляхів сполучення є злочином відповідно до Кримінального кодексу України [95].

Багато протестних акцій, що мали місце в Україні після 2014 року мали ознаки як легального, так і нелегального активізму. Серед причин переходу від

легальних до нелегальних протестів можна назвати: відсутність діалогу між владою та суспільством, невирішеність соціально-економічних та політичних проблем, відсутність прозорого прийняття політичних рішень. Також можна припустити навмисну радикалізацію протесту з боку політичних діячів, що переслідують власні інтереси.

З березня 2017 року і по теперішній час в Україні проходять протестні акції громадян України «євробляхарів». «Євробляхарами» в Україні називають громадян, що незаконно придбали та перевезли на територію України старі автівки з країн Європи, що дає їм можливість уникнути певних платежів до державного бюджету України. Відповідно, «євробляхари» виступали проти державних заходів митного регулювання імпорту автомобілів. Акції мали форму як демонстрацій, так і перекриття доріг [99; 130; 297]. Серед відомих протестних акцій, що відбувалися в Україні після 2014 року, можна назвати Акції протесту біля Верховної Ради, що відбувалися з жовтня 2017 до березня 2018 року та мали риси легального та нелегального політичного активізму. Демонстрації протестувальників супроводжувалися сутичками із правоохоронцями та насильством, спробою захоплення будівлі. Основні вимоги протестувальників – ухвалення закону про вибори за відкритими партійними списками, створення антикорупційного суду та обмеження депутатського імунітету. Кількість учасників цих протестів коливалась від декількох десятків до 400 осіб [161; 226; 271; 290].

Однією з причин поширення нелегального активізму є вади діалогу та реагування представників органів влади на легальні протести. Наприклад, І. Петрова називає право на політичний протест в Україні демонстраційним, так як зазвичай протестувальникам лише вдається привернути увагу до певних проблем та отримати від органів влади обіцянки вирішити їх «при нагоді». На думку І. Петрової поєднання низької ефективності мирних зібрань та гостроти суспільних проблем, призводить до того, що громадяни обирають більш радикальні способи впливу [153].

Фактичні прояви нелегального активізму в Україні є результатом соціальної напруженості в суспільстві, що у свою чергу пояснюється серйозністю актуальних суспільних проблем того часу. О. Симончук, спираючись на результати опитувань Інституту соціології Національної академії наук України, дослідив динаміку протестних настроїв громадян України з 1994 до 2017 року (необхідно прокоментувати, що О. Симончук використовує дефініції «нелегітимні» щодо тих явищ, які розуміються в нашій роботі як нелегальні, тобто не дозволені законодавством). Так до нелегітимних форм протесту були готові 20,4% громадян у 2012 році, 24,4% у 2013 році, 22,4% у 2014, 23,5% у 2015, 18,9% у 2016 та 17,4% у 2017 році. Показник 2013 року є максимальним за весь час незалежності України: з 1991 до 2017 року. Під нелегітимними формами протесту в дослідженні розуміються створення незалежних від Президента та уряду збройних формувань, захоплення будівель державних установ (також відповідно до анкети сюди відноситься блокування шляхів сполучення), незаконні страйки, несанкціоновані мітинги та демонстрації, бойкотування рішень адміністрації та органів влади, протестні голодування, погрожування страйком, пікетування державних установ [232, с. 148]. Таким чином, готовність громадян взяти участь у нелегальних формах протесту збільшувалася напередодні Революції гідності і досягла максимуму в 2013 році. Після 2015 року готовність громадян взяти участь у нелегальних протестних акціях стала знижуватися.

О. Симончук не досліджував протестні настрої громадян України у 2018 році, однак, використовуючи той самий підхід, можна виснути певні гіпотези щодо протестних настроїв у 2018 році. Так О. Симончук обчислив суму відсотків для кожного різновиду нелегальних протестів, назвавши результат кумулятивною часткою вибору форм протесту. Якщо до результатів, встановлених автором, додати суму за 2018 рік, то можна буде порівняти результати за 2012 – 2018 роки. Ці частки дорівнювали 39,8% у 2012 році, 50,7% у 2013 році, 40,1% у 2014 році, 41,8% у 2015 році, 36,1% у 2016 році, 29,9% у 2017 році та 33,6% у 2018 році [232, с. 148]. Отже, динаміка

кумулятивної частки вибору форм протесту дає можливість припустити, що у 2018 році готовність громадян до нелегальних форм протесту дещо зросла у порівнянні з 2017 роком.

О. Злобіна дослідила динаміку того, наскільки напруженою є ситуація в суспільстві на думку громадян України і відповідно до результатів моніторингових досліджень Інституту соціології НАН України. Вона дійшла висновку, що в період з 2014 до 2017 року в спостерігається позитивна динаміка сприйняття напруженості: у 2014 році 55,4% громадян оцінювали ситуацію в країні як критичну та вибухонебезпечну, у 2017 році так вважає вже 31,8% громадян [67, с. 103]. Тобто в досліджуваній період значна кількість громадян України вважає, що суспільство знаходиться у кризі, але така кількість поступово зменшується, що є позитивним трендом. Отже, внаслідок високої соціальної напруженості в досліджуваній період відбулася радикалізація політичного активізму України як такого, що призвело до часткового заміщення громадянської активності нелегальними формами активізму.

На нашу думку, зниження рівня нелегального активізму та заміщення його громадянською активністю можливе за наявності двох передумов: по-перше, необхідним є покращення загального соціально-економічного становища в країні, що має призвести до зниження соціальної напруженості в суспільстві; по-друге, необхідними є просвітницькі заходи про легальні способи впливу громадян на органи влади. Корисним є інформування громадян про правила мирного протесту, мітингів та демонстрацій. Учасники мирних протестних акцій мають вміти виявляти провокаторів, що прагнуть дестабілізувати протест, надати йому елементу насильства.

У досліджуваній період громадянська активність в Україні реалізовувалася не лише у вигляді формальної політичної участі та політичного активізму, але й іншого різновиду громадянської активності – громадської активності, спрямованої на вирішення конкретних соціальних проблем.

Важливими проявами громадської активності в Україні стали волонтерство та благодійництво.

Явище волонтерства не було новим для України в досліджуваний період. Наприклад, чинними були закони «Про волонтерську діяльність» та «Про благодійну діяльність та благодійні організації», прийняті у 2011 та 2012 роках відповідно. Д. Горелов та О. Корнієвський вказують, що перший сплеск волонтерства в Україні відбувся під час чемпіонату Європи з футболу UEFA Euro 2012, що проводився в Україні та Польщі. У нашій країні проводився набір волонтерів для допомоги в організації та проведенні заходу. При реальній потребі у кількості 5,5 тис. волонтерів, до УЄФА надійшло трохи менше 24 тис. заявок від громадян, охочих стати волонтерами. 90 % з цих заявок надійшло з України та Польщі [49, с. 15; 171].

Суттєвої трансформації волонтерський рух зазнав під час Євромайдану та Революції гідності 2013 – 2014 років. Волонтери збирали продовольство, медикаменти, побутові речі та передавали їх мешканцям наметових містечок, особисто виконували соціальну, просвітницько-інформаційну та медичну роботу [49, с. 17].

Після початку бойових дій 2014 року основними напрямками волонтерства у Донецькій та Луганській областях стали евакуація місцевого населення під час бойових дій, постачання продуктів, одягу та ліків для військовослужбовців на передовій, ремонт військової техніки, гуманітарна, психологічна та юридична допомога внутрішньо переміщеним особам [224, с. 2–3].

Також волонтери займалися пошуком зниклих та звільненням полонених громадян, надавали медичну допомогу у зоні проведення АТО, надавали психологічну допомогу постраждалим від бойових дій та психологічні тренінги для українських військових, створювали програмне забезпечення та приладдя для військовослужбовців. Волонтери надавали юридичну допомогу внутрішньо-переміщеним особам, вели перемовини про звільнення заручників [49, с. 19–21].

Після вибухів на військових складах в Калинівці на Вінниччині у вересні 2017 р. волонтери взяли участь у проведенні евакуації жителів селища та їх розселенні, сприяли збору продуктів, та наданню медичної допомоги громадянам [238, с. 4].

Як бачимо, у досліджуваний період в Україні відбулося безпрецедентне зростання волонтерського руху. За даними Фонду «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва у 2018 році відсоток тих, хто впродовж року займався волонтерською діяльністю зріс, з 12% до 18% [52]. За результатами дослідження GfK Ukraine у 2014 році серед громадян України від 16 років 9% почали займатися волонтерством протягом 2013 – 2014 років, 6% займалися раніше і продовжують займатися (сумарно 15%) [30, с. 5]. За даними Фонду «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва протягом 2015 року волонтерством займалися 13% опитаних громадян, протягом 2016 року – 14%, протягом 2017 року 12,3%, а протягом 2018 року – 18,3% опитаних. Для порівняння, у 2012 році, коли в Україні проводилося Євро-2012, цей показник дорівнював лише 10,2% (див. додаток Д) [52].

Для залучення значної кількості громадян до волонтерської діяльності, волонтерські групи активно використовували можливості соціальних мереж. А. Руденко наводить приклад facebook сторінки волонтерського проекту «Повернись живим», що мала понад 1 мільйон послідовників станом на 2018 рік, та сторінки проекту «Крила Фенікса», що мала біля 38 тис послідовників. Ці волонтерські організації, що допомагають військовим у зоні АТО, використовували сторінки в соціальних мережах зокрема для збору коштів громадян та оприлюднення звітів про свою діяльність [238, с. 8]. Соціальні мережи значно полегшують спілкування між небайдужими громадянами, дозволяють координувати волонтерські команди, збирати пожертви громадян [256, с. 29].

Відповідно до спостережень GfK Ukraine у 2014 році найбільш поширеною формою волонтерства стала саме допомога армії та пораненим [30, б]. Координатор Ради волонтерів при Міністерстві оборони України

Д. Арахамія повідомляв, що у 2015 більш ніж 1,5 мільйона українців мінімум один раз допомагали армії, в той час як професійно і постійно займалися волонтерством 14,5 тис. осіб [20]. Отже, в досліджуваний період волонтерство стало яскравим прикладом cause-oriented активізму, трансформувавшись у потужний соціальний рух, що має на меті підтримку обороноздатності країни та мінімізацію негативних наслідків війни.

Розвиток волонтерського руху серед іншого зумовив його інституалізацію, появу великих волонтерських організацій. Д. Горелов та О. Корнієвський наводять приклади найбільш помітних волонтерських організацій: волонтерське об'єднання «Народний тил», що включає «Колеса народного тилу» (постачання машин до АТО), «Медичний народний тил» (постачання ліків до АТО), Help Army, «Крила Феніксу», «Армія SOS», «Народний проект», Волонтерська сотня. При цьому Д. Горелов та О. Корнієвський зазначають, що перелік прикладів самоорганізації волонтерів набагато ширший. Існують тисячі, як організаційних утворень, так і активістів, що одноосібно займаються волонтерством [49, с. 18–19].

Український науковець О. Резнік вказує, що активізація волонтерського руху є реакцією українського суспільства на вражаючі функціональні інституційні прогалини, які виявились після 2014 року: функціональна неспроможність армії та системи медичної допомоги України (у тому числі кризової та військової медицини), практична відсутність в країні формальних інституцій, які мали б займатися проблемами біженців і внутрішньо переміщених осіб [218, с. 363–364].

Фактично волонтери взяли на себе вирішення тих проблем, до яких була не готова Українська держава, і тим самим допомогли зберегти цілісність країни, частково мінімізували негативні наслідки війни. Такий стан речей мав наслідком безпрецедентну довіру українців до волонтерів у порівнянні з іншими суспільними інституціями. Національні щорічні моніторингові опитування, проведені Інститутом соціології Національної академії наук України, містять відомості про середній бал довіри громадян України до різних

суспільних інституцій, де 1 бал – повна недовіра, а 5 балів – повна довіра. Відомості про довіру до волонтерів в рамках цих опитувань почали збиратися з 2015 року. Відповідно до результатів опитування, довіра до волонтерів у 2015, 2016, 2017 та 2018 роках перевищує довіру до усіх інших суспільних інституцій, включаючи Верховну Раду, Уряд, Президента України, представників правоохоронних органів. Довіра до волонтерів поступається лише довірі громадян до своєї сім'ї та родичів, а в 2016 та 2018 роках довірі до співвітчизників та сусідів (слід зазначити, що у 2017 році оцінка довіри вченим України перевищує довіру волонтерам, а відомості про довіру до сім'ї та родичів, співвітчизників та сусідів не збиралися) [220, с. 451]. Отже, такий вид громадянської активності, як волонтерство зіграв ключову роль у вирішенні суспільних проблем України в кризових умовах 2014 – 2019 років, що зумовило максимальну довіру українців до волонтерів та волонтерства як способу вирішення суспільних проблем.

Слід зазначити, що попри значну трансформацію та розвиток волонтерства в Україні, загальний рівень розвитку волонтерських практик у країні знаходиться на початковому стані. У країні з'явився потужний соціальний рух з cause-oriented метою допомоги армії та постраждалим від війни. Тим не менш, на відміну від деяких країн сталої демократії, в Україні ще не склалися практики регулярного волонтерства широких верств населення, спрямованого на вирішення найрізноманітніших питань. Так, Д. Горелов та О. Корнієвський, посилаючись на Г. Крапівіну, наводять такі показники волонтерства у деяких країнах: «в США кількість волонтерів складає близько 60% серед жінок, які присвячують волонтерській діяльності в середньому 3,4 год. на тиждень, та близько 50% серед чоловіків (3,6 год. на тиждень) ... У Франції в акціях волонтерських організацій беруть участь 19 % дорослого населення (з них 60% регулярно), віддаючи волонтерській діяльності більше 20 год. на місяць. Кожен третій громадянин ФРН (22 млн осіб) є волонтером та присвячує праці в волонтерських асоціаціях, проектах і групах взаємодопомоги більше 15 год. на місяць» [49, с. 5–6; 93, с. 73]. Таке волонтерство являє собою

діяльнісну підтримку громадянських організацій на безоплатній основі, тобто свідчить про гармонійний розвиток усіх напрямів громадянської активності. На нашу думку, позитивний імідж волонтерства та демонстрація його здатності вирішувати серйозні соціальні проблеми в Україні 2014 – 2019 років можуть стати одним із факторів розвитку таких практик в Україні в довгостроковій перспективі.

На нашу думку, задля подальшого вкорінення волонтерства в українському суспільстві представникам волонтерського руху доцільно популяризувати серед пересічних громадян постійне особисте надання певних безоплатних послуг чи виконання корисних робіт, спонукати громадян переходити від короткострокового надання матеріальної допомоги до особистого регулярного волонтерства. Такі практики можуть бути спрямовані не лише на посилення обороноздатності і мінімізацію наслідків конфлікту, але на вирішення актуальних питань локального значення. Такими питаннями можуть бути, наприклад, допомога та нагляд за особами з вадами та особливостями здоров'я, за людьми літнього віку, допомога соціально-незахищеним громадянам, прибирання та сортування сміття, захист тварин, безоплатне просвітництво, самоосвіта тощо.

Благодійництво посідає важливе місце поряд з волонтерством, як спосіб громадської активності. Автори аналітичної доповіді «Про стан розвитку громадянського суспільства в Україні» (2014 рік) зазначали, що благодійний сектор в Україні зростає. Це мало вияв у збільшенні кількості благодійних структур та коштів, що спрямовувались на благодійність [206, с. 17]. За результатами дослідження Фонду «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва протягом 2015 року благодійництвом займалися 47% опитаних громадян у віці від 18 років, протягом 2016 року – 41,6%, протягом 2017 – 41,4%, протягом 2018 року – 38,5%. Для порівняння у 2012 році цей результат складав 28,9% [52]. Це спостереження демонструє, що після кризових подій 2014 року благодійна діяльність значно зросла, але з часом вона стала поступово знижуватися.

Зростання громадянської активності в досліджуваній період було б неможливим без ініціативної поведінки мотивованих громадян, що розуміють важливість вирішення суспільних проблем чи принаймні не задоволені власним становищем. Однак громадянська активність не обмежується індивідуальною ініціативою громадян. Фактором, що мобілізує та спрямовує, координує громадянську активність, можуть виступати усталені, зазвичай формально зареєстровані організації. Одними з таких організацій в Україні в досліджуваній період були громадські організації.

Слід зазначити, що за своєю суттю діяльнісна підтримка громадських організацій та волонтерство майже не відрізняються, являючи собою добровільну неприбуткову діяльність соціальної спрямованості. Громадські організації, залучаючи громадян до певних видів активності, практично заохочують волонтерську діяльність громадян. Однак в умовах унікальних суспільних практик, що склались в Україні в 2014 – 2019 роках, ці види активності можливо певною мірою розрізняти. Наприклад, автори звіту аналітичного центру Chatham house «Боротьба за Україну» (2017 рік) поділяють громадський сектор на дві частини: перша – самоорганізовані групи волонтерів, друга – професійні та добре усталені неприбуткові неурядові організації [12, с. 70]. Отже, в умовах 2014 – 2019 років слід відрізняти волонтерство як самоорганізований рух, спрямований на допомогу армії та постраждалим від війни, від діяльнісної підтримки громадянами інших ініціатив, що організовуються професійними представниками неурядових організацій.

Наразі неможливо встановити рівень активності громадян, спрямований саме на підтримку певних громадських організацій, однак існують спостереження, що характеризують членство в цих організаціях. Так, за результатами щорічних опитувань Інституту соціології НАН України, членами громадських організацій, фондів та асоціацій були 0,6% опитаних громадян у 2012 році, 1,1% у 2014 році, 1,9% у 2016 році, 1,7% у 2018 році [220, с. 420]. Інші результати спостережень наводить Фонд «Демократичні ініціативи»: членами громадської організації себе вважали 4,2% опитаних у 2013 та 3,8%

опитаних наприкінці 2018 року [52]. Спостереження Інституту соціології показують, що членство в громадських організаціях зросло у 2012, 2014 та 2016 роках, стабілізувавшись у 2018 році, в той час як спостереження Фонду «Демократичні ініціативи» скоріш говорять про те, що членство в громадських організаціях практично не змінювалося в період з 2013 до 2018 року. Отже, зіставлення результатів двох опитувань не дає можливості встановити, чи зросло членство в громадських організаціях після 2014 та як воно змінювалося протягом досліджуваного періоду.

У досліджуваній період існували певні проблеми налагодження зв'язків між цими організаціями та громадянами. Аналітичний центр Chatham House вказує, що станом на 2017 р. лише 44% з організацій громадянського суспільства, опитаних ним, мобілізують людей на громадянську дію. Замість цього організації громадянського суспільства зосереджують свою увагу здебільшого на державі [12, с. 79]. Саме поточна структура фінансування громадських організацій, на думку центру Chatham House, є головною причиною того, що громадянську активність виявляють члени цих ГО без залучення громадськості: «Оскільки реформаторські ОГС мають широкий доступ до фінансування із Заходу, вони рідко звертаються до українських громадян за пожертвами. Традиційні адвокаційні групи майже цілковито покладаються на західні гроші... Громадянські адвокаційні кампанії проводять досвідчені й добре оплачувані професіонали з недержавного/неприбуткового сектору практично без залучення широкої аудиторії» [12, с. 80]. Це спостереження підтверджують й інші дослідження. Наприклад, за результатами дослідження Європейської дослідницької асоціації ERA, станом на 2018 рік міжнародні донорські організації є основними структурами підтримки, на думку більшості недержавних організацій, опитаних у Запорізькій, Дніпропетровській, Харківській, Луганській та Донецькій областях (78% опитаних). Друге місце посідають «інші НДО» (43%), а третє місце займають друзі та родичі (24%) [127]. О. Врадій вказує, що структура фінансування організацій громадянського суспільства в Україні та країнах ЄС значно

відрізняється: у більшості країн ЄС переважаючим джерелом фінансування цих організацій, що досягає 85%, є продаж власних послуг та фінансова підтримка з боку держави, а пожертви не перевищують 20% фінансування. У той же час в Україні дохід від продажу послуг та державна підтримка становлять менше 30% від доходу цих організацій [36].

Становище, за якого громадські організації покладаються лише на професійні кадри та зовнішнє фінансування, створює ризики часткового спотворення їх діяльності: організації можуть довгий час вирішувати неактуальні проблеми чи вимагати надмірне фінансування, тобто діяти скоріш в інтересах забезпечення своїх фахівців [254, с. 249]. З іншого боку, великі професійні організації можуть більш ефективно виконувати різноманітні соціальні проекти. Наприклад, ці організації можуть мати більше ресурсів для використання ліцензійного програмного забезпечення, що полегшує управління завданнями працівників та активістів, подання звітності, налагодження відносин з отримувачами допомоги та зацікавленими сторонами [249, с. 265]. До того-ж іноземні донори громадських організацій України вживають заходів, спрямованих на створення умов для самостійної громадянської активності українців та здатності громадських організацій самостійно знаходити фінансування [248, с. 156].

Важливим показником ефективності різних форм громадянської активності є довіра громадян до активістів чи організацій, що опосередковують їх дії. Наприклад, результати моніторингових опитувань, проведених Інститутом соціології НАН України містять відомості про середній бал довіри громадян до різноманітних суб'єктів. У 2015, 2016, 2017 та 2018 роках політичні партії отримали однакову оцінку довіри – 1,9 балів. Благодійні фонди, громадські організації та об'єднання також отримали однакову оцінку в 2,9 балів в 2015 – 2017 роки, 2,8 бали у 2018 році. Волонтери отримали оцінку 3,5 бали у 2015 році, 3,4 у 2016 та 2017 роках, 3,2 у 2018 році (див. додаток Е) [220, с. 451]. Щоправда, в цьому спостереженні громадські організації і об'єднання поєднані з благодійними фондами. Більш точну

різницю довіри громадян до партій, громадських організацій та волонтерів демонструють результати опитувань, проведених соціологічною службою Центру Разумкова у 2016 та 2018 роках. В ході цих опитувань громадяни могли надати відповідь «зовсім не довіряю», «скоріше не довіряю», «скоріше довіряю», «повністю довіряю» і «важко відповісти» на запитання про довіру до тих чи інших інституцій. Це дає можливість встановити баланс-довіри недовіри до окремих соціальних інституцій, що являє собою різницю між часткою тих респондентів, хто довіряє (враховані відповіді «скоріше довіряю» і «повністю довіряю»), і часткою тих, хто не довіряє (відповіді «скоріше не довіряю» і «зовсім не довіряю»). Так в 2016 році у політичних партій цей показник дорівнював -64,8% (тобто являв собою від'ємне число), у громадських організацій він дорівнював 18,9%, а у волонтерських організацій він складав 44,2%. У 2018 році у політичних партій цей показник дорівнював -69,7%, у громадських організацій він дорівнював 6,2%, а у волонтерських організацій 44% (див. додатки Ж, И). Це означає, що між довірою до громадських та волонтерських організацій існує помітна різниця, зокрема більшою є частка громадян, що не довіряють громадським організаціям. Також в період з 2016 по 2018 рік довіра громадян до громадських організацій знизилась, довіра до політичних партій зменшилась незначним чином, а довіра до волонтерів залишилась майже незмінною [57; 138].

На нашу думку існує декілька причин для різниці між довірою до громадських та волонтерських організацій. По-перше, до діяльності громадських організацій була залучена менша частка громадян, по-друге, громадські організації реалізовували проекти у різноманітних сферах, в той час як волонтери переважно фокусувались на питаннях оборони та мінімізації наслідків війни. Попри це, показники довіри до громадських об'єднань залишаються порівняно високими. Наприклад, в ході опитування, проведеного соціологічною службою Центру Разумкова у 2016 році, був виявлений баланс довіри-недовіри громадян до 27 соціальних інституцій. З цих інституцій лише 9 мали додатний (не від'ємний) баланс, і до них відносяться громадські

організації. У 2018 році з 31 соціальної інституції лише 8 мали додатний баланс, у тому числі громадські організації [57; 138].

Високі показники довіри до громадських організацій свідчать, що попри певні вади залучення громадян, вони виявилися здатними вирішувати актуальні соціальні проблеми. Автори дослідження Європейської дослідницької асоціації ERA «НДО у зовнішньому середовищі: організаційні проблеми та можливості розвитку», висвітлили особливості та складнощі діяльності громадських організацій України, що діяли у Запорізькій, Дніпропетровській, Харківській областях, на тих територіях Луганської та Донецької областей, що контролювані урядом України. Дослідження включало в себе опитування представників цих організацій у грудні 2017 – лютому 2018 року. Більшість опитаних (62%) представляли організації Луганської та Донецької областей. На нашу думку корисним є дослідження переліку проблем, на вирішення яких були спрямовані ці громадські організації відповідно до свого статуту. Серед таких проблем переважає додання наслідків конфлікту (48% респондентів) та адаптація внутрішньо-переміщених осіб (42% респондентів), налагодження ефективного місцевого самоврядування (46% респондентів). Також увагу громадських організацій отримують проблеми місцевої громади, зокрема водопостачання, стан дворів і прибудинкових територій, вивезення сміття (28% респондентів), проблеми соціального захисту пенсіонерів та людей з обмеженими можливостями (26% респондентів), проблеми домашнього насильства і гендерної нерівності (25% респондентів), інші проблеми [127, с. 9, 12]. Зважаючи на те, що більшість опитаних представників організацій займаються громадською активністю в Донецькій та Луганській областях, результати дослідження не можливо перенести на діяльність громадських організацій в усій Україні. Однак це дослідження демонструє, що громадські організації в Україні займаються як безпосереднім доданням наслідків війни, так і питаннями демократизації, соціального захисту та вирішення інших актуальних проблем загальнонаціонального і місцевого значення.

Одним із напрямів діяльності громадських організацій в досліджуваний період була участь у розвитку законодавства України, шляхом обговорення проектів нормативно-правових актів, висунення зауважень до них, пропонування власних проектів. Наприклад, громадський сектор Євромайдану, що об'єднував активістів з багатьох неурядових організацій створив групу «Реанімаційний пакет реформ», своєрідну коаліцію із 70 організацій, що мала на меті тиск на нове керівництво країни. Ця коаліція запропонувала власний план реформування країни, та сприяла прийняттю близько 120 нових законів в період з 2014 по 2017 рік. Представники громадських організацій змогли домогтись запровадження таких загальнонаціональних новацій як реформа державних закупівель, створення суспільного мовника, реформа патрульної поліції, децентралізація, реформа газового ринку, закупівля ліків міжнародними організаціями, підвищення прозорості видобувних галузей [12, с. 73]. Здатність громадських організацій сприяти реформам в Україні зумовила значну довіру громадян, зважаючи на потребу реформуванні держави за наслідками Революції Гідності та потребу додання суспільних викликів умовах війни.

Щоправда, ініціативи громадських організацій не завжди належним чином сприймалися та запроваджувалися представниками органів влади. В цьому сенсі показовим є процес прийняття закону України «Про особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету України на тимчасово окупованих територіях у Донецькій та Луганській областях». Цей закон є критично важливим для встановлення принципової позиції України щодо факту воєнної агресії Російської Федерації та окупації частини територій України та для вжиття відповідних заходів реагування [201].

Попри високу значущість цього закону його прийняття супроводжувалось певними суперечностями: законопроект не був винесений для публічного обговорення, представники громадянського суспільства не були залучені до процесу діяльності відповідних робочих груп, значна кількість депутатських зауважень не були враховані під час його прийняття, мала місце затримка надання доступу до тексту законопроекту. Ці порушення викликали реакцію

представників громадського сектору. Так, найбільші громадські організації України вимагали, щоб Комітет Верховної Ради з питань Національної безпеки та оборони опублікував повний проекту закону без затримки. Ця вимога була підписана представниками таких організацій як «Восток-СОС», «Право на захист», «Громадський холдинг «Група впливу», «Донбас СОС», «Громадянська мережа «Опора», «Крим СОС», Центр інформації про права людини та послуг підтримки стабілізації [326, с. 233–234].

Унаслідок того, що законопроект не був винесений на громадське обговорення та представники громадськості не були залучені до нормотворчості, останні могли лише подати офіційні звернення до представників органів влади: до Верховної Ради України, Президента України, Голови Верховної Ради України, голів депутатських фракцій, інших депутатів, відповідного парламентського комітету. Зокрема, звернення надали українські громадські організації правозахисної та гуманітарної спрямованості, звертаючи увагу як на власне положення законопроекту, так і на недоліки процесу його розгляду [326, с. 234]. При цьому слід зазначити, що певні недоліки процедури розгляду законопроекту були спрямовані на його якнайшвидше прийняття задля скорішого забезпечення прав громадян на тимчасово окупованих територіях. Водночас реакція представників громадських організацій демонструє їх потенціал впливати на нормотворчу діяльність в Україні.

Важливу роль у підвищенні довіри громадян до громадських організацій відіграла діяльність міжнародних неурядових організацій із захисту прав людини та мінімізації наслідків воєнного конфлікту, наприклад діяльність Міжнародної Амністії (Amnesty International) та Стража прав людини (Human Rights Watch) із захисту мешканців окупованих територій від незаконних арештів та катування, діяльність Управління Верховного Комісара ООН у справах біженців (Office of the United Nations High Commissioner for Refugees) із консультивання та надання гуманітарної допомоги внутрішньо переміщеним особам, діяльність Данської Ради у Справах Біженців (Danish Refugee Council) із допомоги громадянам, постраждалим від конфлікту, діяльність Міжнародної

Федерації за Права Людини (The International Federation for Human Rights) із протидії захопленню громадян, позасудовим покаранням громадян, іншим проявам насильства тощо [320, с. 42–44]. Ці інституції не є громадськими організаціями України, проте їх допомога в умовах конфлікту передбачає залучення громадян України та здатна підвищити довіру українців до громадського сектору загалом.

На нашу думку, порівняно високий кредит довіри в перспективі дозволяє громадським організаціям Україні відновити зв'язки з громадянами, залучати їх до своєї діяльності та нарощувати членську базу. При цьому встановлення зв'язків з громадянами має передбачати не лише інформування про свою діяльність та збір пожертвувань. Задля розвитку громадянської активності та, відповідно, громадянського суспільства представникам громадських організацій слід спонукати громадян на певні дії, починаючи з тих, що не потребують значних зусиль, наприклад, стимулюючи онлайн флешмоби та обговорення, підтримку електронних петицій тощо. Зважаючи на розвиток волонтерського руху в Україні, представникам громадських організацій доцільно співпрацювати з активістами-волонтерами задля спільного спонукання громадян до дій, що потребували б більших зусиль. При цьому подальше посилення впливу громадянських інституцій на прийняття рішень органами влади є необхідним для переходу громадянського суспільства України на якісно новий рівень розвитку [326, с. 228].

Таким чином, дослідження громадянської активності 2014 – 2019 років демонструє, що в цей період отримали свій розвиток як традиційні, так і нові форми громадянської активності. Умови та наслідки військової агресії суттєво вплинули на порядок денний громадянської активності в Україні. Для зміцнення національної безпеки та зменшення наслідків воєнного конфлікту громадяни України переважно українці застосовували ті способи громадянської активності, що можна віднести до *cause-oriented* активізму – дії, не пов'язані із голосуванням на виборах та підтримкою політичних партій, альтернативні способи політичної активності, спрямовані на вирішення специфічних проблем.

Українське суспільство відреагувало на проблеми воєнного конфлікту переважно за допомогою таких проявів громадянської активності: волонтерство на користь армії, волонтерство у соціальній роботі на користь військовослужбовців, внутрішньо переміщених осіб, інших громадян, постраждалих від війни, бойкотування продукції та послуг країни-агресора, бойкот автозаправних станцій та банків, що мають російське походження, благодійність. Такий різновид громадянської активності, як волонтерство показав свою ефективність у вирішенні критичних проблем загальнонаціонального значення, які не могла вирішити Українська держава після 2014 року. Як наслідок, волонтерський рух перетворився на новий соціальний рух в Україні та користується максимальною довірою серед інших суспільних інституцій країни.

Певного розвитку набув такий різновид громадянської активності, як діяльнісна підтримка громадянами на користь громадських організацій. У досліджуваний період громадські організації не змогли залучити до своєї діяльності широке коло громадян. Попри це організації отримали значну довіру громадян України, що свідчить не тільки про ефективне вирішення актуальних проблем силами громадських організацій, але й про довіру до громадського сектору взагалі, у тому числі унаслідок діяльності міжнародних інституцій із допомоги постраждалим від війни.

Воєнний конфлікт спричинив загальний негативний вплив на економічне становище в Україні, що призвело до поширення протестів із вимогами соціально-економічного характеру у формі демонстрацій, страйків, петицій, протестів та інших масових дій. Загрози національній безпеці України та негативні соціально-економічні наслідки війни, відсутність ефективних економічних реформ та діалогу з громадськістю спричинили високу соціальну напруженість у суспільстві, тому реакція на суспільні проблеми нерідко відбувалася як нелегальний активізм, що супроводжувався сутичками, захопленням чи руйнацією будівель, блокуванням доріг.

Водночас деякі види громадянської активності не мали значного зростання, а саме: голосування громадян на виборах та діяльнісна підтримка на користь політичних партій. Так показники участі громадян в президентських та парламентських виборах є найнижчим за усі часи незалежності, явка на чергових місцевих виборах є найменшою, поступаючись лише явці на місцевих виборах 2010 року. Такі низькі показники явки на виборах в досліджуваній період пов'язані із організацією та проведенням виборів в умовах зовнішньої воєнної агресії, отже, не можуть характеризувати власне активність громадян.

Показники підтримки, членства та довіри громадян до політичних партій в досліджуваній період також виявилися низькими, що пов'язано із неспроможністю політичних партій продемонструвати незалежність від впливових бізнес-угруповань, ефективно вирішувати актуальні проблеми та налагоджувати двосторонній зв'язок із громадянами.

Аналіз динаміки розвитку окремих різновидів громадянської активності демонструє, що в досліджуваній період найбільшого розвитку в Україні зазнав *cause-oriented* активізм, тобто політична активність, спрямована на вирішення конкретних актуальних суспільних проблем. Практики *cause-oriented* активізму в Україні є відповіддю громадян на воєнну агресію Російської федерації, окупацію півострову Крим та частин територій Донецької і Луганської областей, пов'язані з цим негативних наслідки бойових дій та економічні втрати [323, с. 10–12; 340, с. 111–112].

Найбільший розвиток в умовах війни отримав такий різновид громадянської активності як громадська активність, тобто вирішення суспільних проблем власними силами громадян. Такого висновку можна дійти спостерігаючи динаміку розвитку волонтерського руху. Також певний розвиток отримав легальний політичний активізм, тобто вплив громадян на рішення органів влади, не пов'язаний із формуванням представницьких органів влади. Це спостереження базується на зростанні протестних практик, розвитку електронних петицій, поширенні практик бойкотування продукції. Найменшого розвитку зазнала формальна політична участь, що передбачає участь громадян

в формуванні представницьких органів влади. Це можна констатувати зважаючи на низьку підтримку політичних партій громадянами.

Загалом у досліджуваній період мала місце така участь громадян, що переважно передбачала вирішення актуальних проблем власними силами самих же громадян (певною мірою) незалежно від органів влади. Це становище відповідає таким початковим рівням громадянської активності, які не передбачають контролю громадян за діяльністю органів влади та делегування громадянам повноважень від органів влади, активного розширення власних прав. Відповідно, подальший розвиток громадянської активності має базуватися на розширенні практик впливу громадян на дії владних органів.

Отже, громадянська активність в Україні зазнала не лише кількісного зростання, але і внутрішньої трансформації. Попри недостатню розвиненість практик впливу громадян на діяльність органів влади, розвиток громадянської активності після 2014 року свідчить про подальше поширення демократичних цінностей та практик в суспільстві, розвиток громадянського суспільства України.

Висновки до третього розділу

Сучасний стан розвитку громадянської активності в Україні характеризується, з одного боку, наявністю розвинутого політико-правового механізму її реалізації, з іншого – готовністю громадян застосовувати певні її різновиди для впливу на політичні процеси та вирішення актуальних соціальних проблем. Особливого розвитку громадянська активність набула в кризових умовах воєнної агресії та окупації деяких територій України, що настали після 2014 року. У цих умовах сформувалися та отримали свій розвиток основні практики громадянської активності в Україні, склалася її актуальна проблематика, що передбачає посилення обороноздатності, допомогу постраждалим від окупації та бойових дій, протест проти погіршення соціально-економічних умов життя громадян.

Аналіз нормативно-правової бази України, чинної в період 2014 – 2019 років, дозволив встановити, що всі різновиди громадянської активності (формальна політична участь, політичний активізм, громадська активність) врегульовані законодавством України. Також нормативно-правові акти України регулюють статус різноманітних організацій, що можуть опосередковувати громадянську активність.

Зокрема встановлено, що законодавством України детально врегульовані такі способи формальної політичної участі, як голосування громадян на виборах та референдумах, зайняття посад у політичних партіях, громадських об'єднаннях, внески на підтримку, членські внески та пожертвування громадян на користь громадських об'єднань, звернення громадян до партій та органів влади, контактування громадян та представників органів влади. В Україні існує розвинутий формальний механізм контактування громадян та представників органів влади, що включає подання звернень громадян, подання доручень виборців, місцевих ініціатив, проведення публічних громадських обговорень та електронних консультацій з громадськістю, діяльність громадських рад при органах виконавчої влади, проведення громадських слухань.

Також законодавство України захищає та забезпечує реалізацію політичного активізму в Україні. Зокрема закон захищає проведення мирних зібрань та демонстрацій, що є важливою запорукою впливу громадян на прийняття політичних рішень. У 2015 році на законодавчому рівні була запроваджена система електронних петицій, що має значно полегшити застосування громадянами цього виду політичного активізму.

Закони України захищають та регулюють здійснення громадської активності, зокрема звернення громадян до засобів масової інформації з приводу вирішення соціальних проблем, вільне висловлення своїх думок щодо їх вирішення. Для забезпечення благодійної та волонтерської діяльності були розроблені спеціальні нормативні акти, що також відіграло позитивну роль в тому, як громадяни застосовували ці види громадянської активності для вирішення актуальних проблем у період 2014 – 2019 років.

Нами встановлено, що законодавство України захищає право громадян на вільне створення об'єднань та участь у їх діяльності. При цьому законом врегульована діяльність різноманітних організацій, що можуть опосередковувати громадянську активність: партій, громадських об'єднань, професійних спілок, організацій роботодавців. В якості одного з напрямів законодавчого вдосконалення інституційних форм громадянської активності можна запропонувати прийняття закону, що б встановлював загальні вимоги до створення та діяльності професійних організацій (саморегульованих організацій та організацій професійного самоврядування), гарантував їх самоврядні повноваження. Прийняття такого акту мало б сприяти самоорганізації громадян за професійним принципом та, відповідно, професійному самоврядуванню: забезпеченню якості різноманітних професійних послуг та легальному представленню інтересів певних професій.

Детальне нормативно-правове регулювання різнобічних аспектів громадянської активності стало важливою передумовою її розвитку в Україні в досліджуваний період. Втім особливості та складності розвитку громадянської активності в Україні більшою мірою залежать від правової та політичної практики, актуальних суспільних умов.

Фактором, що інтенсифікував розвиток громадянської активності, зумовив появу певних її сталих форм та сприяв її сучасній проблематиці стала суспільно-політична криза у південно-східному регіоні України, пов'язана із загрозами та наслідками військової агресії та часткової окупації територій України після 2014 року. Слід зазначити, що при цьому різні види та прояви громадянської активності в досліджуваний період розвивалися неоднаково, демонструючи нерівну здатність певних соціальних інституцій та механізмів слугувати вирішенню потреб суспільства в кризових умовах.

Так період 2014 – 2019 років такий різновид громадянської активності як формальна політична участь, зазнав певних складнощів у реалізації, пов'язаних як із безпосереднім перешкодами унаслідок війни, так і з недоліками функціонування політичних інститутів в Україні. Зокрема умови військової

агресії та окупації деяких територій України створили значні складності в реалізації виборчих прав громадян на президентських (2014 та 2019 року), парламентських (2014 та 2019 року) та місцевих виборах (2015 року). Це позначилося на формальних показниках явки громадян на виборах, що є найнижчими за усю історію України. При цьому, унаслідок екстремальних умов проведення виборів ці показники не можливо вважати свідченням реального зменшення готовності громадян проголосувати. Також унаслідок недоліків виборчого законодавства, чинного в 2014 – 2015 роках, внутрішньо-переміщені особи були позбавлені права голосу на місцевих виборах в тих громадах, де вони фактично тимчасово проживали. Отже, внаслідок війни такий прояв формальної громадянської активності, як голосування на виборах, не зазнав розвитку. Це є однією з причин подальшого реформування виборчого законодавства та набуття чинності у 2020 році нового Виборчого кодексу України.

Такий різновид формальної політичної участі та, відповідно, громадянської активності, як діяльнісна підтримка та членство громадян в політичних партіях також не отримав значного розвитку в цей період. Ці організації виявили певні недоліки свого функціонування в досліджуваній період: не змогли налагодити взаємодію з широкими верствами населення, продемонструвати ефективне вирішення актуальних проблем та виявити незалежність від великих бізнес-еліт. Це призвело до порівняно низьких показників членства, діяльної підтримки та довіри до політичних партій, є одним із факторів кардинальної зміни електоральних вподобань громадян на президентських та парламентських виборах 2019 року.

Більшого розвитку в досліджуваній період зазнав такий різновид громадянської активності, як легальний політичний активізм. Зокрема після успіху Революції гідності 2014 року зросла готовність громадян застосовувати мирний протест для відстоювання власних потреб. За цих обставин, унаслідок війни та погіршення соціально-економічного становища в країні, основним порядком денним протестів в Україні стали вимоги покращення рівня життя.

Напередодні досліджуваного періоду – у 2013 році в Україні розпочав свій розвиток новий вид громадянської активності – бойкотування продукції Російської Федерації. Цей прояв політичного активізму набув подальшого значного розвитку після 2014 року як бойкотування продукції країни-агресора. Також у досліджуваній період значного розвитку набув такий вид політичного активізму як подання петицій, що пов'язане із запровадженням у 2015 році системи електронних петицій, які можна подати до Верховної Ради, Президента, Кабінету Міністрів України, органів місцевого самоврядування. Предметна спрямованість електронних петицій у досліджуваній період свідчить про готовність громадян вирішувати найрізноманітніші проблеми, що стосуються як обороноздатності країни, так і інших питань.

Обурення воєнною агресією та вади діалогу між органами влади та громадянами призвели до певного поширення нелегального активізму в Україні: блокування доріг, пошкодження майна, протестів, що супроводжуються бійками та захопленням будівель. Нелегальний активізм є спотворенням легального активізму, що пов'язано із високими показниками соціальної напруженості. Діалог з громадянами та просвітницька діяльність щодо правил мирного протесту мають сприяти зменшенню показників нелегального активізму та заміщення їх громадянською активністю.

Найбільший розвиток в Україні 2014 – 2019 років отримав такий різновид громадянської активності, що не пов'язаний із безпосереднім впливом громадян на прийняття рішень органів влади – громадська активність. Українське суспільство зазнало викликів, які держава виявилася нездатною вирішити повною мірою. Попри це громадяни України виявили готовність зреагувати на ці виклики за допомогою волонтерства, що характеризується значним зростанням та безпрецедентними (як для України) кількісними показниками залучення громадян. Волонтери мають найвищі показники довіри громадян (у порівнянні з іншими суспільними інституціями), що свідчить про здатність волонтерів ефективно вирішувати актуальні проблем. Як наслідок, волонтерський рух в Україні перетворився на новий соціальний рух, що має

предметну спрямованість з посилення обороноздатності країни та допомоги постраждалим від війни. Попри цю позитивну тенденцію слід зазначити, що на відміну від країн розвинутої демократії, в Україні ще не сформувалися практика регулярної волонтерської активності широких верств населення. Отже, розвиток волонтерства як соціального руху може слугувати основою для подальшого формування цих практик у майбутньому.

Певні суперечності має розвиток такого різновиду громадської активності, як участь громадян в діяльності громадських організацій. Аналіз результатів соціологічних досліджень не дозволяє однозначно охарактеризувати динаміку членства громадян в громадських організаціях в 2014 – 2019 роках. Наукові та аналітичні матеріали свідчать про те, що громадські організації в досліджуваній період не виявили здатності залучити до своєї діяльності значну кількість громадян та характеризуються залежністю від зовнішнього фінансування. Попри це громадські організації характеризуються високими показниками довіри громадян, що підтверджує їх здатність ефективно вирішувати проблеми, актуальні для українського суспільства.

Отже, аналіз практик громадянської активності в Україні дозволяє сформулювати основні напрямки її подальшого розвитку. Так необхідним залишається посилення впливу громадян на прийняття рішень органів влади, залучення широких верств населення до діяльності суспільно-політичних інституцій (передусім партій та громадських організацій), популяризація регулярних практик волонтерства. Попри це громадяни України виявили готовність вирішувати гострі соціальні проблеми за допомогою різноманітних способів громадянської активності в кризових умовах зовнішньої воєнної агресії, що виникли після 2014 року. Позитивна динаміка кількісних показників громадянської активності, статистично підтверджена готовність громадян застосовувати певні її різновиди – усе це свідчить про перспективи конструктивного розвитку громадянської активності та побудови громадянського суспільства в сучасній Україні.

ВИСНОВКИ

1. Дослідження феномену громадянської активності, його теоретичних характеристик та практики реалізації є актуальним в умовах демократизації політичних процесів, модернізації політичної системи, становлення інститутів громадянського суспільства в сучасній Україні. Визначення теоретичної моделі громадянської активності базується на аналізі як зарубіжної, так і вітчизняної наукової думки.

Аналіз проблематики громадянського суспільства, політичної участі громадян та її видів, колективних дій громадян показує, що в зарубіжній науковій думці розроблені окремі важливі аспекти громадянської активності:

- підходи та ознаки громадянського суспільства, що дозволяє охарактеризувати сутність громадянської активності;
- класифікація різновидів політичної участі, що дає можливість уточнити структуру громадянської активності;
- характеристика різних видів політичної участі, що показує їх значення в суспільно-політичному процесі.

2. Дослідження проблематики громадянської активності в науковій думці України дає підстави стверджувати, що хоча певні науковці досліджують саме явище громадянської активності (її сутність, законодавче регулювання, механізми формування), більшість науковців України фокусує свою увагу на окремих різновидах та умовах здійснення соціально-політичної (у тому числі громадянської) активності. За таких обставин дослідженню громадянської активності як масового явища, що отримує розвиток в українському суспільстві, не приділяється достатньо уваги. Актуальним залишається цілісне дослідження громадянської активності в Україні в умовах 2014 – 2019 років, що зокрема включає в себе порівняльний аналіз того, як в цей період розвиваються окремі різновиди громадянської активності.

3. Політологічний аналіз ключових характеристик поняття «громадянська активність» дозволив розробити класифікацію підходів до його теоретичного

вивчення, що базується на послідовному синтезі атрибутивного та психологічного розуміння терміну «активність» з одного боку, та політико-правового та ціннісного розуміння терміну «громадянський» з іншого. Відповідно, для встановлення сутності громадянської активності як політологічної категорії обраний атрибутивний політико-правовий та атрибутивний ціннісний підходи. Поєднання цих підходів дозволяє дослідити громадянську активність як певну діяльність, що має зовнішнє виявлення, та відрізняється від інших видів людської діяльності політико-правовими та ціннісними атрибутами. Отже, в цьому дослідженні під громадянською активністю розуміється вільна, усвідомлена діяльність та комунікація громадян, що базується на громадянських цінностях та має на меті вирішення соціальних проблем, захист та розширення прав громадян або контроль за діяльністю органів влади.

Синтез концептуальних визначень та характеристик громадянського суспільства, громадянської активності та політичної участі громадян дозволив дати визначення суб'єкта громадянської активності, встановити фактори її розвитку та функцій, які громадянська активність виконує у суспільстві:

- Під суб'єктом громадянської активності розуміється особа, що самотійно, вільно та усвідомлено, виходячи з громадянських цінностей, діє чи комунікує з метою вирішення соціальних проблем, захисту та розширення прав громадян або контролю за діяльністю органів влади, а також групи і організації, які складені чи підтримуються такими особами.

- Також нами встановлено, що громадянська активність зазнає впливу внутрішніх довгострокових факторів (соціалізація, мотивація, освітній рівень, громадянська ідентичність), зовнішніх довгострокових факторів (політична система, соціально-економічне становище, рівень розвитку громадянського суспільства, можливості інформаційно-комунікативних технологій), внутрішніх короткострокових факторів (раціональний вибір та соціальні інстинкти, короткострокові емоційні стани), зовнішніх короткострокових факторів (політична мобілізація та діяльність ЗМІ). При

цьому політична культура займає проміжне місце між довгостроковими зовнішніми та внутрішніми факторами, а соціальні проблеми можуть відігравати роль як короткострокових, так і довгострокових факторів громадянської активності.

- У роботі розроблені функції громадянської активності: захист та розширення прав і свобод громадян, суспільний контроль за діяльністю органів влади, побудова взаємодії між громадянами та державою, інформування про соціальні проблеми, представлення інтересів громадян, у тому числі інтересів малих груп, комунікативна функція, поширення громадянських цінностей та демократичних практик, рекрутування громадян, соціальна інтеграція, безпосереднє вирішення соціальних проблем.

- Для дослідження громадянської активності нами обраний комплекс наукових методів, що розроблені не тільки в політології, але й у філософії, праві, психології, соціології та в інших суспільних науках. Протягом усієї роботи застосовуються загально-наукові методи: аналіз та синтез, індукція та дедукція, метод аналізу правового документа, метод контент-аналізу історичний та соціологічний методи, соціокультурний підхід та метод системно-факторного аналізу. Для вирішення конкретних завдань дисертації застосовані такі спеціальні методи наукового пошуку як інституційний та структурно-функціональний.

4. Дослідження структури громадянської активності дозволило встановити, що прояви громадянської активності можна класифікувати відповідно до способів дій громадян, за критеріями тривалості, необхідних ресурсів, наявності трансформаційного потенціалу громадянської активності, її організованості. Синтез сутнісних характеристик громадянської активності та класифікації різновидів політичної участі дозволило дійти висновків, що громадянська активність охоплює такі різновиди політичної участі як формальна політична участь, за винятком оплачуваної професійної діяльності, політичний активізм, громадська активність.

Дослідження теоретичних розробок щодо форм політичної участі та аналіз вітчизняних та зарубіжних статистичних класифікаторів дозволив дійти висновків, що громадянська активність може мати інституційні та неінституційні форми. При цьому інституційні форми громадянської активності можуть опосередковуватися наступними організаціями:

- політичні організації;
- організації із соціальної адвокації, тобто популяризації та просування суспільно-значущих вимог;
- громадські організації;
- грантодавчі організації;
- професійні спілки та інші трудові організації, якщо їх діяльність з відстоювання прав працівників виходить за межі підприємства;
- організації промисловців і підприємців, професійні організації, якщо їх діяльність спрямована на законне лобювання політичних рішень чи поширення суспільно значущих ідей.

Синтез сутнісних характеристик громадянської активності з ознаками рівнів політичної участі громадян та їх взаємодії із органами місцевої влади, дозволив розробити рівні громадянської активності: «Надання можливості» (тобто надання громадянам можливостей для самостійного вирішення суспільних проблем, за умови невтручання громадян у діяльність органів влади), «Інформаційний зв'язок» (взаємне повідомлення про дії громадян та органів влади без координації та співпраці), «Координація дій» (громадяни та органи влади ведуть перемовини та узгоджують власні дії), «Партнерство з громадою» (представники органів влади не лише співпрацюють з громадськістю, але й відкриті для суспільного контролю), «Делегована влада» (громадянам та їх організаціям офіційно делегується частина функцій органів влади), «Громадянське управління» (ідеальна умовна модель, за якої механізм влади є інструментом самоврядних дій громадян).

5. Аналіз нормативно-правової бази, її зіставлення із теоретично встановленими різновидами громадянської активності дозволяє дійти висновку,

що законодавство України загалом передбачає різноманітні формальні інструменти для реалізації громадянської активності. Так врегульованими є голосування громадян, зайняття посад в політичних партіях та громадських об'єднаннях, внески на їх користь, контактна активність громадян. Розвинутим є формальний механізм контактування громадян та комунікативної взаємодії з представниками органів влади, що включає систему електронних петицій, запроваджену 2015 року. Проведення мирних зібрань та демонстрацій, звернення громадян до засобів масової інформації та вільне висловлення своїх думок захищені законом. В Україні розроблені та запроваджені спеціальні нормативні акти для забезпечення благодійної та волонтерської діяльності.

6. Аналіз предметної спрямованості громадянської активності в Україні 2014 – 2019 років вказує на те, що суспільно-політична криза у південно-східному регіоні, а саме окупація частини територій України Російською Федерацією, пов'язані з цим бойові дії та їх негативні наслідки є ключовим фактором, що зумовив трансформацію громадянської активності після 2014 року та визначив сучасну модель її розвитку.

Дослідження результатів соціологічних досліджень та контент-аналіз публікацій в інтернет-ЗМІ дозволив дійти висновків, що в період 2014 – 2019 років громадянська активність в Україні зазнала як кількісного зростання, так і сутнісних трансформацій. У досліджуваний період свій розвиток мали як традиційні для України прояви громадянської активності (голосування на виборах, підтримка політичних партій та громадських організацій, протестна діяльність, волонтерство та благодійництво), так і нові її види (бойкотування продукції та послуг країни-агресора, подання електронних петицій):

- В умовах зовнішньої агресії в Україні 2 рази проходили президентські вибори (у 2014 та 2019 роках), парламентські вибори (у 2014 та 2019 роках), чергові місцеві вибори (у 2015 році). Показники явки громадян на президентських та парламентських виборах у цей період є найнижчими за увесь час незалежності України, явка на чергових місцевих виборах 2015 року є майже найменшою, поступаючись лише максимально низькій явці у 2010 році.

Попри мінімальні показники явки, на нашу думку неможливо з упевненістю стверджувати, що готовність громадян взяти участь у голосуванні змінилася у негативний бік. Це пов'язано з тим, що вибори відбувалися в екстремальних умовах, що ускладнювали чи унеможлилювали голосування для значної кількості громадян у Донецькій та Луганських областях, на території Автономної Республіки Крим та м. Севастополь.

- Дослідження кількісних показників членства та підтримки партій вказує на те, що період 2014 – 2019 років характеризується меншим розвитком таких форм громадянської активності, як діяльнісна підтримка партій та громадських організацій в Україні. Аналіз думок вітчизняних науковців дозволяє дійти висновку, що політичні партії відзначилися недостатньо налагодженою взаємодією з широкими колами населення, не змогли продемонструвати ефективне вирішення актуальних проблем та виявити незалежність від великих бізнес-еліт.

- У роботі встановлено, що негативний вплив воєнного конфлікту на соціально-економічне становище, гальмування реформ, корупція, політичне напруження призвели до поширення протестів із вимогами соціально-економічного та політичного характеру. Також задля вирішення актуальних питань внутрішнього життя громадяни України активно застосовували інструмент електронних петицій, запроваджений законодавчими змінами у 2015 році.

- Обурення агресією Російської Федерації та негативні соціально-економічні наслідки війни зумовили підвищення рівня соціальної напруженості в суспільстві. Як наслідок, в Україні розвинувся нелегальний політичний активізм: блокування доріг, випадки захоплення будівель чи пошкодження майна, протести, що супроводжувалися бійками. Позитивна динаміка розвитку громадянської активності дає підстави припустити, що за умови покращення соціально-економічних показників, нелегальний активізм буде поступатися громадянській активності в Україні.

- Результати соціологічних досліджень демонструють особливу роль волонтерства у вирішенні актуальних викликів в Україні 2014 – 2015 років. Цей період характеризується рекордними для України показниками зростання волонтерської активності громадян, найвищі показники довіри громадян до волонтерів (у порівнянні з іншими суспільними інституціями) свідчать про здатність волонтерів ефективно вирішувати актуальні проблеми. Показавши свою ефективність у вирішенні тих проблем, які не змогла самостійно вирішити держава, волонтерський рух в Україні перетворився на новий соціальний рух, що має предметну спрямованість з посилення обороноздатності країни та допомоги постраждалим від війни.

- Аналіз соціологічних відомостей не дозволяє однозначно охарактеризувати динаміку членства громадян в громадських організаціях в 2014 – 2019 роках. Аналіз наукових та аналітичних матеріалів дає підстави стверджувати, що громадські організації в досліджуваній період не виявили здатності залучити до своєї діяльності значну кількість громадян та характеризуються залежністю від зовнішнього фінансування. Попри це позитивною є оцінка суспільством діяльності громадських організацій що свідчить про їх ефективність у вирішенні актуальних проблем та створює підстави для подальшого розширення зв'язків із громадянами.

7. Характер реалізації громадянської активності в Україні після 2014 року дає можливість зробити висновок, що якісне демократичне управління, розвиток громадянського суспільства та, як наслідок, здатність до реагування на суспільні виклики в сучасній Україні потребують широкої участі громадян у вирішенні суспільних справ. Громадяни не можуть пасивно обмежуватися голосуванням за політичних лідерів та партії на виборах, очікуючи подальшого вирішення ними суспільних проблем. Замість цього громадяни можуть діяти, безпосередньо впливаючи на вирішення соціальних проблем за допомогою різноманітних способів громадянської активності.

Отже, подальший розвиток громадянського суспільства в Україні потребує відстоювання громадянами своїх прав та законних інтересів перед

органами влади, здійснення активного суспільного контролю за законністю дій представників влади та дотриманням посадовими особами політичних обіцянок. Громадяни мають активно домагатися делегування органами влади власних повноважень самоврядним організаціям громадян.

Синтез теоретичних моделей політичної участі громадян та спостережень перебігу громадянської активності в Україні після 2014 року дає можливість запропонувати наступні рекомендації з розвитку громадянської активності в Україні:

По-перше, з метою залучення громадян у процес прийняття рішень органами влади, представникам громадських організацій, органів влади та політичних сил доцільно сприяти обізнаності громадян про способи впливу на рішення органів влади, зокрема про способи інформаційно-комунікативного контактування з органами місцевої влади: подання пропозицій, доручень виборців, місцевих ініціатив, участь у публічних громадських обговореннях, електронних консультацій з громадськістю, проведення громадських слухань. Корисним є заохочення громадян до діяльності громадських рад.

По-друге, зважаючи на важливість інститутів представницької демократії задля побудови демократичної держави, на нашу думку, необхідним є розвиток відносин між політичними партіями України та пересічними громадянами. Політичним партіям та їх лідерам корисно інтенсифікувати контактну взаємодію з громадянами, що може відбуватися у формах відеозустрічей з громадськістю, онлайн-обговорень (у тому числі обговорень проєктів нормативних актів, що розробляються партіями), закликів до надання пропозицій громадян, звітуванні перед громадянами. Сучасні інформаційно-комунікативні технології дозволяють політичним силам не лише зосереджувати зусилля на існуючій членській базі, але й взаємодіяти з ширшими колами громадян, надаючи їм більше можливостей впливати на політику партій та контролювати їх діяльність.

По-третє, в сучасних умовах Україні необхідне посилене залучення якомога більшої кількості громадян до діяльності громадських організацій,

чому може сприяти висока довіра громадян до цих організацій. Таке залучення потребуватиме, в першу чергу, зусиль та ініціативи з боку самих громадян. З боку громадських організацій таке залучення потребуватиме уваги до двосторонніх способів взаємодії, налагодження діалогу з громадянами, їх просвітництва.

По-четверте, задля активізації волонтерського руху, формування практики регулярного волонтерства широких верств громадян, що спостерігається в країнах сталої демократії, необхідно популяризувати серед пересічних громадян постійні волонтерські практики, що передбачають не лише короточасні матеріальні пожертви, але й постійне особисте надання певних безоплатних послуг чи виконання корисних робіт. Запровадження цього тісно пов'язано з поширенням тих практик волонтерства, що спрямовані не лише на посилення обороноздатності і мінімізацію наслідків конфлікту, але і на інше коло питань локального значення. З боку органів державної влади та місцевого самоврядування корисним може бути врахування часу, який громадяни витрачають на волонтерську діяльність, під час проведення конкурсів на заміщення посад у відповідних органах.

По-п'яте, можливим напрямком удосконалення громадянської активності є розвиток законодавства у сфері професійного самоврядування, встановлення загального статусу саморегульованих та професійних організацій. Цей нормативний акт може сприяти самоорганізації громадян України за професійним принципом, відстоювання ними інтересів представників професії та запровадження стандартів якості професійної діяльності.

Отже, після 2014 року громадянська активність в Україні зазнала не тільки зростання кількісних показників, але й вийшла на якісно новий рівень, відіграючи ключову роль у вирішенні актуальних суспільних проблем. Трансформація громадянської активності в Україні містить в собі можливості для подальшого розширення патріотичних та демократичних настроїв і практик, свідчить про розвиток громадянського суспільства України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Активісти заявляють про готовність безстроково бойкотувати російський «Мегаполіс» і не тільки. URL: <https://portal.lviv.ua/news/2016/01/19/aktivisti-zayavlyayut-pro-gotovnist-bezstrokov-boykotuvati-rosiyskiy-megapolis-i-ne-tilki> (дата звернення: 25.01.2020).
2. Алмонд Г. А., Верба С. Гражданская культура и стабильная демократия. *ПОЛИС*. 1992. № 4. С. 56–61.
3. Ахременко А. С. Политический анализ и прогнозирование : учеб. пособие. Москва : Гардарики, 2006. 333 с.
4. Бабкіна М. І. Громадянська активність і соціальна взаємодія в структурі активної громадянської позиції особистості. *Педагогіка, психологія і соціологія* : сб. науч. тр. SWorld по материалам междунар. науч.-практ. конф., г. Одесса, 20 – 27 дек. 2011 г. Одесса, 2011. С. 28–32.
5. Бажинова О. А. Взаємодія органів публічної влади з громадськістю як чинник демократизації державного управління. *Державне будівництво*. 2011. № 2. С. 1–10. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILA=&2_S21STR=DeBu_2011_2_54 (дата звернення: 31.03.2020).
6. Балусева О. Бюджет участі. *Бюджетна бухгалтерія*. 2017. № 31. Серпень. URL: <https://i.factor.ua/ukr/journals/bb/2017/august/issue-3> (дата звернення: 31.03.2020).
7. Безродна В. І. Особливості формування громадянського суспільства в процесі політичної модернізації України : автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02. Одеса, 2003. 16 с.
8. Безрук О. О. Політична мобілізація українського суспільства в умовах гібридної війни. *Сучасне суспільство*. 2016. Вип. 2. С. 15–23.

9. Бекешкіна І. Ставлення українців до політичних партій та перспективи побудови партійної системи в Україні. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін*. 2017. Вип. 4 (18). С. 42–48.
10. Білик О. М. Громадські об'єднання: законодавче регулювання, нові права і можливості. *Соціально-трудова відносина: теорія та практика*. 2013. № 2. С. 149–154.
11. Богданович І. Підтримка організацій громадянського суспільства з боку міжнародних інституцій та завдання світової спільноти. URL: <http://veche.kiev.ua/journal/4635/> (дата звернення: 25.01.2021).
12. Боротьба за Україну. Звіт Chatham House / Т. Еш, Дж. Ганн, Д.Лаф ІА інші. URL: <https://www.chathamhouse.org/sites/default/files/publications/research/Struggle-for-Ukraine-UA-2.pdf> (дата звернення: 25.01.2021).
13. Бортніков В. Політична участь, політична активність, політична діяльність, політична поведінка: спільне й особливе. *Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку*: збірник наукових праць. 2007. Вип. 19. С. 49–56.
14. Бочі А., Кудіна Л., Івашко І. Оцінка проблем психологічної, соціально-економічної адаптації та інтеграції жінок з числа ВПО у нові громади (Вінницька, Львівська та Київська області): дослідження Громадської організації «Молодіжна альтернатива» за підтримки Координатора проектів ОБСЄ в Україні. К.: ОБСЄ, 2017. 39 с.
15. Брильова О. В. Правовий статус організацій роботодавців, їх об'єднань. *Вісник Одеського національного університету*. Серія: Правознавство. 2013. Т. 18. Вип. 2. С. 53–63.
16. Броварська молодь «вмирає» від російських товарів просто в супермаркетах. URL: <https://mpz.brovary.org/brovarska-molod-vmiraye-vid-rosiyskih-tovariv-prosto-u-supermarketah> (дата звернення: 25.01.2020).
17. Букреєва І. Громадянська активність української студентської молоді: особливості виявлення та тенденції розвитку. *Соціологічні студії*. Луцьк: Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2013. Вип. 2 (3). С. 77–82.

18. Бурдые П. Социология и демократия. М., 1999. С. 148–152.
19. В Днепропетровске прошел флешмоб «Российские товары убивают» URL: https://34.ua/v-dnepropetrovske-proshel-fleshmob-rossijskie-tovary-ubivayut_n27377 (дата звернення: 25.01.2020).
20. В Україні 14,5 тисяч волонтерів постійно допомагають армії – Давид Арахамія. URL: <http://www.radiosvoboda.org/a/news/27039296.html> (дата звернення: 25.01.2020).
21. В Україні заблокували роботу найбільшого дистриб'ютора сигарет. URL: <http://ua.korrespondent.net/ukraine/3613878-v-ukraini-zablokuvaly-robotu-naibilshoho-dystrybuitora-syuharet> (дата звернення: 25.01.2020).
22. Ванюшина О. Ф. Волонтерський рух в Україні: еволюція, сучасний стан та статус. *Вісник Національного університету оборони України*. 2015. Вип. 1. С. 275–281.
23. Вахрамєєва Н. Ю. Інтернет-комунікації у діяльності політичних партій. *Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили*. Серія : Політологія. 2011. Т. 155. Вип. 143. С. 32–36. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Npchdupol_2011_155_143_8.pdf (дата звернення: 25.01.2021).
24. Вебер М. Политика как призвание и профессия : избранные произведения. Москва : Прогресс, 1990. 808 с.
25. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і гол. ред. В. Т. Бусел. К. ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2004. 1440 с.
26. Верховна Рада України, електронні петиції. URL: <https://itd.rada.gov.ua/services/Petitions?aname=responses> (дата звернення: 25.01.2020).
27. Вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів 25 жовтня 2015 року. URL: https://www.cvk.gov.ua/vibory_category/mistsevi-vibori/vibori-deputativ-verhovnoi-radi-avtonomnoi-respubliki-krim-mistsevih-rad-ta-silskih-

- selishhnih-miskih-goliv-25-zhovtnya-2015-roku.html (дата звернення: 25.01.2021).
28. Виборчий кодекс України : Закон України № 396-IX від 19.12.2019 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/396-20#Text> (дата звернення: 25.01.2021).
  29. Висоцька О. М. Удосконалення діалогу органів влади і громадськості на регіональному рівні. *Державне управління: теорія та практика*. 2012. № 2. С. 1–7. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Dutp_2012_2_37 (дата звернення 31.03.2020).
  30. Вишлінський Г., Міханчук Д. Волонтерський рух в Україні. К. : GfK Ukraine, 2014. 29 с.
  31. Війна на Донбасі: реалії і перспективи врегулювання : робоча версія аналітичної доповіді / М. Пашков та ін. К. : Український центр економічних та політичних досліджень ім. О. Разумкова, 2019. 144 с.
  32. Внутрішньо переміщені особи (ВПО). URL: <https://www.unhcr.org/ua/%D0%B2%D0%BD%D1%83%D1%82%D1%80%D1%96%D1%88%D0%BD%D1%8C%D0%BE-%D0%BF%D0%B5%D1%80%D0%B5%D0%BC%D1%96%D1%89%D0%B5%D0%BD%D1%96-%D0%BE%D1%81%D0%BE%D0%B1%D0%B8-%D0%B2%D0%BF%D0%BE> (дата звернення: 09.02.2020).
  33. Вознюк П. Громадська активність найманих працівників в Україні в контексті реалізації їхніх прав та інтересів : аналітична записка. URL: <http://old2.niss.gov.ua/articles/1578/> (дата звернення: 25.01.2021).
  34. Вострова О. И. Концепция гражданского общества: философское обоснование, исторические формы : автореф дис. ... канд. филос. наук : 09.00.11. Чебоксары, 2007. 21 с.
  35. Вперше в історії України явка на парламентських виборах склала менше 50% URL: https://zaxid.net/yavka_na_tsogorichnih_parlamentskih_viborah_stala_naunizhchoyu_v_istoriyi_n1485818 (дата звернення: 25.01.2021).

36. Врадій О. Проблеми взаємодії міжнародних структур і неурядових організацій в Україні. *Віче*. 2015. № 6. С. 7–11. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/viche_2015_6_3 (дата звернення: 25.01.2021).
37. Гаврилюк К. Діяльність громадських організацій із врегулювання політичної кризи в сучасній Україні. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. Київ, 2016. Вип. 3/4 (83/84). С. 274–287.
38. Гарбар О., Конопкін А., Кореньков О., Мовчан С. Збройний конфлікт в Україні: військова підтримка незаконних збройних формувань «ДНР» та «ЛНР» з боку Російської Федерації / За ред. О. Павліченка, О. Мартиненка. К. : Українська Гельсінська спілка з прав людини, 2018. 40 с.
39. Гегель Г. В. Ф. Философия права. Москва : Мысль, 1990. 524 с.
40. Гедікова Н. П. Обґрунтування сутності поняття «громадянська активність» у сучасному науковому дискурсі. *Сучасне суспільство*. 2016, Вип. 2 (12). С. 53–64.
41. Геллнер Э. Условия свободы. Гражданское общество и его исторические соперники. Москва : Московская школа политических исследований. 2004, 222 с.
42. Гоббс Т. Сочинения в 2 томах. Москва : Мысль, 1991. 731 с.
43. Головенько В. А. Механізми формування громадянської активності в Україні. *Ціннісна складова модернізаційних процесів у сучасному соціумі України* : колективна монографія / О. М. Балакірева та ін. К. : НАН України, ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України», 2014. С. 176–207.
44. Голуб А. В. Условия формирования и развития гражданской активности личности. *Наука вчера, сегодня, завтра* : сб. ст. по матер. XV междунар. науч.-практ. конф. Новосибирск, 2014. URL: <https://sibac.info/conf/science/xv/38982> (дата звернення: 31.03.2020).

45. Голуб В. Л. Чинники взаємовідносин державного управління та волонтерського руху. *Ефективність державного управління*. 2014. Вип. 40. С. 324–333.
46. Гонюкова Л. В. Методологія дослідження політичних партій у державно-управлінській науці. *Вісник Національної академії державного управління при Президентові України*. 2010. Вип. 2. С. 179–184.
47. Гонюкова Л. В. Основні напрями співпраці влади та громади і необхідні для цього умови. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. 2015. № 3. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Duur_2015_3_5 (дата звернення: 25.01.2021).
48. Гонюкова Л., Горбань Ю. Вплив громадсько-політичних рухів на розвиток громадянського суспільства в Україні. *Гілея*. 2013. № 75. С. 508–510.
49. Горелов Д. М., Корнієвський О. А. Волонтерський рух: світовий досвід та українські громадянські практики: аналітична доповідь. Київ: Національний інститут стратегічних досліджень, 2015. 36 с.
50. Гражданские позиции молодежи и студенчества в современной Украине (на примере Харьковского региона): монография / под. ред. И. С. Нечитайло. Харьков: Издательство НУА, 2014. 176 с.
51. Грицай І. О. Актуальні питання правового регулювання діяльності громадських об'єднань в Україні: проблеми та шляхи вдосконалення. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2015. № 1. С. 221–229.
52. Громадська активність громадян України. Опитування. URL: <https://dif.org.ua/article/gromadska-aktivnist-gromadyan-ukraini> (дата звернення: 25.01.2020).
53. Громадське спостереження за черговими місцевими виборами 2015 року: підсумковий звіт. URL: <https://opora.lviv.ua/wp-content/uploads/2018/06/Mistsevi-vybory-2015.-Rezultaty-sposterezhennya.pdf> (дата звернення: 25.01.2021).

54. Громадянська ідентичність. *Енциклопедія сучасної України*. URL: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=31975 (дата звернення: 25.01.2021).
55. Громадянське суспільство: політичні та соціально-правові проблеми розвитку : монографія / Г. Ю. Васильєв та ін. ; за ред. М. П. Требіна. Харків : Право, 2013. 536 с.
56. Демідова А. Ярова А. Засоби масової інформації як «четверта неформальна гілка публічної влади»: способи медіа-маніпуляції. URL: http://www.dy.nauka.com.ua/pdf/4_2018/102.pdf (дата звернення: 25.01.2021).
57. Довіра громадян України до суспільних інститутів Результати соціологічного дослідження. URL: https://razumkov.org.ua/uploads/socio/2018_06_press_release_ua.pdf (дата звернення: 25.01.2021).
58. Дороніна О. А. Проблеми та перспективи діяльності профспілок щодо забезпечення гідної праці в Україні. *Бізнес Інформ*. 2013. № 9. С. 202–207.
59. Дослідження МОМ засвідчило зростання гуманітарних проблем на сході України. URL: <http://iom.org.ua/ua/doslidzhennya-mom-zasvidchylo-zrostannya-gumanitarnyh-potreb-na-shodi-ukrayiny> (дата звернення: 09.02.2020).
60. Ештон наполегливо порадила РФ відвести війська з України. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2014/04/13/7022261> (дата звернення: 25.01.2020).
61. Єльнікова Ю. В. Саморегульвні організації: поняття, функції та принципи діяльності. *Проблеми і перспективи розвитку банківської системи України*. 2012. Вип. 36. С. 163–171.
62. Ємельяненко Є. О. Громадські організації у дискурсі демократизації суспільства : монографія. К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2011. 680 с.
63. Ємельянова А., Лобойко С. Національне дослідження електронних петицій в Україні. К. : Eastern Partnership Civil Society Facility, 2018. 47 с.

64. З яйцями і бійками. Російські вибори в Україні. URL: <https://ua.korrespondent.net/ukraine/3746786-z-yaitsiamy-i-biikamy-rosiiski-vyboru-v-ukraini> (дата звернення: 25.01.2020).
65. Загальна декларація прав людини від 10.12.1948. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/ru/995_015 (дата звернення: 25.01.2021).
66. Загороднюк Т. Ставлення населення регіонів України до політичної системи та політичних партій (2017 – 2019 рр.). *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін*. 2019. Вип. 6 (20). С. 338–344.
67. Злобіна О. Соціальна напруженість: чинники формування та способи оцінки. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін*. 2017. Випуск 4 (18). С. 96–103.
68. Зубар В. Роль сучасних суспільно-політичних рухів у розвитку української державності. *Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку*. 2014. Вип. 26. С. 65–70.
69. Истон Д. Категории системного анализа политики. *Антология мировой политической мысли*. Зарубежная политическая мысль. XX в. Т. 2. Москва : Мысль, 1997. 830 с.
70. Іванова Н. Ю. Людина і політика : підручник для студентів вищих навчальних закладів / за ред. О. В. Бабкіної, В. П. Горбатенка. К. : Видавничий центр «Академія», 2001. 528 с.
71. Ініціативні полтавці закликали бойкотувати російські товари, падаючи на підлогу. URL: <https://poltava.to/news/27197/> (дата звернення: 25.01.2020).
72. Іовчу Г. М. Політична участь громадян: механізм прояву соціального конфлікту чи інструмент інтеграції суспільства? *Вісник Одеського національного університету*. Серія : Соціологія і політичні науки. 2009. Вип. 13. Т. 14. С. 526–532.
73. Іщенко І. В., Дяченко Д. В. Аксіологічні чинники політичної нестабільності у контексті трансформаційних процесів. *Гілея*. 2018. № 3 (130). С. 370–372.

74. Кабінет міністрів України, електронні петиції. URL: <https://petition.kmu.gov.ua/kmu/petition> (дата звернення: 25.01.2020).
75. Как в Днепропетровске прошло бойкотирование российских заправок. URL: https://34.ua/kak-v-dnepropetrovske-proshlo-bojkotirovanie-rossijskih-zapravok_n28401 (дата звернення: 25.01.2020).
76. Карагяур К., Виноградова О., Бондаренко А., Бадер М. Стан інтеграції та соціальної адаптації внутрішньо переміщених осіб в Україні на прикладі дослідження в Одеській області. *Вечерняя Одесса*. 2018. № 32/33. 22 марта. С. 3.
77. Карий О. І., Панас Я. В. Передумови залучення волонтерів для забезпечення соціально-економічного розвитку громад. *Маркетинг і менеджмент інновацій*. 2016. № 2. С. 156–169.
78. Карий О., Панас Я. Місцеві ініціативи та залучення громадськості до здійснення місцевого самоврядування: навчальний посібник для посадових осіб місцевого самоврядування. К.: Асоціація міст України, Видавництво ТОВ «ПІДПРИЄМСТВО «ВІ ЕН ЕЙ», 2015. 176 с.
79. Кармазіна М. Політичні партії в Україні. 2014 – 2017 рр. К.: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2018. 168 с.
80. Кастельс М. Информационная эпоха. Экономика, общество и культура. Москва, 2000. 608 с.
81. Кацьора О. Основні характеристики соціальних проблем. *Нова парадигма*. 2015. Вип. 128. С. 197–207.
82. Кияни збунтувались проти російського бізнесу. URL: https://24tv.ua/kiyani_zbuntuvalis_proti_rosiyskogo_biznesu_n655710 (дата звернення: 25.01.2020).
83. Класифікація видів економічної діяльності ДК 009:2010: наказ Державного комітету України з питань технічного регулювання та споживчої політики № 457 від 11.10.2010 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/vb457609-10> (дата звернення: 31.03.2020).

84. Клягина А. А. Гражданская активность россиян в условиях современного политического процесса : автореф дис. ... канд. полит. наук : 23.00.02. Ставрополь, 2012. 22 с.
85. Ковалів М. В., Хомишин І. Ю. Методи діяльності громадських об'єднань в Україні. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Юридичні науки.* 2016. № 845. С. 83–88.
86. Колесникова Н. А. Институционализация гражданского общества в современной России: состояние, тенденции развития, взаимодействие с государством : автореф дис. ... канд. полит. наук : 23.00.02. Москва, 2014. 22 с.
87. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004 (дата звернення: 25.01.2021).
88. Конституція України № 254к/96-ВР від 28.06.1996. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80/conv#Text> (дата звернення: 25.01.2021).
89. Корнієвський О. Основні тенденції та проблеми розвитку вітчизняного правозахисного руху в умовах гібридної агресії проти України : аналітична записка. URL: <http://old2.niss.gov.ua/articles/2760/> (дата звернення: 25.01.2021).
90. Корнієвський О. Професійні спілки в умовах соціальних трансформацій. *Політичний менеджмент.* 2008. № 6. С. 105–113.
91. Корнієвський О., Пеліванова І. Постмайданні практики самоорганізації громадян України у вирішенні питань місцевого значення. URL: <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/gromadyanske-suspilstvo/postmaydanni-praktiki-samoorganizacii-gromadyan-ukraini-u> (дата звернення: 09.02.2020).
92. Котенко Н. В., Карпенко С. Г. Неурядові організації: поняття, види та джерела фінансування в умовах сталого розвитку. *Вісник Сумського державного університету.* Серія : Економіка. 2014. № 3. С. 71–81.

93. Крапівіна Г. О. Світовий волонтерський рух: стан і статус. *Вісник економічної науки*. 2012. № 1 (21). С. 73–76.
94. Краснякова А. О. Політична суб'єктність: умови становлення та ознаки розвитку. *Проблеми політичної психології*. 2014. Вип. 1. С. 45–55.
95. Кримінальний кодекс України : Закон України № 2341-III від 05.04.2001 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата звернення: 25.01.2021).
96. Круглов М. С. Современные формы гражданской активности в политическом процессе Российской Федерации : автореф дис. ... канд. полит. наук : 23.00.02. Москва, 2015. 25 с.
97. Крутий О. М. Комплексний механізм діалогової взаємодії органів влади і громадськості. *Державне будівництво*. 2010. № 1. С. 1–13. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/DeVu_2010_1_28 (дата звернення: 25.01.2021).
98. Крюков О., Бельська Т. Громадянське суспільство як суспільно-політичне явище. *Публічне управління: теорія та практика* : збірник наукових праць Асоціації докторів наук з державного управління. Харків, 2011. № 3 (7). С. 79–85.
99. Кто такие «евробляхеры» и чего они хотят. Полезно знать. URL: https://www.sq.com.ua/rus/news/teksty/12.07.2018/kto_takie_/ (дата звернення: 25.01.2020).
100. Кулеба О. Політична участь: суть, різновиди та особливості. *Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку*: зб. наук. пр. Львів, 2008. Вип. 22. С. 65–69.
101. Кулешов О. В. Концепція громадянського суспільства Юргена Хабермаса: pro et contra. *Грані*. 2015. № 5. С. 103–109.
102. Кухарчук О. С. Еволюція виборчої системи України. *Чорноморський літопис*. 2014. № 10. С. 33–39.
103. Кучуран А. М. Міські соціальні рухи та їх вплив на міську політику: теоретичні аспекти. *Молодий вчений*. 2016. № 9. С. 313–317.

104. Левчишина О. Л. Правова природа організацій саморегулювних професій: поняття, ознаки та види. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського*. Серія : Юридичні науки. 2018. Т. 29 (68), № 2. С. 78–82.
105. Липсет С. М., Сен К. Р., Торрес А. Ч. Сравнительный анализ социальных условий, необходимых для становления демократии. *Международный журнал социальных наук*. 1993. № 3. С. 5–33.
106. Локк Дж. Сочинения в 3 томах. Москва : Мысль, 1985. 621 с.
107. Лукеря І. Інструменти впливу громадян на місцеву владу. Київ : Український національний центр політичних досліджень, 2019. 18 с. URL: <https://old.decentralization.gov.ua/pics/attachments/Pro-tviy-vpliv-na-vladu.pdf> (дата звернення: 31.03.2020).
108. Луцишин Г. І., Танчин І. В. Українські праві радикальні партії після Революції гідності. *Humanitarian Vision*. 2016. Vol. 2. № 2. Р. 43–48.
109. Макаренко Б. Поняття політичної участі в сучасному політологічному дискурсі. *Політологічний вісник*. 2014. Випуск 76. С. 222–230.
110. Максимова О. М. Місце та роль неконвенційної політичної участі в функціонуванні політичних систем : автореф. дис... канд. політ, наук : 23.00.02. Миколаїв, 2007. 18 с.
111. Мансур О. Логика коллективных действий. Общественные блага и теория групп. Пер с англ. М. : ФЭИ, 1995. 174 с.
112. Марчук В. Концептуалізація громадянського суспільства: сучасний політологічний дискурс. *Вісник Прикарпатського університету. Політологія*. 2016. Вип. 10. С. 69–75.
113. Медведчук О. В. Сутність і типологія саморегулювання. *Державне будівництво*. 2018. № 1. URL: <http://www.kbuara.kharkov.ua/e-book/db/2018-1/index.html> (дата звернення: 25.01.2021).
114. Метельова Т. Протестні рухи як сегмент громадянського суспільства й форма прямої демократії: світові тренди та український досвід. *Віче*. 2015. № 4. С. 2–5.

115. Милль Д. С. Рассуждения о представительном правлении. Челябинск : Социум, 2006. 384 с.
116. Михальчук С. О. Інноваційний характер впливу Інтернет-комунікацій на політичні процеси сучасності. *Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки*. 2015. № 1 (117). Січень. С. 119–124.
117. Міноборони оцінило збитки від руйнувань на Донбасі у 50 млрд. \$ URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/news-40490542> (дата звернення: 09.02.2020).
118. Місцеві вибори 2020. Якими будуть нові правила. URL: <https://decentralization.gov.ua/news/12234> (дата звернення: 25.01.2020).
119. Місцеві вибори: проміжні підсумки спостереження ОПОРИ. URL: <https://www.oporaua.org/report/vybory/mistsevi-vybory/mistsevi-vybory-2015/9865-miscevi-vybory-promizhni-pidsumky-sposterezhennja-opory> (дата звернення: 25.01.2021).
120. Мітингувальники перекрили вулицю біля Ради. URL: <https://ua.korrespondent.net/ukraine/3630293-mitynhuvalnyky-perekryly-vulytsui-bilia-rady> (дата звернення: 25.01.2020).
121. Мітингувальники понад чотири години блокували дорогу до прикордонного пункту у Раві-Руській. URL: https://zaxid.net/kilka_desyatkiiv_mitinguvalnikiv_zablokuvali_dorogu_do_pri_kordonnogo_punktu_u_ravi_ruskiy_n1447851 (дата звернення: 25.01.2020).
122. На Бурштинській ТЕС залякують працівників, які вийшли на мітинг. URL: <http://firtka.if.ua/?action=show&id=119812> (дата звернення: 25.01.2020).
123. На Закарпатті не пускають російські вантажівки. URL: <http://ua.korrespondent.net/ukraine/3628211-na-zakarpatti-ne-puskauit-rosiiski-vantazhivky> (дата звернення: 25.01.2020).
124. На Миколаївщині перекрили ще дві розбиті дороги. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-regions/2430150-na-mikolaivsini-perekrili-se-dvi-rozbiti-dorogi.html> (дата звернення: 25.01.2020).

125. На Рівненщині селяни блокували міжнародну трасу сім годин, вимагаючи ремонту дороги. URL: https://zik.ua/news/2018/04/13/na_rivnenshchyni_selyany_blokuvaly_mizhnarodnu_trasu_sim_godyn_vymagayuchy_remontu_1303925 (дата звернення: 25.01.2020).
126. Названі приблизні збитки від пожежі на «Інтері». URL: <http://ua.korrespondent.net/ukraine/3741833-nazvani-pryblyzni-zbytky-vid-rozhezhi-na-interi> (дата звернення: 25.01.2020).
127. НДО у зовнішньому середовищі: організаційні проблеми та можливості розвитку : аналітичний звіт за результатами комплексного дослідження, проведеного на замовлення форуму НДО в Україні. К. : ERA – Європейська дослідницька асоціація, 2018. 47 с.
128. Неліпа Д. Системний аналіз в політології: теорія, методологія, практика. К. : Центр учбової літератури, 2011. 312 с.
129. Нікітін В. В. Особливості формування громадянського суспільства в Україні. *Актуальні проблеми державного управління* : зб. наук. праць. 2003. № 2 (16). С. 67–74.
130. Обух В. Протести «євробляхерів»: в надії ще щось «виторгувати» у держави. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-economy/2700846-protesti-evroblaheriv-v-nadii-se-sos-vitorguvati-u-derzavi.html> (дата звернення: 25.01.2020).
131. Олсон М. Возвышение и упадок народов. Экономический рост, стагфляция и социальный склероз. Москва : Новое издательство, 2013. 324 с.
132. ООН про Донбас: 10 тис. загиблих, тортури і безкарність. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/news-40257024> (дата звернення: 09.02.2020).
133. «Опора»: явка на 2,2% менше за середню явку на місцевих виборах 2010 року. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news/27327860.html> (дата звернення: 25.01.2021).

134. Остапенко М. Громадянська активність як основа формування громадянського суспільства. *Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї*. 2011. Вип. 22. С. 135–143.
135. Остаточна явка в другому турі виборів президента склала 62,07% – ЦВК. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-cvk-javka/29895801.html> (дата звернення: 25.01.2021).
136. Отделенцев С. О. Аналітичний огляд політологічних парадигм і методів та філософсько-категоріальний метод їх систематизації. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова*. Серія 22 : Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін. 2011. Вип. 6. С. 17–22. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nchnpu_022_2011_6_5 (дата звернення: 25.01.2021).
137. Офіційне інтернет-представництво Президента України. Електронні петиції. URL: <https://petition.president.gov.ua> (дата звернення: 25.01.2020).
138. Оцінка громадянами ситуації в країні, ставлення до суспільних інститутів, електоральні орієнтації. URL: https://razumkov.org.ua/uploads/socio/2_Press1116.doc (дата звернення: 25.01.2021).
139. Павлова Т. В. Социальные движения как фактор трансформации институциональной среды: проблемы теории URL: http://www.civisbook.ru/files/File/Pavlova_5_08.pdf (дата звернення: 25.01.2021).
140. Парламентські вибори 2007 і 2012 майже схожі за кількісними показниками, але відрізняються якістю. URL: <https://tyzhden.ua/News/64102> (дата звернення: 25.01.2021).
141. Парламентські вибори 1998. URL: <https://datatowel.in.ua/elections/parliamentary1998> (дата звернення: 25.01.2021).
142. Парламентські вибори 2002. URL: <https://datatowel.in.ua/elections/parliamentary2002> (дата звернення: 25.01.2021).

143. Парламентські вибори 2006. URL: <https://datatowel.in.ua/elections/parliamentary2006> (дата звернення: 25.01.2021).
144. Парламентські вибори 2007. URL: <https://datatowel.in.ua/elections/parliamentary2007> (дата звернення: 25.01.2021).
145. Парламентські вибори 2012. URL: <https://datatowel.in.ua/elections/parliamentary2012> (дата звернення: 25.01.2021).
146. Парламентські вибори 2014. URL: <https://datatowel.in.ua/elections/parliamentary2014> (дата звернення: 25.01.2021).
147. Парсонс Т. О структуре социального действия. М., 2000. 880 с.
148. Патнэм Р. Чтобы демократия сработала. Гражданские традиции в современной Италии / пер. с англ. : А. Захарова. М. : Ad Marginem, 1996. 277 с.
149. Патрушев С. В. Гражданская активность как фактор модернизации. *Модернизация и политика в XXI веке* / отв. ред. Ю. С. Оганисян. Москва, 2011. С. 262–275.
150. Пашина Н. П. Методологічні аспекти дослідження політичної ідентичності: системно-факторний аналіз. *Вісник СевНТУ. Сер. : Політологія*. 2013. Вип. 145. С. 63–66.
151. Пашина Н., Татай Е. Громадянська ідентичність: сутність та підходи. *Актуальні проблеми науки та освіти* : збірник матеріалів XXIII підсумкової науково-практичної конференції викладачів МДУ, м. Маріуполь, 05 лют. 2021 р. / За заг. ред. К. В. Балабанова. Маріуполь : МДУ, 2021. С.92—94.
152. Перелік районних, міських, районних у містах, сільських, селищних рад Донецької області, чергові вибори депутатів яких та відповідних сільських, селищних, міських голів 25 жовтня 2015 року неможливо провести відповідно до положень Закону України «Про місцеві вибори». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0207359-15/conv#n15> (дата звернення: 25.01.2021).

153. Петрова І. Реалізація права громадян на політичний протест в Україні у 2016 році. Українська гельсінська спілка з прав людини. URL: <https://helsinki.org.ua/realizatsiya-prava-hromadyan-na-politychnyj-protest-v-ukrajini-u-2016-rotsi-i-petrova/> (дата звернення: 25.01.2020).
154. Петровський П. М., Корнат А. В. Органи самоорганізації населення як чинники активізації територіальної громади. *Університетські наукові записки*. 2011. № 2. С. 410–416.
155. Під Радою проходять мітинги з вимогами відставки Авакова і підвищення пенсій. URL: <http://ua.interfax.com.ua/news/general/388718.html> (дата звернення: 25.01.2020).
156. Підсумковий звіт за результатами громадського спостереження ОПОРИ під час позачергових виборів Президента України 2014 року. URL: <https://www.oporaua.org/report/vybory/vybory-prezidenta/vybory-prezidenta-2014/5802-pidsumkovyj-zvit-za-rezultatamy-gromadskogo-sposterezhennja-opory-pid-chas-pozachergovyh-vyboriv-prezydenta-ukrajiny-2014-rok> (дата звернення: 25.01.2021).
157. Пікалова О. В. Психологічні засади формування громадської активності та національної самосвідомості. К., 2005. 20 с.
158. Позачергові вибори народних депутатів України 26 жовтня 2014 року. URL: https://www.cvk.gov.ua/vibory_category/vibori-narodnih-deputativ-ukraini/pozachergovi-vibori-narodnih-deputativ-ukraini-26-zhovtnya-2014-roku.html (дата звернення: 25.01.2021).
159. Позачергові вибори Президента України 25 травня 2014 року. URL: https://www.cvk.gov.ua/vibory_category/vibori-prezidenta-ukraini/pozachergovi-vibori-prezidenta-ukraini-25-travnja-2014-roku.html (дата звернення: 25.01.2021).
160. Політична наука: методи дослідження : підручник / за ред. О. А. Габрієлян. К. : ВЦ Академія, 2012. 317 с.

161. Поліція: Через бійку під ВР у поліцейського – черепно-мозкова травма. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2017/10/22/7159298> (дата звернення: 25.01.2020).
162. Полчанов А. Ю. Втрати української економіки від військового конфлікту. *Агросвіт*. 2017. № 11. С. 40–46.
163. Порядок розгляду електронної петиції, адресованої Президентові України : Указ Президента України № 523/2015 від 28.08.2015 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/523/2015#Text> (дата звернення: 25.01.2020).
164. Постанова Верховної Ради України № 252-VIII «Про визначення окремих районів, міст, селищ і сіл Донецької та Луганської областей, в яких запроваджується особливий порядок місцевого самоврядування» від 17.03.2015. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/252-19#Text> (дата звернення: 25.01.2021).
165. Постанова Верховної Ради України № 254-VIII «Про визнання окремих районів, міст, селищ і сіл Донецької та Луганської областей тимчасово окупованими територіями» від 17.03.2015. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254-19#Text> (дата звернення: 25.01.2021).
166. Постанова Кабінету Міністрів України № 996 «Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики» від 03.11.2010 р. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/996-2010-%D0%BF> (дата звернення: 25.01.2021).
167. Постанова Центральної виборчої комісії № 1430 «Про деякі питання організації та проведення голосування громадян України на позачергових виборах народних депутатів України 21 липня 2019 року в окремих регіонах України» від 02.07.2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v1430359-19#Text> (дата звернення: 25.01.2021).

168. Постанова Центральної виборчої комісії № 164 «Про перші вибори депутатів сільських, селищних, міських рад об'єднаних територіальних громад і відповідних сільських, селищних, міських голів 29 жовтня 2017 року» від 18.08.2017. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0164359-17#Text> (дата звернення: 25.01.2021).
169. Постанова Центральної виборчої комісії № 303 «Про деякі питання організації та проведення голосування громадян України на чергових виборах Президента України 31 березня 2019 року в окремих регіонах України» від 12.02.2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0303359-19#Text> (дата звернення: 25.01.2021).
170. Потіха А. Виборчий процес у 205 окрузі у висвітленні ЗМІ. URL: http://nbuviar.gov.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1307:205-j-okrug-2&catid=63&Itemid=393 (дата звернення: 25.01.2021).
171. Працювати на Євро-2012 безплатно хоче рекордна кількість людей. URL: <https://www.unian.ua/sport/556056-pratsyuvati-na-evro-2012-bezplatno-hoche-rekordna-kilkist-lyudey.html> (дата звернення: 25.01.2021).
172. Президентські Вибори України 2010 та 2014: схожого мало (інфографіка, відео). URL: <http://porogy.zp.ua/2014/05/1c23dbd64c96945afa90058985e8e5e2/> (дата звернення: 25.01.2021).
173. Президентські вибори: основні порушення законодавства. URL: https://www.irf.ua/prezidentski_vibori_osnovni_porushennya_zakonodavstva/ (дата звернення: 25.01.2021).
174. Президентські вибори 1999. URL: <https://datatowel.in.ua/elections/presidenti al1999> (дата звернення: 25.01.2021).
175. Президентські вибори 2004. URL: <https://datatowel.in.ua/elections/presidenti al2004> (дата звернення: 25.01.2021).
176. Президентські вибори 2010. URL: <https://datatowel.in.ua/elections/presidenti al2010> (дата звернення: 25.01.2021).
177. Президентські вибори 2014. URL: <https://datatowel.in.ua/elections/presidenti al2014> (дата звернення: 25.01.2021).

178. Примоленна Л. М. Діалогова взаємодія влади з третім сектором в Україні. *Державне управління: теорія та практика*. 2013. № 2. С. 255–259.
179. Про адвокатуру та адвокатську діяльність : Закон України № 5076-VI від 05.07.2012. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5076-17#Text> (дата звернення: 25.01.2021).
180. Про благодійну діяльність та благодійні організації : Закон України № 5073-VI від 05.07.2012. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5073-17> (дата звернення: 25.01.2021).
181. Про вибори народних депутатів України : Закон України № 4061-VI від 17.11.2011. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4061-17#Text> (дата звернення: 25.01.2021).
182. Про вибори Президента України : Закон України № 474-XIV від 05.03.1999. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/474-14#Text> (дата звернення: 25.01.2021).
183. Про внесення змін до Закону України «Про звернення громадян» щодо електронного звернення та електронної петиції : URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/577-19#Text> (дата звернення: 25.01.2020).
184. Про волонтерську діяльність : Закон України № 3236-VI від 19.04.2011. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3236-17> (дата звернення: 25.01.2021).
185. Про громадські об'єднання : Закон України № 4572-VI від 22.03.2012. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4572-17/conv#Text> (дата звернення: 25.01.2021).
186. Про Державний реєстр виборців : Закон України Закон України № 698-V від 22.02.2007. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/698-16#Text> (дата звернення: 25.01.2021).
187. Про добровільне об'єднання територіальних громад : Закон України № 157-VIII від 05.02.2015. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/157-19#Text> (дата звернення: 25.01.2021).

188. Про доступ до публічної інформації: Закон України № 2939-VI від 13.01.2011. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2939-17#Text> (дата звернення: 25.01.2021).
189. Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб: Закон України № 1706-VII від 20.10.2014 р. Дата оновлення: 01.01.2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1706-18> (дата звернення: 09.02.2020).
190. Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України: Закон України № 1207-VII від 15.04.2014. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1207-18#Text> (дата звернення: 25.01.2021).
191. Про затвердження Порядку розгляду електронної петиції, адресованої Кабінету Міністрів України: Постанова КМУ № 457 від 22.07.2016 р. URL <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/457-2016-%D0%BF#Text> (дата звернення: 25.01.2021).
192. Про захист прав споживачів: Закон України № 1023-XII від 12.05.1991. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1023-12> (дата звернення: 25.01.2021).
193. Про звернення громадян: Закон України № 393/96-ВР від 02.10.1996 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/393/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 25.01.2021).
194. Про місцеве самоврядування в Україні: Закон України № 280/97-ВР від 21.05.1997 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 25.01.2021).
195. Про місцеві вибори: Закон України № 595-VIII від 14.07.2015. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/595-19#Text> (дата звернення: 25.01.2021).
196. Про молодіжні та дитячі громадські організації: Закон України № 281-XIV від 01.12.1998. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/281-14> (дата звернення: 25.01.2021).

197. Про наукову і науково-технічну діяльність : Закон України № 848-VIII від 26.11.2015. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/848-19> (дата звернення: 25.01.2021).
198. Про недержавне пенсійне забезпечення : Закон України № 1057-IV від 09.07.2003. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1057-15> (дата звернення: 25.01.2021).
199. Про організації роботодавців, їх об'єднання, права і гарантії їх діяльності : Закон України № 5026-VI від 22.06.2012. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5026-17> (дата звернення: 25.01.2021).
200. Про основи соціальної захищеності осіб з інвалідністю в Україні : Закон України № 875-XII від 21.03.1991. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/875-12> (дата звернення: 25.01.2021).
201. Про особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету України на тимчасово окупованих територіях у Донецькій та Луганській областях : Закон України № 2268-VIII від 18.01.2018. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2268-19#Text> (дата звернення: 25.01.2021).
202. Про політичні партії в Україні : Закон України № 2365-III від 05.04.2001. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2365-14/conv#Text> (дата звернення: 25.01.2021).
203. Про професійних творчих працівників та творчі спілки : Закон України № 554/97-ВР від 07.10.1997. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/554/97-%D0%B2%D1%80> (дата звернення: 25.01.2021).
204. Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності : Закон України № 1045-XIV від 15.09.1999. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1045-14> (дата звернення: 25.01.2021).
205. Про соціальний діалог в Україні : Закон України № 2862-VI від 23.12.2010. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2862-17> (дата звернення: 25.01.2021).

206. Про стан розвитку громадянського суспільства в Україні : аналітична доповідь / В. М. Яблонський та ін. ; за заг. ред. О. А. Корнієвського. К. : НІСД, 2017. 56 с.
207. Про статус депутатів місцевих рад : Закон України № 93-IV від 11.07.2002 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/93-15#Text> (дата звернення: 25.01.2021).
208. Про схвалення Концепції розвитку електронної демократії в Україні та плану заходів щодо її реалізації : Розпорядження Кабінету міністрів України від 08.11.2017 р. № 797-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/797-2017-%D1%80#Text> (дата звернення: 25.01.2021).
209. Про торгово-промислові палати в Україні : Закон України № 671/97-ВР від 02.12.1997. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/671/97-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 25.01.2021).
210. Про цінні папери та фондовий ринок : Закон України № 3480-IV від 23.02.2006. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3480-15#Text> (дата звернення: 25.01.2021).
211. Програма Служби безпеки України «На тебе чекають вдома». URL: <https://ssu.gov.ua/ua/pages/206> (дата звернення: 09.02.2020).
212. Протести в Києві: силовики перекрили Хрещатик. URL: <https://ua.korrespondent.net/ukraine/3774136-protesty-v-kyievi-sylovyku-perekryly-khreschatyk> (дата звернення: 25.01.2020).
213. П'ять років переміщення: ВПО потребують довгострокових рішень у питаннях житла і зайнятості. URL: <http://iom.org.ua/ua/pyat-rokiv-peremishchennya-v-po-potrebuyut-dovgostrokovyih-rishen-u-pytannyah-zhytla-i-zaunyatosti> (дата звернення: 09.02.2020).
214. Равчев О. Громадська активність як засіб розвитку особистості. URL: <http://oldconf.neasmo.org.ua/node/1178> (дата звернення: 24.03.2020).
215. Радченко Л. М. Групи інтересів та їх вплив на політичний процес. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова*. Серія 22 : Політичні

- науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін. 2011. Вип. 6. С. 47–52.
216. Рахманов О. Економічні чинники солідарності, колективних дій та конформізму в робітничому середовищі України. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Соціологія*. 2015. Вип. 1. С. 49–54.
217. Резнік О. Громадянські практики в перехідному суспільстві: чинники, суб'єкти, способи реалізації. К. : Ін-т соціології НАН України, 2011. 336 с.
218. Резнік О. Типи громадянських практик та їх поширеність в українському суспільстві. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін*. 2019. Випуск 6 (20). С. 167–173.
219. Резнік О. С. Від соціальної напруженості до протестної поведінки: мотивація участі в колективних діях. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. Київ, 2018. № 2. С. 43–63.
220. Результати щорічних моніторингових опитувань 1994-2018 років. URL: <https://i-soc.com.ua/assets/files/monitoring/dodatki2018.pdf> (дата звернення: 25.01.2021).
221. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 70 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень частини першої статті 10, пункту 3 частини другої, частин п'ятої, шостої статті 11, статті 15, частини першої статті 17, статті 24, пункту 3 розділу VI «Заключні положення» Закону України «Про політичні партії в Україні» (справа про утворення політичних партій в Україні) № 2-рп/2007 від 12.06.2007. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v002p710-07> (дата звернення: 25.01.2021).
222. Розпорядження Державної комісії з регулювання ринків фінансових послуг України «Про затвердження Положення про делегування саморегульованій організації адміністраторів недержавних пенсійних

- фондів окремих повноважень» № 7153 від 12.04.2007. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0609-07#Text> (дата звернення: 25.01.2021).
223. Руденко А. Основні форми та напрями взаємодії органів державної влади з організаціями громадянського суспільства в Україні на регіональному рівні. URL: <http://b-dnistrov-rda.odessa.gov.ua/gromadske-susplstvo-vlada/b-dnistrov-n-rozvitok-gromadyanskogo-susplstva-v-ukran/b-dnistrov-n-nformacya-rozvitok-gromadyanskogo-susplstva-v-ukran/osnovn-formi-ta-napryami-vzomod-organv-derzhavno-vladi-z-organzacyami-gromadyanskogo-susplstva-v-ukran-na-regonalnomu-rvn/> (дата звернення: 25.01.2021).
224. Руденко О. Ф. Особливості громадської самоорганізації на підконтрольних Україні районах Донецької та Луганської областей. Аналітична записка. URL: <http://old2.niss.gov.ua/articles/2876/> (дата звернення: 25.01.2020).
225. Рябухина Н. Система факторов политического участия молодежи. *Человек. Сообщество. Управление*. 2012. № 3. С. 43–48.
226. Саакашвілі на віче під ВР: «Ми не можемо тут стояти вічно». URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2017/10/29/7160009> (дата звернення: 25.01.2020).
227. Савельева Е. А. Гражданская активность в современной России : автореф дис. ... канд. социол. наук : 22.00.01. Москва, 2015. 24 с.
228. Саврасова-В'юн Т. О. Громадянська активність як психологічний феномен. *Наука і освіта*. Спецвипуск. 2010. Лютий. С. 366–369.
229. Семигин Г. Ю. Антология мировой политической мысли. Том 3. Политическая мысль в России. X век – первая половина XIX в. Москва : Мысль, 1997. 795 с.
230. Сибіга І. Форми та методи впливу неурядових організацій на прийняття державно-владних рішень. *Вісник Національної академії державного управління*. 2012. Вип. 1. С. 242–249.

231. Сидорчук О. Ставлення громадян до партій і джерел їхнього фінансування *Громадська думка: інформаційно-аналітичне видання*. 2015. № 6 (29). 12 с.
232. Симончук О. Протестні установки населення України: динаміка та соціально-груповий профіль. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін*. 2017. Випуск 4 (18). С. 135–160.
233. Сирійці під Києвом. Українці проти мігрантів. URL: <http://ua.korrespondent.net/ukraine/3636998-syriitsi-pid-kyievom-ukraintsi-protu-mihrantiv> (дата звернення: 25.01.2020).
234. Случик Т., Солонтай О., Омельчук О. 11 чесних способів вплинути на місцевий бюджет. К. : УНЦПД, 2018. 43 с.
235. Слюсаревський М. Політична участь як особливий «зріз» політичної поведінки. *Політичний менеджмент*. 2009. № 5. С. 8–18.
236. Смола Л. Є. Інформаційна війна Росії: особливості, інструменти та об'єкти впливу. *Наукові записки Інституту журналістики*. 2015. Т. 61. С. 77–83.
237. Соляр С. П. Правове регулювання статусу та діяльності інститутів громадянського суспільства (теоретико-правове дослідження) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Харків, 2014. 23 с.
238. Соціальні мережі як ефективний засіб громадської самоорганізації в сучасній Україні : аналітична записка. URL: <http://old2.niss.gov.ua/content/articles/files/Rudenko-52ea7.pdf> (дата звернення: 25.01.2021).
239. Співак В. М. Соціальний діалог в умовах глобалізації: тенденції трансформаційних змін. *Вісник Академії праці, соціальних відносин і туризму*. 2016. № 3–4. С. 16–22.
240. Стегній О. Г. Екологічний рух в Україні: соціологічний аналіз. К. : Видавничий дім «КМ Академія», 2001. 243 с.
241. Степаненко В. Громадянське суспільство в неомарксистській концепції А. Грамші. *Соціальні виміри суспільства*. 2013. Вип. 5. С. 25–38.

242. Степаненко В. П. Громадянське суспільство: дискурси і практики : монографія. К. : Інститут соціології НАН України, 2015. 420 с.
243. Судаков В. І. Суперечності політичних детермінант соціальної напруженості в українському суспільстві. *Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки*. 2017. № 34–35. URL: <http://apspp.soc.univ.kiev.ua/index.php/home/issue/view/32/showToc> (дата звернення: 25.01.2021).
244. Супругова С. Г. Громадянське суспільство і спільноти: їх взаємодія та взаємозв'язок. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Філософія. Політологія*. 2004. № 68–69. С. 87–93.
245. Сьогодні відбудеться акція протесту науковців із пікетуванням Кабінету Міністрів України. URL: <https://osvita.uz.ua/sogodni-vidbudetsya-aktsiya-protestu-naukovtsiv-iz-piketuvannyam-kabinetu-ministriv-ukrayiny/> (дата звернення: 25.01.2020).
246. Тарасенко Н. Парламентські вибори 26 жовтня очима українських експертів. URL: http://nbuviar.gov.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=443:vibori-2014&catid=8&Itemid=350 (дата звернення: 25.01.2021).
247. Татай Е. Відмінність поглядів Р. Патнема та Ф. Фукуями на громадську активність у концепції соціального капіталу. *Актуальні проблеми науки та освіти* : збірник матеріалів XX підсумкової науково-практичної конференції викладачів МДУ, м. Маріуполь, 02 лют. 2018 р. / За заг. ред. К. В. Балабанова. Маріуполь : МДУ, 2018. С. 145—147.
248. Татай Е. Вплив іноземних акторів на громадянську активність України. Тенденції розвитку сучасної системи міжнародних відносин та світового політичного процесу : збірник матеріалів VIII Інтернет-конференції, м. Маріуполь, 25 травн. 2018 р. Маріуполь, 2018. С. 155—158.
249. Татай Е. Вплив інформаційних технологій управління проектами на громадську активність: постановка проблеми. *Вісник Маріупольського*

- державного університету*. Серія : Історія. Політологія. 2018. № 22–23. С. 263–268.
250. Татай Е. Громадянська активність як політичне явище: уточнення визначення. *Evropský Politický a Právní Diskurz*. 2020. № 6. С. 136–147.
251. Татай Е. Динаміка розвитку формальної політичної участі в Україні в період 2014-2019 років. *Політичне життя*. 2021. № 1. С. 41—51.
252. Татай Е. Електронні петиції як форма політичної участі громадян в Україні. *Розвиток суспільства та науки в умовах цифрової трансформації* : Матеріали Міжнародної студентської наукової конференції, м. Одеса, 08 травн. 2020 р. Одеса, 2020. Т. 4. С. 54—56.
253. Татай Е. Класифікація діяльності некомерційних членських організацій в Україні. *Актуальні проблеми науки та освіти* : збірник матеріалів ХХІІ підсумкової науково-практичної конференції викладачів МДУ, м. Маріуполь, 07 лют. 2020 р. / За заг. ред. К. В. Балабанова. Маріуполь : МДУ, 2020. С. 89—91.
254. Татай Е. Класифікація напрямів діяльності громадських організацій у контексті ризиків їх деструктивного впливу на суспільство. *Вісник Маріупольського державного університету*. Серія : Історія. Політологія. 2018. № 21. С. 244–253.
255. Татай Е. Проблематика політичної участі громадян у сучасній науковій думці. *Topical issues of science and practice* : збірник матеріалів VII Міжнародної науково-практичної конференції, м. Лондон, 02 – 06 лист. 2020 р. Лондон, 2020. С. 640—643.
256. Татай Е. Соціальні мережи як інструмент волонтерства в Україні 2014 – 2018 років. *Актуальні проблеми сучасної науки* : збірник матеріалів III Міжнародної науково-практичної конференції, м. Київ, 30 – 31 липн. 2020 р. К., 2020. С. 28—30.
257. Татай Е. Статистична класифікація діяльності членських суспільно-політичних організацій: практика України та світу. *Гілея*. 2020. № 159. С. 136–141.

258. Татай Е. Уточнення визначення громадянської активності у контексті підходів розуміння громадянського суспільства. *Актуальні проблеми науки та освіти*: збірник матеріалів XXI підсумкової науково-практичної конференції викладачів МДУ, м. Маріуполь, 01 лют. 2019 р. / За заг. ред. К. В. Балабанова. Маріуполь : МДУ, 2019. С. 96—99.
259. Татай Е. Форми інформаційно-комунікативного впливу громадян на органи влади в Україні. *Модернізація політичної системи сучасної України: стан та перспективи розвитку*: збірник матеріалів XII Всеукраїнської науково-практичної конференції, м. Сєверодонецьк, 26 грудн. 2018 р. Сєверодонецьк, 2018. С. 45—47.
260. Тенденция: в ЦИК назвали причины рекордно низкой явки на выборах в Раду. URL: <https://nv.ua/ukraine/politics/vybory-2019-prichiny-nizkoj-yavki-izbirateley-novosti-ukrainy-50033411.html> (дата звернення: 25.01.2021).
261. Токвиль де А. Демократия в Америке. Москва : Прогресс, 1992. 554 с.
262. Толстих Н. Соціальні наслідки малозабезпеченості. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін*. 2018. Вип. 6 (20). С. 195—204.
263. Трансформація партійної системи: український досвід у європейському контексті / За ред. Ю. Якименка. К. : Центр Разумкова, 2017. 428 с.
264. Туманова А. Концепции гражданского общества западных обществоведов XX века. *Гражданское общество в России и за рубежом*. 2013. № 1. С. 10—15.
265. У Києві відбувся флешмоб «Російське вбиває». URL: <https://www.unn.com.ua/uk/news/1317326-u-kiyevi-vidbuvsya-fleshmob-rosiyske-vbivaye> (дата звернення: 25.01.2020).
266. У Києві пройшов наймасовіший за останні 20 років протест науковців. URL: http://galinfo.com.ua/news/u_kyievi_proyshov_naumasovishyy_za_ostanni_20_rokiv_protest_naukovtsiv_226065.html (дата звернення: 25.01.2020).
267. У Львові «поховали» відділення «Альфа-банку». URL: <https://dailylviv.com/news/polityka/u-lvovi-pokhovaly-viddilennya-alfa-banku-video-27847> (дата звернення: 25.01.2020).

268. У соцмережах українців закликають бойкотувати російські товари. URL: <https://tyzhden.ua/News/87066> (дата звернення: 25.01.2020).
269. Указ Президента України «Про межі та перелік районів, міст, селищ і сіл, частин їх територій, тимчасово окупованих у Донецькій та Луганській областях» №32/2019 від 07.02.2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/32/2019#Text> (дата звернення: 25.01.2021).
270. Українці захищаються від росіян бойкотом їх товарів. URL: <https://tsn.ua/video/video-novini/ukrayinci-zahischayutsya-vid-rosiyan-boykotom-yih-tovariv.html> (дата звернення: 25.01.2020).
271. Усіх мітингарів з-під ВР затримала поліція, у таборі шукають «зброю» – Соболев. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2018/03/3/7173494> (дата звернення: 25.01.2020).
272. Федоренко В. Л., Кагляк Я. О. Інститути громадянського суспільства та інститут громадських організацій в Україні: теоретико-методологічні та нормопроектні аспекти. URL: <http://www.minjust.gov.ua/0/20126> (дата звернення: 31.03.2020).
273. Фергюсон А. Опыт истории гражданского общества / Под ред. М. А. Абрамова. Москва : РОССПЭН, 2000. 391 с.
274. Фундаментальні принципи щодо статусу неурядових організацій в Європі від 05.07.2002. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_209 (дата звернення: 25.01.2021).
275. Хайек Ф. Дорога к рабству. *Вопросы философии*. 1990. № 10–12. С. 104–145.
276. Ховард М. Слабость гражданского общества в посткоммунистической Европе. Москва : 2009. 190 с.
277. ЦВК визнала неможливість утворення окружних виборчих комісій з виборів президента України територіальних виборчих округів № 1-10, 224, 225. URL: https://archive.is/20140508113042/www.cvk.gov.ua/news/news_13042014.htm#selection-23.0-26.0 (дата звернення: 25.01.2021).

278. ЦВК знизила дані явки на виборах президента. URL: https://lb.ua/news/2014/06/02/268568_tsik_snizil_dannie_yavke_viborah.html (дата звернення: 25.01.2021).
279. ЦВК оприлюднила офіційну явку виборців. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2015/10/26/7086308/> (дата звернення: 25.01.2021).
280. ЦВК: явка на парламентських виборах склала 49,84%. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-vybory-yavka-20-00/30067814.html> (дата звернення: 25.01.2021).
281. Цивільний кодекс України : Закон України № 435-IV від 16.01.2003. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15> (дата звернення: 25.01.2021).
282. Чемшит Д. Функціональні аспекти кризи політичної участі в перехідних політичних системах. *Вісник Дніпропетровського університету. Політологія*. 2012. № 9/2. С. 235–240.
283. Через погроми в Києві відкрили кримінальні справи. URL: <http://ua.korrespondent.net/ukraine/3777673-cherez-pohromy-v-kyievi-vidkryly-kryminalni-spravu> (дата звернення: 25.01.2020).
284. Шамшина І. І. Правовий статус організацій роботодавців як суб'єктів трудового права. *Вісник НТУУ "КПІ". Політологія. Соціологія. Право : збірник наукових праць*. 2011. № 1 (9). С. 208–212.
285. Шангіна Л. Громадянська активність середнього класу. Оцінка важливості громадянської активності. *Національна безпека і оборона*. 2008. № 7. С. 30–45.
286. Шаульська Г. М. Механізми взаємодії громадськості з органами публічної влади в Україні : автореф. дис. ... канд. наук з держ. упр. : 25.00.02. К., 2017. 20 с.
287. Шведа Ю. Відносини виборців і політичних партій як предмет наукового аналізу. *Політичний менеджмент*. 2008. № 2 (29). С. 19–32.

288. Шмиттер Ф. К. Угрозы и дилеммы демократии. URL: <http://www.politnauka.org/library/dem/schmitter.php> (дата звернення: 25.01.2021).
289. Штогрін І. Як змінився оборонний потенціал України за 5 років війни: здобутки і виклики. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/29678050.html> (дата звернення: 09.02.2020).
290. Штурм Жовтневого палацу: у МВС прокоментували «Мирну акцію Саакашвілі». URL: <https://www.5.ua/suspilstvo/shturm-zhovtnevoho-palatsu-u-mvs-prokomentuvaly-myynu-aktsiiu-saakashvili-161446.html> (дата звернення: 25.01.2020).
291. Шубалий О. М., Назарук О. В. Соціальний діалог як механізм активного регулювання соціально-трудових відносин. *Економічний форум*. 2016. № 3. С. 364–371.
292. Що таке «ендаумент». URL: <http://iirfund.org/about/endowment/> (дата звернення: 25.01.2021).
293. Щоб люди не купували російське, молоді вінничани падали в «Сільпо» на підлогу. URL: <https://vn.20minut.ua/Podii/schob-lyudi-ne-kupuvali-rosiyske-molodi-vinnichani-padali-v-silpo-na-p-10322682.html> (дата звернення: 25.01.2020).
294. Эрме Г. Культура и демократия. М., 1992.
295. Юрчинська Г. К., Круцюк О. В. Волонтерська діяльність: суть і психологічні детермінанти. *Український психологічний журнал*. 2017. № 2. С. 188–204.
296. Як відбувалися вибори Президента України з часів незалежності. URL: <https://pl.suspilne.media/news/19451> (дата звернення: 25.01.2021).
297. Як пройшла акція протесту «євробляхерів» у 50-ти містах України: фото з місця подій. URL: https://24tv.ua/yak_proyshla_aktsiya_protestu_yevroblyaheriv_u_50_ti_mistah_ukrayini_foto_z_mistsya_podiy_n1066643 (дата звернення: 25.01.2020).

298. Adler R., Goggin J. What Do We Mean By «Civic Engagement»? *Journal of Transformative Education*, 2005. № 3. PP. 236–253.
299. Anheier H. K., Toepler S. International Encyclopedia of Civil Society / ed. by R. List. New York : Springer, 2010. 1722 p.
300. Arnstein S. R. A Ladder Of Citizen Participation. *Journal of the American Planning Association*. 1969. № 4. P. 216–224.
301. Balabanov K., Pashyna N., Lysak V. Regional Identity in Ukraine: Formation Factors and Functions. *Studia Politica: Romanian Political Science Review*. 2019. Issue 19(3-4). PP. 491–244. URL: <https://nbn-resolving.org/urn:nbn:de:0168-ssoar-68454-6> (дата звернення: 25.01.2021).
302. Barber R. B. Strong Democracy: Participatory Politics for a New Age. Berkeley : University of California Press, 1984. 320 p.
303. Bentley A. The Process of Government: A Study of Social Pressures. Chicago : The University of Chicago Press, 1908. 502 p.
304. Berger B. Political Theory, Political Science, and the End of Civic Engagement. *Perspectives on Politics*. 2009. Vol. 7. No. 2. PP. 335–350.
305. Brady H. Political Participation / J. P. Robinson, P. R. Shaver, L. S. Wrightsman (Eds.) *Measures of Political Attitudes*. San Diego : Academic Press, 1999. PP. 737–801.
306. Deth van J. W., Montero J. R., Westholm A. Citizenship and Involvement in European Democracies. A Comparative Analysis. London & New York : Routledge, 2007. 500 p.
307. Deutsch K. W. Social Mobilization and Political Development. *American Political Science Review*. 1961. № 55. P. 493–514.
308. Ekman J., Amna E. Political participation and civic engagement: towards a new typology. *Human Affairs*. 2012. № 22 (3). PP. 283–300.
309. Find Businesses & Classification Codes. URL: <https://siccode.com/> (дата звернення: 25.01.2021).
310. Gamson W. A. 'Political Discourse and Collective Action. *International Social Movement Research*. 1988. № 1. P. 219–246.

311. Global terrorism index 2015. URL: <http://economicsandpeace.org/wp-content/uploads/2015/11/Global-Terrorism-Index-2015.pdf> (дата звернення: 09.02.2020).
312. Gramsci A. *The Gramsci reader: Selected Writings 1916 – 1935*. N.Y. : University Press, 2000. 448 p.
313. Gridina I, Bulyk M. Shades of Gray in the War in Eastern Ukraine: «Neither War nor Peace» Existence Zones, «Neither Truth nor Lie» Silence Zones. *Baltic Journal of European Studies (TalTech Journal of European Studies)*. 2019. Volume 9. Issue 3. PP. 166–187. URL: <https://content.sciendo.com/view/journals/bjes/9/3/article-p166.xml> (дата звернення: 25.01.2021).
314. Habermas J. *Between facts and norms: contributions to a discourse theory of law and democracy*. Cambridge : MIT Press, 1996. 631 p.
315. Habermas J. *The Theory of Communicative Action, Volume One: Reason and the Rationalization of Society*. Boston, 1981.
316. Hindman M. The Myth of Digital Democracy. URL: http://static.ow.ly/docs/14667-the_myth_of_internet_5WV.pdf (дата звернення: 25.01.2021).
317. Holovatyi M. Spontaneous mass behavior: psychological aspects in the context of social and economic circumstances. *Economic Annals-XXI*. 2015. № 11–12 (155). С. 29–32.
318. International Standard Industrial Classification of All Economic Activities. Revision 4. Statistical papers. 2008. Series M. No. 4/Rev.4. PP. 1–306. URL: https://unstats.un.org/unsd/publication/seriesM/seriesm_4rev4e.pdf (дата звернення: 25.01.2021).
319. Knack S., Keefer Ph. Does Social Capital Have an Economic Payoff? *Quarterly Journal of Economics*. 1997. Vol. 112. № 4. PP. 1251–1288.
320. Lutsyshyn H., Zazuliak Z. Activity of international non-governmental organizations in the field of human rights protection in conditions of Russian-Ukrainian conflict. *Humanitarian Vision*. 2018. Vol. 4. № 2. P. 39–45.

321. Melucci A. The New Social Movements: A Theoretical Approach. *Social Science Information*. 1980. Vol. 19, № 2. PP. 199–226.
322. NACE Rev. 2. Statistical classification of economic activities in the European Community. URL: <https://ec.europa.eu/eurostat/documents/3859598/5902521/KS-RA-07-015-EN.PDF> (дата звернення: 25.01.2021).
323. Norris P. Political activism: New challenges, new opportunities. *The Oxford Handbook of Comparative Politics*. Oxford : Oxford University Press, 2007. P. 628–652.
324. Oberschall A. Conflict and Social Movements. New York : Prentice-Hall, 1973. 371 p.
325. Paffenholz Th., Spurk Ch. Civil Society, Civic Engagement, and Peacebuilding. *Social Development Papers*. 2006. No. 36. October. 55 p. URL: https://www.researchgate.net/publication/228658197_Civil_Society_Civic_Engagement_and_Peacebuilding (дата звернення: 25.01.2021).
326. Pashina N., Gilchenco O., Konstantinova Y. Public Influence on Legislative Process in the Problem of De-occupation of Donbas. *Baltic Journal of European Studies (TalTech Journal of European Studies)*. 2019. Volume 9. Issue 3. PP. 224–244. URL: <https://content.sciendo.com/view/journals/bjes/9/3/article-p224.xml> (дата звернення: 25.01.2021).
327. Pattie C., Patrick S., Whiteley P. Citizenship in Britain: values, participation and democracy. Cambridge : Cambridge University Press, 2004. 366 p.
328. Peters B. Die Integration moderner Gesellschaften. Frankfurt am Main : Suhrkamp Verlag, 1993. 455 s.
329. Poster M. CyberDemocracy: Internet and the Public Sphere / J. Hartley, R. E. Pearson. *American Cultural Studies: A Reader*. New York : Oxford University Press, 2000. 402 p.
330. Resolution on Clear, Gross and Uncorrected Violations of Helsinki Principles by the Russian Federation. URL: <http://old.oscepa.org/meetings/annual->

- sessions/2014-baku-annual-session/2014-baku-final-declaration/1850-06 (дата звернення: 25.01.2020).
331. Resolution: Territorial integrity of Ukraine. A/68/L.39. URL: <https://undocs.org/en/A/68/L.39> (дата звернення: 25.01.2020).
  332. Rosenstone St. J., Hansen J. M. Mobilization, Participation and Democracy in America. New York : Macmillan, 1993. 333 p.
  333. Rubington E., Weinberg M. The Study of Social Problems. New York : Oxford University Press, 1971. 219 p.
  334. Sandel M. Liberalism and the Limits of Justice. Cambridge : Cambridge University Press, 1998. 252 p.
  335. Schudson M. Good Citizens and Bad History: Today's Political Ideals in Historical Perspective. The Communication Review. 2000. Volume 4. Issue 1. PP. 1–19.
  336. Schumpeter J. A. Capitalism, Socialism and Democracy. London : George Allen & Unwin, 1952. 437 p.
  337. Scott K., Zukin Cl., Andolina M., Jenkins Kr. The civic and political health of a nation: a generational portrait. URL: <https://files.eric.ed.gov/fulltext/ED498892.pdf> (дата звернення: 25.01.2021).
  338. Seyd P., Whiteley P. High-Intensity Participation: The Dynamics of Party Activism in Britain. Ann Arbor : University of Michigan Press, 2002. 264 p.
  339. Statistical Classification of Products by Activity in the European Union, Version 2.1. URL: https://ec.europa.eu/eurostat/ramon/nomenclatures/index.cfm?TargetUrl=LST_NOM_DTL&StrNom=CPA_2_1&StrLanguageCode=EN&IntPcKey=&StrLayoutCode=HIERARCHIC (дата звернення: 25.01.2021).
  340. Tatai E. Cause-oriented activism under the threats to the national security of Ukraine after 2014. *Modern science*. 2020. № 6. PP. 105–116.
  341. Touraine A. An Introduction to the Study of Social Movements. *Sociological Research*. 1985. Vol. 52. № 4. PP. 749–787.
  342. Verba S., Nie N. H. Participation in America: Political Democracy and Social Equality. New York : Harper and Row, 1972. 428 p.

ДОДАТКИ

Додаток А

Список публікацій, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

Публікації, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

Статті у періодичних наукових виданнях країн ЄС:

1. Татай Е. Громадянська активність як політичне явище: уточнення визначення. *Evropský Politický a Právní Diskurz*. 2020. № 6. С. 136—147.

2. Tatay E. Cause-oriented activism under the threats to the national security of Ukraine after 2014. *Modern science*. 2020. № 6. PP. 105—116.

Статті в наукових фахових виданнях України, включених до міжнародних наукометричних баз:

3. Татай Е. Класифікація напрямів діяльності громадських організацій у контексті ризиків їх деструктивного впливу на суспільство. *Вісник Маріупольського державного університету*. Серія : Історія. Політологія. 2018. № 21. С. 244—253.

4. Татай Е. Вплив інформаційних технологій управління проектами на громадську активність: постановка проблеми. *Вісник Маріупольського державного університету*. Серія : Історія. Політологія. 2018. № 22—23. С. 263—268.

5. Татай Е. Динаміка розвитку формальної політичної участі в Україні в період 2014 – 2019 років. *Політичне життя*. 2021. № 1. С. 41—51.

Наукові праці апробаційного характеру:

6. Татай Е. Відмінність поглядів Р. Патнема та Ф. Фукуями на громадську активність у концепції соціального капіталу. *Актуальні проблеми науки та освіти* : збірник матеріалів XX підсумкової науково-практичної

конференції викладачів МДУ, м. Маріуполь, 02 лют. 2018 р. / За заг. ред. К. В. Балабанова. Маріуполь : МДУ, 2018. С. 145—147. (форма участі – очна).

7. Татай Е. Вплив іноземних акторів на громадянську активність України. Тенденції розвитку сучасної системи міжнародних відносин та світового політичного процесу : збірник матеріалів VIII Інтернет-конференції, м. Маріуполь, 25 травн. 2018 р. Маріуполь, 2018. С. 155—158. (форма участі – дистанційна).

8. Татай Е. Форми інформаційно-комунікативного впливу громадян на органи влади в Україні. *Модернізація політичної системи сучасної України: стан та перспективи розвитку* : збірник матеріалів XII Всеукраїнської науково-практичної конференції, м. Сєверодонецьк, 26 грудн. 2018 р. Сєверодонецьк, 2018. С. 45—47. (форма участі – дистанційна).

9. Татай Е. Уточнення визначення громадянської активності у контексті підходів розуміння громадянського суспільства. *Актуальні проблеми науки та освіти* : збірник матеріалів XXI підсумкової науково-практичної конференції викладачів МДУ, м. Маріуполь, 01 лют. 2019 р. / За заг. ред. К. В. Балабанова. Маріуполь : МДУ, 2019. С. 96—99. (форма участі – очна).

10. Татай Е. Класифікація діяльності некомерційних членських організацій в Україні. *Актуальні проблеми науки та освіти* : збірник матеріалів XXII підсумкової науково-практичної конференції викладачів МДУ, м. Маріуполь, 07 лют. 2020 р. / За заг. ред. К. В. Балабанова. Маріуполь : МДУ, 2020. С. 89—91. (форма участі – очна).

11. Татай Е. Електронні петиції як форма політичної участі громадян в Україні. *Розвиток суспільства та науки в умовах цифрової трансформації* : Матеріали Міжнародної студентської наукової конференції, м. Одеса, 08 травн. 2020 р. Одеса, 2020. Т. 4. С. 54—56. (форма участі – дистанційна).

12. Татай Е. Соціальні мережи як інструмент волонтерства в Україні 2014 – 2018 років. *Актуальні проблеми сучасної науки* : збірник матеріалів III Міжнародної науково-практичної конференції, м. Київ, 30 – 31 липн. 2020 р. К., 2020. С. 28—30. (форма участі – дистанційна).

13. Татай Е. Проблематика політичної участі громадян у сучасній науковій думці. *Topical issues of science and practice* : збірник матеріалів VII Міжнародної науково-практичної конференції, м. Лондон, 02 – 06 лист. 2020 р. Лондон, 2020. С. 640—643. (форма участі – дистанційна).

14. Пашина Н., Татай Е. Громадянська ідентичність: сутність та підходи. *Актуальні проблеми науки та освіти* : збірник матеріалів XXIII підсумкової науково-практичної конференції викладачів МДУ, м. Маріуполь, 05 лют. 2021 р. / За заг. ред. К. В. Балабанова. Маріуполь : МДУ, 2021. С.92—94. (форма участі – очна).

Статті, які додатково відображають наукові результати дисертації:

15. Татай Е. Статистична класифікація діяльності членських суспільно-політичних організацій: практика України та світу. *Гілея*. 2020. № 159. С. 136—141.

Додаток Б

Акт впровадження результатів дисертаційної роботи «Громадянська активність в Україні: сутність, структура та динаміка розвитку»

здобувача наукового ступеня доктора філософії з політології

Татай Едуарда Олександровича

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
МАРІУПОЛЬСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ**

пр. Будівельників, 129-а, м. Маріуполь, 87500

Телефон: (0629) 58-75-90, 58-75-91 E-mail: info@mdu.in.ua код ЄДРПОУ 26593428

09.09.2021

№ 01-24/246

на № _____ від _____

АКТ ВПРОВАДЖЕННЯ

результатів дисертаційної роботи

«Громадянська активність в Україні: сутність, структура та динаміка розвитку»

здобувача наукового ступеня доктора філософії

з галузі знань 05 «Соціальні та поведінкові науки» спеціальності 052 Політологія

Татай Едуарда Олександровича

Протягом 2017 – 2021 рр. здобувачем Маріупольського державного університету Татай Едуардом Олександровичем проводилось дослідження громадянської активності в Україні, визначена її сутність, структура та динаміка розвитку, що дало можливість запропонувати рекомендації з розвитку громадянської активності в сучасній Україні, які можуть бути використані при розробці концепції державної політики щодо розвитку інститутів громадянського суспільства в Україні, та окремих питань практик громадянської активності українських громадян. Крім того, результати дослідження можуть бути використані державними установами, політичними партіями, громадськими організаціями, ЗМІ у розвитку комунікативної взаємодії між громадянами та іншими суб'єктами політичного процесу для вирішення суспільно значущих проблем.

Низка положень та рекомендацій дослідження, що стосуються розвитку громадянської активності в Україні як суспільно-політичного явища: факторів формування, механізмів реалізації та політико-правового регулювання, динаміки та особливостей громадянської активності в умовах соціально-політичної кризи на Сході України, було впроваджено в навчальний процес і використано при викладанні дисциплін «Політична культура», «Державне управління та місцеве самоврядування», «Аналіз державної політики», «Політичні інститути та режими», «Політична психологія», «Конфліктологія та теорія переговорів», «Політологія», «Соціологія», «Політична реклама та зв'язки з громадськістю», «Політичні процеси та політичні відносини» для студентів ОС «Бакалавр», ОС «Магістр» та аспірантів денної та заочної форм навчання спеціальності «Політологія» тощо.

Результати впровадження матеріалів дисертаційного дослідження Татай Е.О. обговорено та затверджено на засіданні кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики від 17 лютого 2021 року (протокол № 9).

Перший проректор,
професор

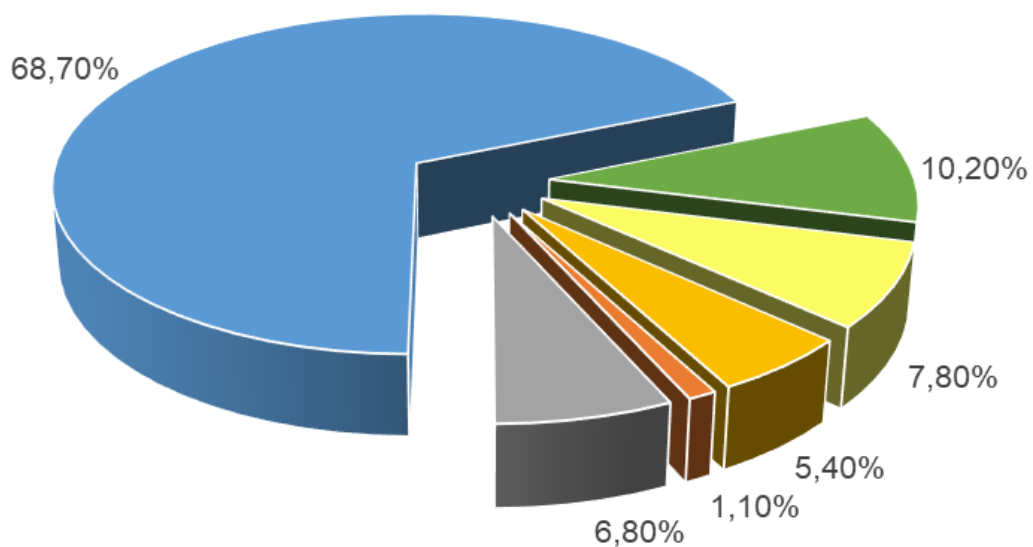
Завідувач кафедри
міжнародних відносин
та зовнішньої політики

О.В. Булатова

О.Л. Гільченко

Додаток В
Розподіл громадян України за ступеню підтримки політичних партій,
травень 2015 року

- Просто виборці
- Виборці зі стійкими партійними симпатіями
- Прості (пасивні) прихильники певної партії
- Активні прихильники певної партії
- Члени певної партії
- Громадяни, яким важко відповісти

Рис. В.1. Складено за: Трансформація партійної системи: український досвід у європейському контексті / За ред. Ю. Якименка. К. : Центр Разумкова, 2017. С. 160.

Додаток Г
Предметна спрямованість протестів в Україні,
Червень-липень 2017 року

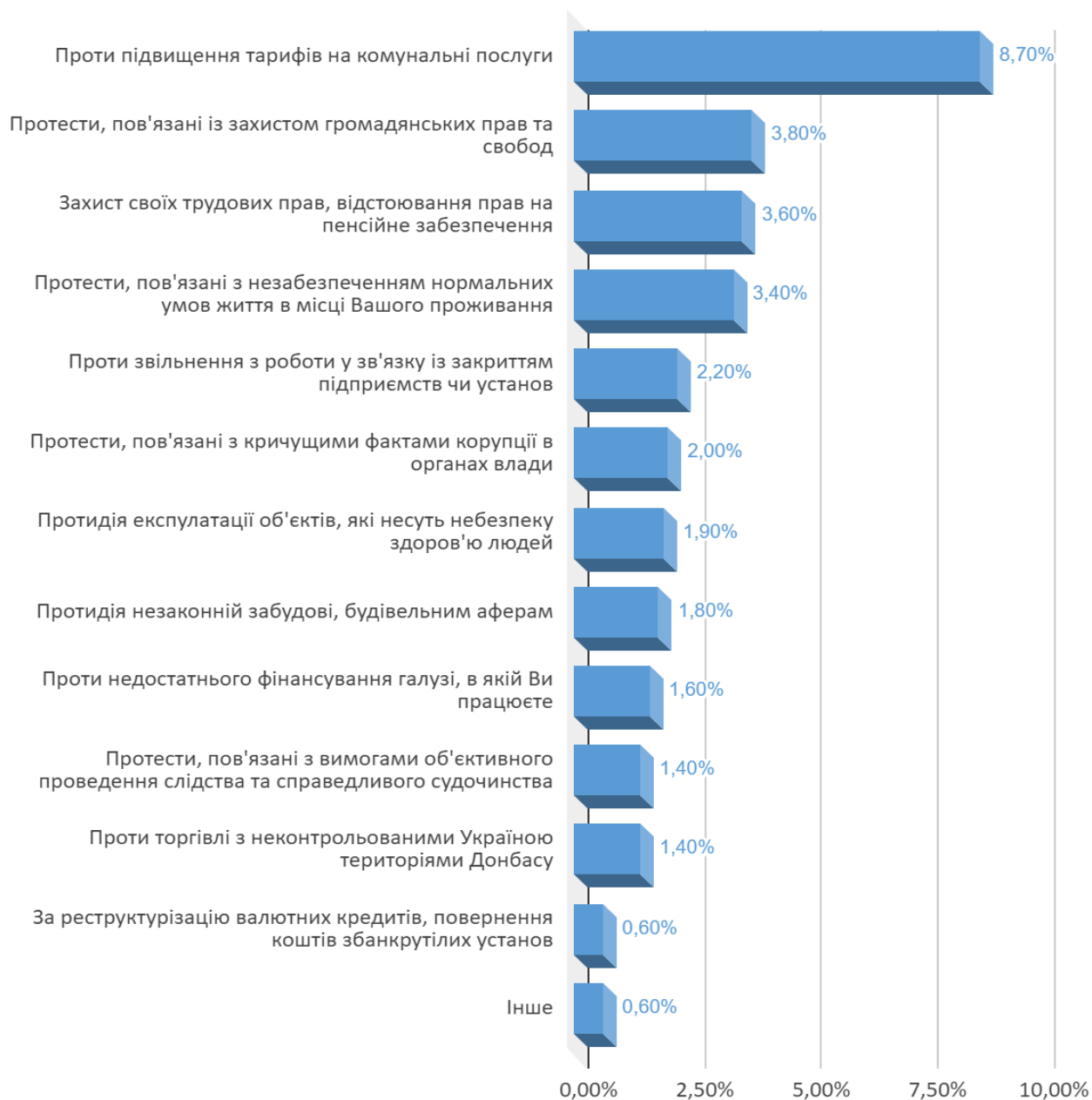

Рис. Г.1. Складено за: Резнік О. С. Від соціальної напруженості до протестної поведінки: мотивація участі в колективних діях. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. Київ, 2018. № 2. С. 43–63.

Додаток Д
Частка громадян України, що займалися волонтерською діяльністю
у 2012, 2015-2018 роках

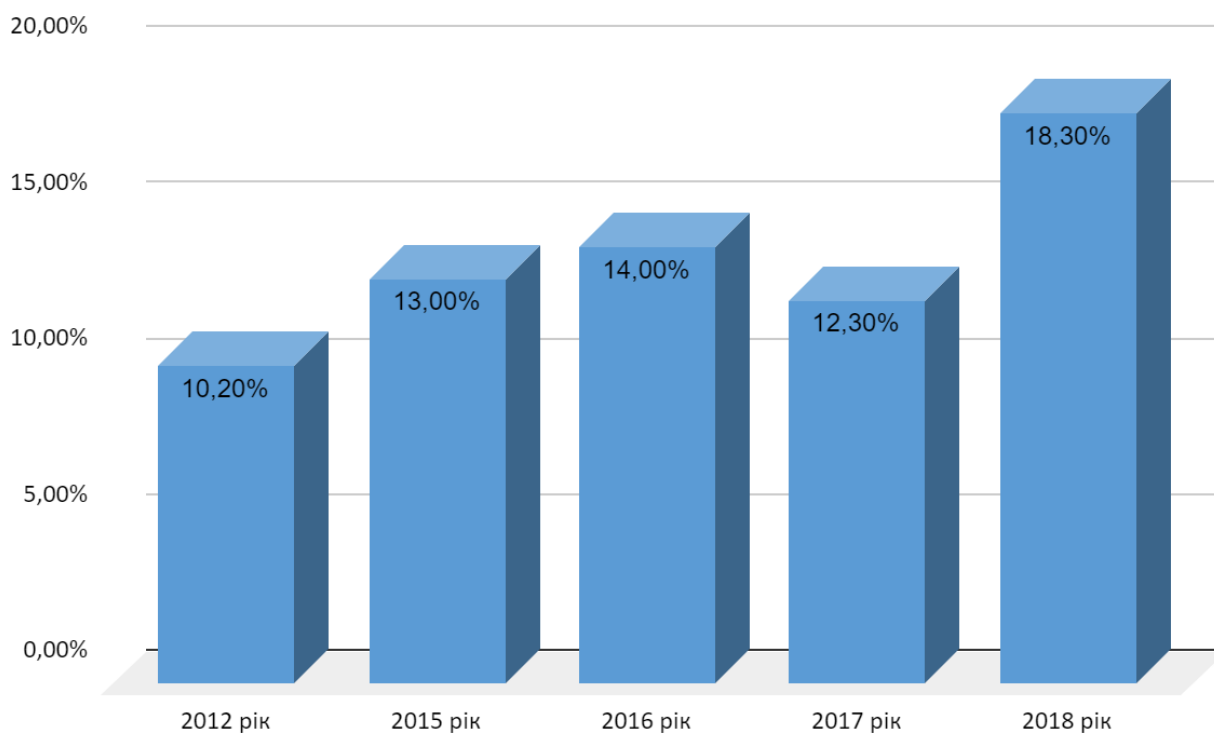

Рис. Д.1. Складено за: Громадська активність громадян України. Опитування. URL: <https://dif.org.ua/article/gromadska-aktivnist-gromadyan-ukraini> (дата звернення: 25.01.2020).

Додаток Е

Табл. Е.1.

**Рівень довіри громадян до соціальних інституцій України
у 2015-2018 роках**

	2015	2016	2017	2018
Сім'ї та родичам	4.5	4.6	–	4.5
Співвітчизникам	3.4	3.5	–	3.4
Сусідам	3.3	3.5	–	3.3
Церкві та духовенству	3.3.	3.3	3.2	3.1
Астрологам	2.2	2.4	–	2.2
Засобам масової інформації (телебачення, радіо, газети)	2.5	2.5	2.6	2.5
Податковій інспекції	2.0	2.2	–	2.2
Міліції/Поліції	1.9	2.2	2.4	2.2
Прокуратурі	1.9	2.0	2.0	2.1
Судам	1.9	2.0	1.9	2.0
Президенту	2.3	2.1	1.9	2.0
Верховній Раді	2.0	1.9	1.7	1.8
Уряду	2.0	1.9	1.8	1.9
Місцевим органам влади	2.3	2.5	2.5	2.4
Армії	3.0	3.1	3.1	2.9
Профспілкам	2.4	2.6	2.6	2.5
Політичним партіям	1.9	1.9	1.9	1.9
Банкам	2.1	2.0	2.1	2.2
Благодійним фондам, громадським асоціаціям і об'єднанням	2.9	2.9	2.9	2.8
Вченим України	3.4	3.3	3.5	3.1
Волонтерам	3.5	3.4	3.4	3.2

Складено за: Результати щорічних моніторингових опитувань 1994-2018 років. URL: <https://i-soc.com.ua/assets/files/monitoring/dodatki2018.pdf> (дата звернення: 25.01.2021) С. 451

Додаток Ж
Баланс довіри-недовіри громадян до соціальних інституцій України,
листопад 2016 року

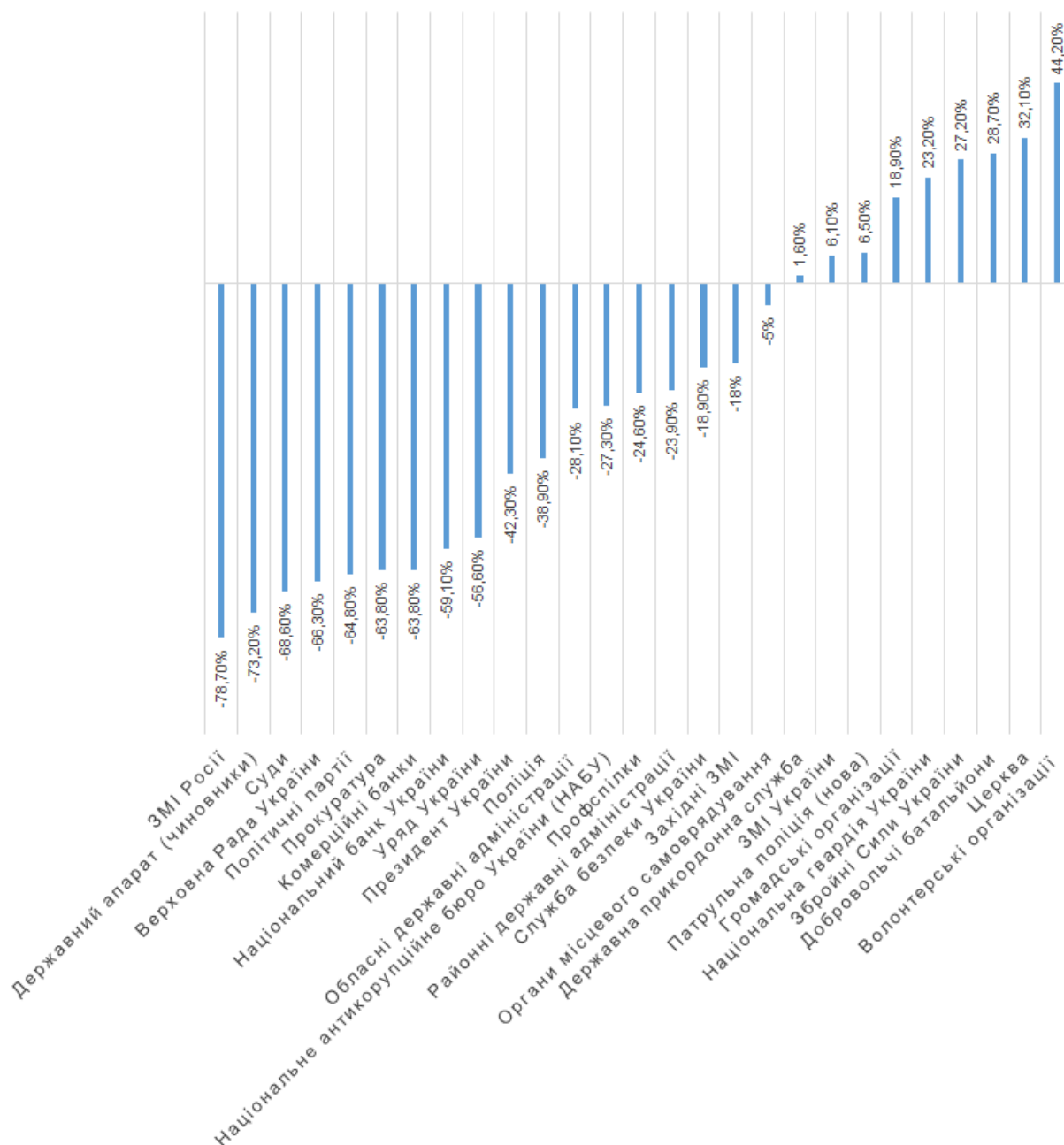

Рис. Ж.1. Складено за: Оцінка громадянами ситуації в країні, ставлення до суспільних інститутів, електоральні орієнтації. URL: https://razumkov.org.ua/uploads/socio/2_Press1116.doc (дата звернення: 25.01.2021).

Додаток И

Баланс довіри-недовіри громадян до соціальних інституцій України, червень 2018 року

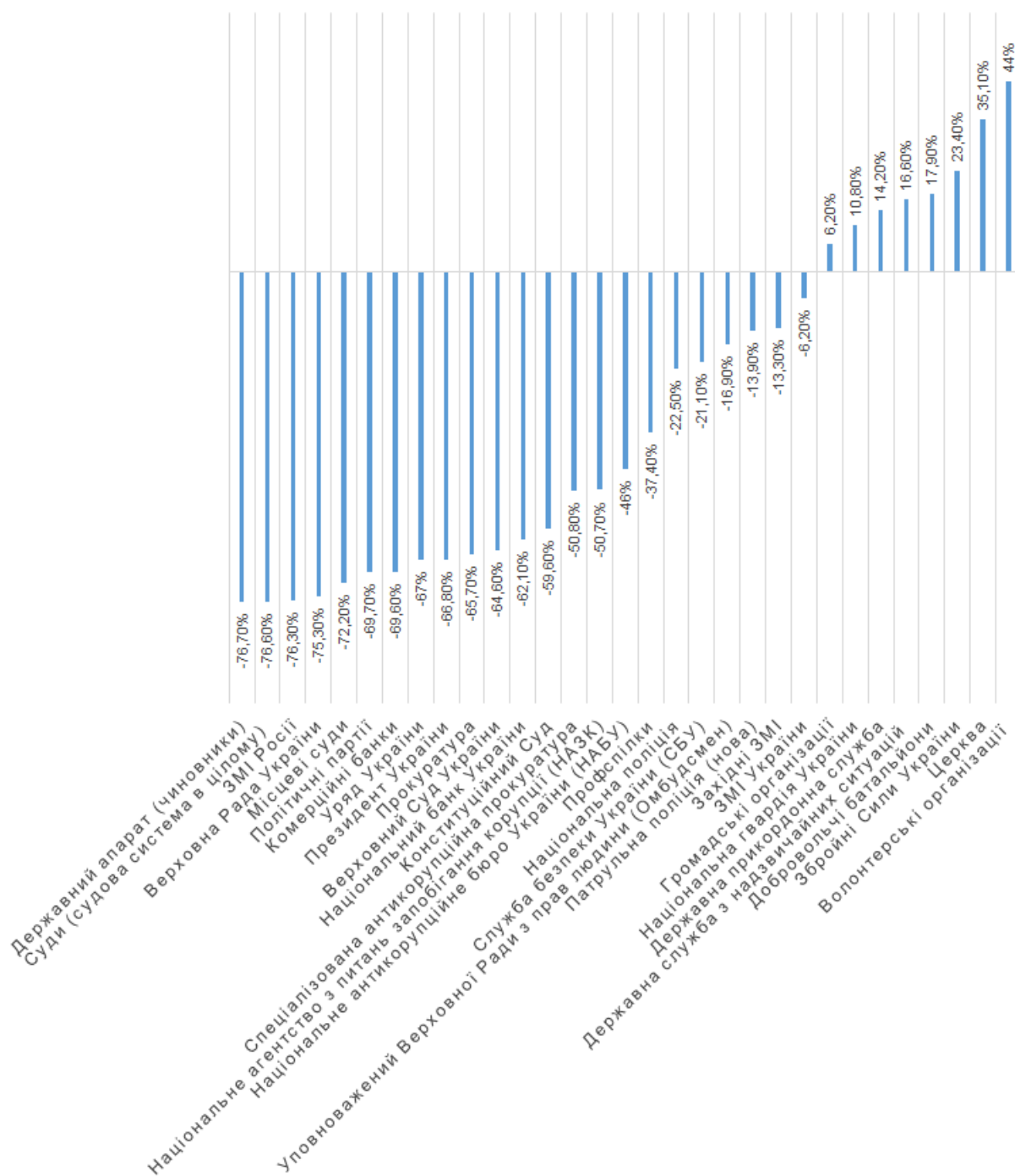

Рис. И.1. Складено за: Довіра громадян України до суспільних інститутів
 Результати соціологічного дослідження. URL:
https://razumkov.org.ua/uploads/socio/2018_06_press_release_ua.pdf (дата
 звернення: 25.01.2021).